

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЊНАВИЙ-МАЊРИФИЙ,
РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

3/2003

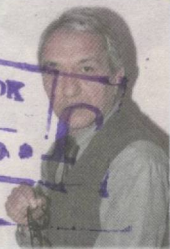
125

**Миллат, ватан, маданият... шунга ўхшаш
сўзларни билмак билан зиёли бўлмайди.**

Мунаввар қори

JANNAT QIDIRIB...

Тўрт-беш йил бўлди — хорижда узоқ муддатли хизмат сафарида юрган дўстим ҳовли сотиб олиш ниятида эканини айтиб, суриштириб кўришни илтимос қилди. Газетадаги эълон бўйича телефонда бир одам билан “савдолашдим”. Ҳовлининг нархини эшитиб капалагим учиб кетди. Эгаси шунга ёндош ичкари ҳовлисини таърифлаб (бассейн, сауна, билиардхона, қишки боғ), уни ҳам қўшиб сотишини айтди. Бунисининг баҳоси олдингисидан бешбаттар эди. “Ўзим Америкага кўчиб кетяпман, — деди у. — Инсон дунёга бир марта келади, яшагандан кейин одамга ўхшаб яшаш керак-да”. “Ҳар ерда бордир тошу тарозу” нақлини эслатиб, Америкада ҳовли-жой қилиш осон эмасдир-ов, деган мазмунда сўз бошлаган эдим, “Биламан, уч марта бориб келдим. Уй-жойим тайёр, вилла сотиб олганман, — деди суҳбатдошим. Кейинги изоҳи эса мени батамом лол қолдирди: — Кўриб турибсиз, оғайни, Ўзбекистонда тирикчилик қийинлашиб кетди. Эшитгандирсиз, кеча нон яна қимматлашган эмиш...”

Майли, биродар, ўзингизча жаннатни кўзлаб турган экансиз, нима дердик — оқ йўл! Аммо, мутлақо махфий сир бўлса-да, ҳижрат олдидан биргина саволга жавоб бериб кетсангиз: шунча мол-мулк, шунча сармояни қаердан, қай йўсинда топдингиз? Америкадан орқалаб келмагандирсиз, ҳойнаҳой? Ё чўлу биёбонда бир ўзингиз дастгоҳ ўрнатиб, доллар ишлаб чиқармагандирсиз? Мана шу “нони қиммат” юрт, шу юртдаги ватандошларнинг туғайли ортирилмагани ўша сарват! Қара қозонини қайнатиш илинжида эртаю кеч тер тўкиб юрганлар қанча, биласизми? Улар нима қилсин?..

Урганчни ёғий босганда, “Шайх оёқ остида қолмасунлар, ўғлон ва ўшоқлари бирлан қалъадан чиқиб кетсунлар, деган таклиф бўлди. Ҳазрати Шайх айтиб юборди-ларким, яхшиликда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст-ёр эрдим, эмди ёмон кунда нечук буларни ташлаб бораёйин...” Нажмиддин Кубро жон сақлаш имкониятини рад этибгина қолмай, душманга қарши юзма-юз жангга киришиб, ватан озодлиги йўлида ҳалок бўлгани маълум.

Яхши яшашни, фаровон турмушга интилишни тақиқлаб бўлмайди, албатта. Чет элларга чиқиб маблағ орттириб келиш (қайтиб келиш!) ҳам олқишга лойиқ ташаббус. Қолаверса, эркин дунёнинг қонунарига кўра, қайси юрт, қай минтақада умр кечирмоқ — ҳар кимнинг шахсий иши. Лекин қаерда, қай манзилда дунёга келмоқ, қай гўшада киндик қони тўкилмоғи — бу энди бандасининг шахсий иши эмас, бу — тақдир азал, қисмат. Ана шу қисмат рўй берган маконни эса в а т а н дейдилар. Ватан — муқаддас, уни севмоқ, унга садоқат йиғмондандир. Аксинча — уни қадрламасликни, синов қулларида уни ташлаб, хаёлий жаннат қидириб юрганларни нима деб атамоқ керак? Эртага бир кун Ватан қаддини ростлаганида улар яна қозоннинг бошида пайдо бўлиб қолмасмикан? Ўшанда нима ваз қилишаркан? “Инсон дунёга бир марта келади, яшагандан кейин туғилиб ўсган юртда яшаш керак-да...”

Бизга ўхшаган лодонларни кўринг, одамзод дунёга икки маротаба келади, деб ўйлар эканмиз, чоғи...

Ватанинг нечта, ватандош?..

Эрмат Акмат

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Муҳсин АШУРОВ

Ҳалим БОБОЕВ

Хуршид ДАВРОН

Ольга ЖОЛДАСОВА

(бадний муҳаррир)

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳодир ЗОКИР

(масъул котиб)

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайриддин СУЛТОН

Нуриддин ТЎХЛИЕВ

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлқинбек ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОВ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-рақам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда ман-
ба қайд этилиши шарт.

Маназилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68

139-05-19

139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарк" нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси. 700029,
Тошкент шаҳри, Буюк Тўғон кўчаси, 41-уй.

2003 йил 29 май куни босмахонага
тапширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16
8 босма табак. 4780-букюртма.
Нашр адади 5000 нуска.

Журнални Наргиза Иброҳимова
саҳифалаган.

Мусахҳих Шох Санам.

Ушбу сонда Машраб Нурибоев олган
суратлардан фойдаланилди.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Султонмурод ОЛИМ. Уч буюк мезон: қонун,
мафкура ва маънавият диалектикаси.....6

Мансур БЕКМУРОДОВ, Муҳаммад ҚУРОНОВ.
Бунёдкор куч.....16

Анвар ЧОРИЕВ. "Отини маҳаллот этиб...".....20

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Фаҳриддин МУСАЕВ. Ҳуқуқ фалсафаси нима?.....24

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Виктор АЛИМАСОВ. Ҳуррият сабоқлари.....28

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

"Тинглагил, най не ҳикоят айлагай...".....32

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Жавоҳарлаъл НЕРУ. Жаҳон тарихига бир назар.....38

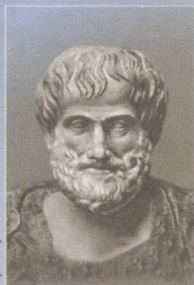
Жавоҳарлаъл Неру

SAHIFALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Нажмиддин КОМИЛ. Ҳикмат ва ибрат
достони.....62

Арасту

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

- Ҳикматулла ТҮЛИБОВЕВ. Келажакка
умид учкунлари.....116
- Сардор АЪЗАМ. Юксалиш сирлари....116
- Йўлдош СОЛИЖОНОВ. Тафаккур
одамининг кутлуғ қадамлари.....117
- Туроб ИРИСБОВЕВ. Танқид ўқлари.....118
- Дилноза УСТААЗИЗОВА. Атомдан
кучли.....119
- Нурилло ТУРСУНОВ. Либосларда
акс этган ўзлик.....120
- Ҳожи Сотимхон МУНАВВАР. Тилимиз
жуғрофияси.....121
- Фаррухбек ОЛИМ. Шоҳ ва шахс.....122
- Муродулла ҲАЙДАРОВ. Ҳалокат
ибтидоси.....123
- Ойгул СУЮНОВА. Мослаштириш
ва ҳослаштириш сиёсати.....125
- Зулфия ДАМИНОВА. Мустамлакачи-
ларнинг жанубдаги истеҳкоми.....126
- Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуну.....127

СЎЗНИ СУЙГАН СУЛТОНЛАР

Хасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ. “Ажаб замоне”
хукмдори.....90

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Тафаккур водийсидаги учрашув.....98

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Исмоил ШОМУРОДОВ. Арасту хато
қилганми?.....108

UCH BUYUK MEZON: QONUN, MAFKURA VA MA'NAVIYAT DIALEKTIKASI

Оддийликдаги мураккаблик, мураккабликдаги оддийлик

Ҳаётда кўп нарса жуда оддий, содда. Лекин ё биз ўзимиз уни мураккаблаштириб юборамиз, ё шу оддийликнинг сирини англаёлмаганимиздан мураккаб кўчаларга кириб кетамиз.

Мана, одамни олайлик: туғилади, яшайди ва бир кун келиб оламдан ўтади. Лекин, аввало, бир одамнинг одам бўлиши чакана муаммоми? Қолаверса, шу оддийгина туюлган туғилиш, яшаш ва бу дунё билан видолашиш мобайнида ўлмаган жон қанчадан-қанча иссиқ-совуқни, қувончу ташвишни, роҳат-фароғату азоб-изтиробни бошдан кечиради!

Демак, олдимизда мураккаб туюлган ҳар бир нарса-ҳодисани соддалаштириб тушуниш, ҳар қандай оддийлик замирида мураккаб жараёнлар мавжудлигини англашдан иборат икки йўл турибди.

Оилани ким бошқаради?

Чиндан ҳам, оилани ким бошқаради? Агар шундай савол билан турли тоифа вакилларига мурожаат қилиб, ижтимоий сўровнома ўтказилса, бир-бирига сира ўхшамаган антиқа жавоблар мажмуини кўлга киритсак керак. Тахминан мана бундай жавоблар олсак ажаб эмас:

“Ота бошқаради”. Тўғри, чунки Шарқда ота бошқармайдиган оиланинг аҳволини тасаввур қилиш қийин эмас.

“Она бошқаради”. Она бошқармаса, оила оила бўладими? Бошқарганда ҳам, шундай бошқарадики...

“Катта ўғил бошқаради”. Бунга ҳам етарлича далил топиш мумкин.

“Катта қиз бошқаради”. Бу ҳам хато эмас.

Хуллас, жавобларнинг сони кўпайгандан кўпайиб бораверади. Ҳатто янга, почка бошқарадиган оилалар ҳам борлигини билиб оламиз.

Бир нарса ҳақиқат: аслида, оилани ҳамма бошқаради, яъни бошқарувда ҳар кимнинг ўзига хос ўрни бор. Фақат ота — отага, она — онага тааллуқли жиҳатдан бошқаради.

Жамиятнинг кичик бўлаги бўлмиш оилада бошқарув шундай тақсимланган экан, жамиятни ким бошқаради?

Жамиятни давлат бошқарадими?

Шўро тузумида яшаган, унинг мафкураси таъсирида тарбияланган одамлар бу саволга сира иккиланмай "Давлат бошқаради", деб юбориши ҳеч гап эмас. Чунки шўро давлати жамиятнинг ҳамма жабҳасига ҳўжайинлик қилган, аниқроғи, жамият бошқарувиди мутлақ ҳукмронликни қўлдан бермаган. Ростки, у аралашмаган бирор масала қолмаган, ҳатто шахсий ҳаётимизга ҳам бурнини суққан эди.

Ҳолбуки, жамиятни давлат бошқаради, деб ҳисобласак, ўта биртомонламалик бўлур эди. Чунки расмона давлат ҳеч қачон жамиятни бошқаришнинг барча жиҳатларини ўз зиммасига олмайди. Чунки амалда бунинг иложи ҳам йўқ.

Сирасини айтганда, шўро давлати ана шу "олтин" қойдани бузгани учун ҳам охир-оқибат инқирозга юз тутди.

Лекин бу мулоҳазаларимиздан давлат жамиятни бошқармайди, деган фикр чиқмаслиги керак. Давлат жамиятни ўз ваколати доирасидагина бошқаради. Бу фикрга ҳали яна қайтамиз.

Аввало, жамиятни бошқариш, уни тўғри йўлга етаклаш — бутун жамиятнинг иши. Демократик давлат, фуқаролик жамияти деганининг асосий маъно-мазмунини ҳам шундан иборат. Унга кўра ҳатто давлатни ҳам жамият бошқаради. Бугунги кунда Президент Ислом Каримов ташаббуси билан юртимизда амалга оширилаётган демократик ислохотлар ҳам аввало ана шу эзгу мақсадга қаратилган.

Давлат каттами ёки жамиятми?

Албатта, шўро даври одамлари давлат катта деб ўйлаган. Ҳолбуки, жамият мамлакат аҳолисини англатади. Давлат эса мамлакатнинг бошқарув тизими, ҳолос. Демократик тузуملарда давлат жамият бошқарувининг, агар шўро давлатининг жамият ишларига аралашуви даражасини ҳисобга олиб айтадиган бўлсак, 30 фоизинигина зиммасига олади. Бошқарувнинг қолган вазифалари жамиятнинг ўз зиммасида.

Президент Ислом Каримов томонидан асослаб берилган ва изчил жорий этилаётган "Кучли давлатдан — кучли жамият сари" концепцияси айнан шуни назарда тутди.

Модомики, жамият бошқаруви давлат бошқарувидан кенгроқ экан, жамиятни давлат бошқаради деган қараш, чиндан ҳам, асл ҳолатни тўғри ифодалай олмайди.

Давлат жамиятни назорат қилиши керакми ё жамият давлатни?

Шўро даврида давлат мудом жамиятни назорат қилган. Ўша замонда назорат билан шуғулланадиган қанча тизимлар бўлганини эслайлик.

Юртбошимиз иккинчи чақуриқ Олий Мажлис тўққизинчи сессиясидаги маърузасида бугун бу борадаги талаб бутунлай ўзгарганини таъкидлаб, давлат жамиятни эмас, аксинча, жамият давлатни назорат қилиши лозимлигига эътиборни қаратди: "Шуни унутмайликки, биз давлатнинг назорат функцияларини қанча кучайтирсак, назорат билан шуғулланувчи давлат тузилмалари ва органларини қанча кўпайтирсак, амалдорларнинг зўравонлиги ва коррупция шунча авж олаверади. Шунинг учун биз жамоатчилик назоратини, давлат фаолияти, шу жумладан, унинг куч ишлатувчи тузилмалари фаолияти устидан ҳам жамият назоратини ҳар томонлама кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Бу масалада бундан бошқа муқобил йўл йўқ" ("Халқ сўзи", 2002 йил, 30 август).

Янги жамиятнинг номи

Шўро давлатининг тузumi "социализм" деб аталишини ҳамма биларди. Лекин нега айнан шундай дейилишини ҳеч ким тушунтириб бермас, суриштириб ҳам ўтирмас эди. Одамлар эски тузумнинг туб моҳиятини энди ҳам англаб етмайдиган бўлса, бугунги тузум қандай номланишию унинг моҳияти, афзал жиҳатларини билолмаймиз.

"Социализм"нинг ўзаги "социал", яъни "ижтимоий" демакдир. "Жамият" сўзи ҳам, асли, шу ўзакдан ясалган. Бинобарин, бу тузумнинг номи моҳиятан жамоавийлик, шерикчилик, яъни ширкатчиликни, ҳамманинг тенглаштирилишини кўзда тутди. Колхозга деҳқонлар мол-мулки, от-ҳўкизларини жамоа мулки сифатида топшириб кирганини эсланг. Шу ғояни қаттиқ тарғиб қилган қанча асарлар ёзилган. Лекин Саид Аҳмад шўро тузumi сўнгги йилларида битган "Келинлар кўзғолони" комедиясида, асосли тарзда, ана шу ижтимоийчиликнинг инсон эрки ва мустақиллигини бўғиб ташлагани устидан зимдан қулган.

Энди иккинчи масала — бугун мамлакатимизда барпо этилаётган жамиятнинг қандай аталиши ҳақида тўхталиб ўтайлик.

Аввало, шуни таъкидлаш лозимки, бугун биз ҳар хил "изм"лардан холи бўлган жамиятга ўтгямиз. Шунинг учун унинг номи "изм"лар билан боғлиқ эмас. Биз барпо этаётган жамият — "демократик тузум", "ҳуқуқий давлат", "фуқаролик жамияти" дейилади.

Бу уч атама бир-бирини сира инкор этмайди. Аксинча, бир-бирини тўлдиради. Аниқроғи, бир ҳодисанинг уч муҳим жиҳатини очади. Бу жамият иқтисодий жиҳатдан бозор муносабатларига асосланади. Ўтиш даври ҳақида эса "ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган жамият" деган таъриф ҳам ишлатилапти.

Янги жамият — янги мезон

Ҳамонки, жамият тубдан ислоҳ бўлаётган экан, уни бошқариш масаласи ҳам, бу жараёни баҳолаш мезони ҳам бутунлай ўзгаради.

Чунки президентлик бошқаруви асосидаги мамлакатда давлат раҳбарини ҳам, давлатнинг қонун чиқарувчи ҳокимияти вакиллари бўлиш депутатларни ҳам халқ сайлайди. Демак, фуқаро (мантақан — жамият) шу тариқа икки жиҳатдан давлат бошқарувига дахлдор бўлади, яъни бу икки муҳим масала ечимида ўз фикри — нуқтаи назарини эркин ифодалайди.

Президент ҳам, давлат ҳокимиятининг уч таркибий қисми — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ҳам фақат ва фақат қонунга амал қилган ҳолда давлат бошқарувини амалга оширади. Давлат бошқаруви бу уч ҳокимият ўртасида тақсимланади.

Бу — биринчидан.

Иккинчидан, давлат ҳеч қачон жамиятни бошқаришни тўлиқ қамраб ололмайди. Чунки жамият давлат тарафидан ҳам бошқарилади, жамиятни жамоат ташкилотлари ҳам бошқаради, жамият ўзини ўзи ҳам бошқаради. Шунинг учун демократик жамиятда давлат ташкилоти билан жамоат ташкилоти вазифаси, мақоми ўртасида анчагина фарқ бўлади. Бошқача айтганда, жамият бошқарувида шундай масалалар борики, демократик тузумда давлат ташкилотининг улар билан шуғулланиши ўринли эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида бирон-бир мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилган. Демак, бизда давлат идораси бевосита мафкура билан шуғулланмайди. Чунки давлат, асосан, уч вазифани гарданига олади: қонун чиқаради, уларнинг ижросини таъминлайди ва суд ҳокимиятини амалга оширади. Кўрииб турибдики, мафкура давлат шуғулланадиган вазифалар сирасига кирмайди. Чунки у бу уч ҳокимиятнинг бирортасига дахлдор эмас.

Лекин, шу нарса ҳам ҳақиқатки, мафкурасиз жамият бўлиши мумкин эмас. Чунки дунёдаги ҳар қандай халқнинг ҳам орзу-ўйи, мақсад-муддаси, белгиланган йўли, интилишлари, нимани тўғри, нимани нотўғри деб ҳисоблаши, ўзи ишонган ғоя, тушунча ва тамойиллари бўлади: уларни ўрганиш, тартибга солиш, мувофиқлаштириш, тарғиб қилишга эҳтиёж кучайса кучаядики, қамаймайди. Ҳўш, бу ишлар билан ким шуғулланади?

“Маънавият ва маърифат” маркази 1994 йили айнан шу мақсадда — халқ ўртасида маънавият, маърифат ва мафкура тарғиботини амалга ошириш учун ташкил этилган. Энди масаланинг бир нозик нуқтасини таҳлил қилиб ўтайлик.

“Маънавият ва маърифат” маркази — мамлакат миқёсида фаолият юритадиган ташкилот. Биз мамлакат миқёсидаги идоралар номи олдида “Ўзбекистон Республикаси” деган сўзлар қўшилишига ўрганиб қолганмиз: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Олий Суди, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва ҳоказо. Гап шундаки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида давлатимизнинг “Ўзбекистон Республикаси” ва “Ўзбекистон” атамалари тенг кучга эга экани қайд этилган. Демак, бу иккиси — давлатимизнинг расмий номи. Давлатнинг у ҳокимиятидан бирига дахлдор республика идора ва ташкилотлари номи олдида бу иккисидан бири қўлланиши тўғри. Лекин бевосита мафкура билан шуғулланадиган ташкилот номи олдида давлат номини тиркаш Конституциямизнинг 12-моддасига зид келиб қолар эди. Шунинг учун мафкура тарғиботи билан шуғулланиши лозим бўлган ташкилот Республика “Маънавият ва маърифат” маркази деб номланди. Чунки у республика миқёсида фаолият олиб боради, жойларда унинг ҳудудий бўлимлари бор, лекин зинҳор-базинҳор уни давлат ташкилотлари сирасига киритиб бўлмайди. Негаки, у — жамоат ташкилоти.

Ойдинлашдики, бизда давлат ҳамда жамоат ташкилотлари ўртасида вазифалар тақсимооти бўйича изчил ислохотлар амалга ошириляпти. Демак, энди жамиятни бошқариш ҳақидаги тасаввурларимиз ҳам муайянлашади.

Инсоннинг жамиятдаги фаолиятига қайси мезонлар асосида баҳо берамиз?

Инсоният пайдо бўлибдики, уни бошқариш, жамият ишини доимий равишда тартибга солиб туришга кучли эҳтиёж бор. Бусиз ҳаётни изга солиб бўлмайди. Акс ҳолда, одамлар ўртасида бошбошдоқлик, зўравонлик, ваҳшийлик, жисмоний ва ақлий кучни фақат ўз манфаатлари йўлида ишлатиш, жамиятда эгаллаган ҳар қандай мавқеини суниестеъмол қилиш кучайиб кетади. Буларнинг бари охир-оқибатда тараққиётга ғов бўлади.

Хўш, жамиятни бошқариш, одамлар ўртасидаги муносабатларни муайян равишда тартибга солиш қандай йўллар билан амалга оширилади?

Бу саволга жавоб бериш осон эмас.

Инсон фаолиятига баҳо беришнинг йўл-йўриғи, усул-услуби, шакл-воситаси ҳам кўп. Бироқ биз бу борада фикрларимизни умумлаштириб, йириклаштириб, таъбир жоиз тutilса, илмийлаштириб олишга мажбурмиз. Акс ҳолда, чалкашиб, калаванинг учини йўқотиб қўямиз.

Хулосамиз шуки, жамиятни уч буюк мезон — қонун, мафкура ва маънавият бошқаради.

Хўш, бу уч тушунчага айнан нималар киради?

Жамиятни қонун бошқаради

Қонун — инсоният жамиятининг илк, ибтидоий ижтимоий тушунчаларидан бири. У, содда қилиб айтганда, муайян жамият аъзоларининг умумий тартибни ўзаро келишиб олиб, унга амал қилиб яшашини билдиринди.

...Одам Ота билан Момо Ҳаво Ердаги ҳаётларини энди бошлаган кезлари Одам Ота овга чиқиб кетар, Момо Ҳаво овқат тайёрлар экан. Ҳар кеча Момо Ҳаво Одам Отанинг қовурғаларини санар экан. Бу ҳол бир такрорланибди, икки такрорланибди, охири Одам Ота сабабини суриштирибди.

“Кейинги пайтлар сал ҳаяллайдиган бўлиб қолдингиз, кўнглимда Оллоҳ таоло яна бир қовурғангиздан аёл ясаб юбормадимикан, деб қўрқаман-да”, деган экан ўшанда Момо Ҳаво.

Шу ривоятдан ҳам билса бўладики, Одам Ота билан Момо Ҳаво ўртасида ўзига хос меҳнат тақсимооти, таъбир жоиз бўлса шартнома, келишув, яъни қонун бўлган.

Демак, қонунчилик ривож ибтидоий жамоа давридан то ривожланган мамлакатлардаги ҳуқуқий давлат даражасигача бўлган узок такомил йўлини босиб ўтган.

Хўш, бугун биз шу “узок масофа”нинг қайси нуқтасидамиз? Шуни айнан аниқлаб олмай туриб ҳуқуқий маданият борасида юксак даражага кўтарилиш жуда қийин.

...1998 йили ўн кунча Германияда хизмат сафарида бўлдик. Мақсад “журналистик разведка” бўлгани учунми, улардаги тартиб-қонданинг бир-икки жиҳати қаттиқ ёдда қолган.

Бонн шаҳрининг топ-тоза йўлкаси бўйлаб кетяпмиз. Ёнимизда йўлгага туташ кўм-кўк майсазор.

— Бахтингиз бор экан, — дейди таржимон биродаримиз. — Мана, қуёшли кун. Кўпинча сизга ўхшаган меҳмонлар олдида бир оз хижолат чекадиган ҳолатлар ҳам бўлади. Ўн етти-ўн саккиз яшар бир қиз келади-да, бош-оёқ кийимини ечадию ана шу майсазорга ётиб олади. Кейин оёқларини чалкаштириб, офтобда маза қилиб тобланади. Албатта, бу Германия учун ҳам унчалар одатий ҳол эмас. Кўчадан қанча одам ўтапти! Меҳмонлар дегандек... Полиция келади. Туринг, марҳамат қилиб, лоақал, авратни ёпадиган кийимингизни кийиб олинг, дейди. Қиз нима дейди денг: қайси қонуннинг қайси моддасида Германия фуқароси ўз мамлакатининг майсазоридида ётиб, офтоб нуридан баҳра олиши мумкин эмас, деб ёзиб қўйилган? Шуни кўрсатсангиз, туриб кийимимни кияман. Бўлмаса, инсоний ҳуқуқларимни камситганингиз учун устингиздан арз қилмасимдан бурун туёғингизни шиқиллатиб қолинг!..

Фарбада ҳаёт шу қадар қонунлаштириб ташланганки, одамлар кўпинча фақат қонун билан ҳисоблашади. Лекин агар қонун шу хатти-ҳаракатни чеклагудек бўлса, бояги қиз, шак-шубҳасиз, унга бўйсунган бўлур эди.

Дейлик, ярим кечаси бир пиёда чоррахани кесиб ўтмоқчи. Транспортдан номнишон ҳам йўқ. Лекин қизил чироқ ёниб турибди. Пиёда йўлни кесиб ўтмайди. Бордию шошиб турган бўлса, светофор устунидидаги махсус тугмачани босади, шунда қўшимча яшил чироқ ёнади: марҳамат, ўтиш мумкин. Бироқ орқадан хотини келаётган бўлса, унга ҳали рухсат йўқ. Унинг ўзи тугмачани босиши лозим. Яшил ёнса — ўтади, бўлмаса — йўқ.

Ҳуқуқий давлат даражасига қонунлар ҳаётнинг барча соҳаларига қанчалик кириб борганига қараб баҳо берилади.

Хўш, “қонун” тушунчасига нималар киради?

Бу тушунча Конституция, Ўзбекистон Республикасининг кодекс ва қонунлари, Президентнинг фармон ва фармойишлари, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамасининг, вазирлик ва марказий идораларнинг қарорлари, кенг маънода шахсни тасдиқловчи, нотариусдан ўтган ҳужжатлар, хизмат гувоҳномаси, ташкилот, муассаса ва корхона раҳбариятининг буйруқлари, турли меъёрий ҳужжат ва ҳоказоларни қамраб олади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз парламенти томонидан 500 дан ортиқ қонун қабул қилинди. Қисқа даврда бундай натижага эришиш жуда катта гап. Лекин ривожланган демократик жамият, чинакам ҳуқуқий давлат учун бу, албатта, кам. Мутахассислар ҳатто беш-олти баравар кам деб ҳисоблайди.

Айтайлик, Японияда кўп қаватли уйларнинг ертўлаларини тadbиркорлар ижарага олиб, иссиқхонага айлантириб, қишда кўкат етиштирар экан. Бундай фаолият махсус қонун билан тартибга солинади. Унда иморат эгаси ва ижарачининг ҳақ-ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳисобга олинган, албатта. Бизда, дейлик, кимдир шу йўл билан тadbиркорлик қилмоқчи. Бироқ мамлакатимизда ҳали бу муаммо қонун билан тартибга солиш даражасида пишиб-етилган эмас.

Унутмайликки, энг ривожланган демократик давлатларда ҳам қонун ижодкорлиги жараёни бир муддат бўлсин тўхтаб қолмайди. Аксинча, жамият тараққий эта боргани сари қонунларни такомиллаштиришга эҳтиёж ортгандан ортиб бораверади.

Хуқуқий онг даражасини қонун белгилайдими ё қонунга амал қилишми?

Хуқуқий онг нима ўзи?

Мантиқан ўйласангиз, кўнглингиздан: онг яхлит тушунча бўлса, уни яна бўлақларга ажратиб ўтиришга не ҳожат, деган мулоҳаза кечиши мумкин. Лекин сиёсий онг, маърифий онг, иқтисодий онг бўлгани каби, хуқуқий онг ҳам мавжуд.

Хуқуқий онг қотиб қолган, ўзгармас, ҳамма замон ва маконлар, барча давлатлар ва халқлар учун бирдай маълум бўлган тушунчалар мажмуидан иборат эмас. Чунки ҳар давлатда ҳар даврда ҳар турли қонунлар амал қилади. Инсонларнинг хуқуқий онги жорий қонунларни билиш, энг муҳими, уларга амал қилиш даражаси билан ўлчанади.

Жамият ўзгариши билан хуқуқий онг ҳам шунга мутаносиб равишда ўзгара боради.

Мустақиллик бизга ҳам миллий давлатчилигимизни тиклаш, ҳам тамоман янги жамият барпо этиш имконини берди.

Оми одамга ҳамма давлатларнинг конституциялари бир хил ёки бир-бирига жуда ўхшаш бўлиб туюлиши мумкин. Аслида, улар бир-биридан мутлақо фарқ қилади.

Мустақиллигимизнинг иккинчи йилидаёқ кучга кирган Конституциямиз тамоман янги, замонавий, ривожланган мамлакатнинг Асосий қонуни янглиғ юзага келди. Бугун ана шу қомусимиз асосида қабул қилинган қонунлар орқали янги тузум хуқуқий негизи шакллантириб бориляпти.

2002 йил 27 январида ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдуми натижалари асосида энди Конституциянинг тегишли бандлари ўзгаради. Чунки икки палатали парламент тизимига ўтиш билан амалдаги қонунчиликни такомиллаштириш зарурати туғилди.

Тараққиётнинг ўзбек моделига асос бўлган машҳур беш тамойилдан бири қонун устуворлиги эканини кўпчилик яхши билади. Жамиятда адолатга эришиш, ҳамма ни тенг кўриш, ҳар бир кишининг яшаш хуқуқини таъминлашнинг тажрибадан ўтган энг маъқул усули ҳам ҳозирча шу — қонун устуворлиги.

Чунки жамиятни қонун бошқармас экан, адолатга эришиб бўлмайди. Фарб жамияти буни бошидан кечирган. Охири қонун, қонун ва яна қонун — бошқа ҳеч қандай йўл йўқ деган хулосага келган.

Аслида демократия дегани ҳар ким хоҳлаганини қилсин дегани эмас. У, аввало, ҳар кимга бошқаларга тенг хуқуқ беришни талаб қилади. Қонун олдида ҳамма тенгми, ана энди ҳар ким бир манфаат кетидан қувар экан, бировнинг эрк ва хуқуқига дахл қилмайдиган йўллар, яъни қонун “кўтарган” хатти-ҳаракатлар пайидан бўлишга мажбур. Жамият ривожлана-ривожлана ана шу мажбурият оддий инсоний одатга айлана борган.

Муҳожирликда туғилиб, хорижда яшаётган ўзбек журналистларидан бири қизик гапни айтиб берган эди.

...Буюк Британиянинг собиқ Бош вазири Маргарет Тетчерга очик майдонда одамлар билан мулоқот қилаётганда кимдир еб турган олмасини иргитибди. Полиция уни ушлаб, ишини судга оширибди. Лекин ҳалиги айбдор судга ёзилган аризадан хато топиб, норозилик билдирибди. Маълум бўлишича, даъво аризасида “Фалончи Буюк Британия Бош вазири Маргарет Тетчерга олма отди” деб ёзилган экан. Айбдор қайсарлик билан “Аслида аризада фуқаро фалончи фуқаро Маргарет Тетчерга олма отди”, деб ёзилиши керак эди, бу масалада лавозимнинг нима аҳамияти бор?” дея эътироз билдирган экан.

Дарҳақиқат, инсон фаолиятига қонун нуқтаи назаридан баҳо берилганда, ижтимоий маъқеи эмас, хатти-ҳаракатларининг моҳияти ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Жамиятни мафкура бошқаради

Германияга жўнаб кетишимдан олдин менга ГФРнинг Тошкентдаги элчихонаси вакили ушбу мамлакат ҳақида бир қўлтиқ китоб берди. Уларни варақлаб, чиқарган хулосаларимдан бири шу бўлдики, Германияда ёмон кўринмай деган меҳмон Иккинчи жаҳон уруши ҳақида оғиз очмаслиги керак экан. Лекин мен бу қоидадан бузишга мажбур бўлдим.

Андриас исмли таржимон йигит билан Бонн ёнбағридаги машҳур Рейн дарёси бўйлаб саёҳат кemasиди сузиб бораёلمиз. Бир жойга етганда яйдоқ қирғоқда — харсангтошлар устига тикиб қўйилган икки байроққа кўзим тушди. Бири — Германия Федератив Республикасиники, иккинчиси — Америка Қўшма Штатлариники. Бир мамлакат ҳудудида иккинчи давлат байроғи хилпираши сира мумкин эмаслигини яхши билардим. Фақат протоколда белгиланган жойларда — ўша давлат ваколатхонаси, халқаро ташкилот ёхуд протоколда кўзда тутилган бўлса, қўшма корхона тепасида байроқ тикилиши мумкин, холос. Бу ерда эса ташкилот у ёқда турсин, ҳатто бирон-бир иморат ҳам йўқ эди.

— Бу ерда кўприк бор эди. Уни америкаликлар портлатган, — дея гап бошлади таржимон. Мен унинг гапини бўлдим:

— Шунга “раҳмат” деб байроқ тикиб қўйганмисизлар?

— Гап шундаки, америкаликлар бу жойни уруш тугагани ҳақидаги ҳужжатга имзо чекилганидан 18 дақиқа ўтгандан сўнг портлатган. Шу тариқа янгитдан уруш бошланган.

— Ие, — дедим, хайратга тушиб, — олти йиллик урушда немис армияси ҳам қанчадан-қанча кўприкларни портлатган-ку? Битта кўприкка шунчами?

— Гитлер армияси уруш пайти портлатган. Булар — уруш тугагандан кейин...

Андриасни кўндира олмадим: у немис халқи манфаатини ҳимоя қилаверди.

— Бу икки байроқ 1945 йилдан буён шу ерда хилпирайди ва ўшандан буён бир ҳақиқатни такрорлайди: “Биз сизларнинг шунча қа-а-тта гуноҳларингизни кечириб келяпмизми, энди сизлар ҳам бизнинг уруш йилларидаги (кички-и-нагина) хатомизни кечиринглар-да...”

Немиснинг оддий таржимони миллий мафкурасини шунчалар ҳимоя қилганига қойил қолмай иложингиз йўқ.

...1976 йили университетнинг икки битирувчиси Тошкентнинг Сағбон кўчасидаги бир устозимизни излаб, эски кўчаларни кездик. Домла тушадиган бекатни, тахминан кўчасини ҳам биламиз, лекин торкўчасию уй рақамидан беҳабармиз. Маҳалла-ку, билишар, деб излаб боравердик. Бир отахон чиқиб қолдира — етмиш беш ёшларда.

— Қорамағиздан келган, тикқомат, тўппи кийиб юрадиган йигитми?

— Ҳа, ҳа, шу киши, — дедик топилаётганларидан қувониб.

— Парғаналими?..

— Э, бошқа домла экан, у киши фарғоналик эмас, самарқандлик.

— Ўв, манга қара, ука, Ховосдан нари ҳаммаси — Парғана, билдийми?!

У кишини кечирса бўлади. Ўтган асрнинг бошларида туғилган, эски мактабда ҳам, шўро мактабида ҳам ўқимаган бўлиши мумкин. Лекин...

Учрашувларда одамларнинг мафкуравий “хушёр”лигини синамоқ бўлиб, маърузачи атайлабдан ўртага савол ташлайди:

— АҚШ нечта штатдан иборат?

Жавоб тайин:

— Элликт штат, битта федерал округ!

— Собик иттифокда нечта республика бор эди?

Буни ҳам ҳамма билади.

— Ўзбекистонда нечта штат бор?

Ғимир-ғимир бошланади. Шундай оддий савол ҳам кўпчиликка “кутилмаган” бўлиб туюлса-я! Биров қўл кўтаради:

— Ўзбекистонда штат йўқ!

— Э, кечирасизлар, нечта маъмурий-худудий бўлинма мавжуд, демоқчи эдим...

— Ўн иккита вилоят бор, — дейди биров шошиб ўтирган еридан.

— Бу жавоб хато, — дейди маърузачи.

— Ўн учта! — дейди бошқаси. — Қорақалпоғистон Автоном Республикасини қўшамиз!

— Ҳозир Қорақалпоғистон Автоном Республикаси деган ҳудуд йўқ. Қорақалпоғистон Республикаси, — дейди. Ўн икки вилоят, бир республика ва Тошкент шаҳрини қўшиб ҳисоблаганда, ўн тўрт ҳудуд бўлишини тушунтиради.

Шунда бир талаба шартта ўрнидан туриб:

— Домла, агар телевидение орқали ҳар куни бир карра Ўзбекистон ўн тўрт маъмурий-ҳудудий бирликдан иборатлиги айtilса, биз ҳеч қачон бундай адашмасдик, — дейди.

Маърузачи ҳар кеча-кундузда телевидение орқали “Давр” — уч бор, “Ахборот” ўзбекча-русчаси тўрт бор такрорланишини, Марғилоннинг атласидан кўйлак, бошига Бухоро зардўпписини кийиб олган чиройли қизлар ана шу дастурлар ниҳоясида об-ҳавони айтганда, бу ҳудудларни ҳатто чегаралари билан кўрсатиб чиқишини эсга солади...

Бугун Ховосдан нарёғи ҳаммаси Фарғона эмаслиги, Ўзбекистон ўн тўрт маъмурий ҳудуддан иборатлигию улардан бири мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикаси деб янгича аталганини билмаслик жамиятда миллий мафкура-ни сингдириш, одамларда юртга меҳр-муҳаббат ва масъуллиқ ҳиссини кучайтириш борасида ҳали кўп-кўп ишлаш лозимлигини кўрсатади.

Дарҳақиқат, инсон фаолиятининг айрим жиҳатларига айнан мафкуравий жиҳатдан баҳо берилади.

Жамиятни маънавият бошқаради

Маънавият ҳақида кеча ё бугун сўзлаётганимиз йўқ. Келинг, яхшиси, гапни бу тушунчага илмий таъриф беришдан бошлай қолайлик. Маънавият — инсонни бошқа жонотлардан ажратиб, устун қилиб турадиган жамики фазилатлар мажмуи. Бу ерда “фазилатлар” сўзи ўрнига “хусусиятлар” сўзини ишлатиш мумкин эмас. Чунки “хусусиятлар” тушунчаси иккига — ҳам фазилатлар (яъни яхши хусусиятлар) ва ҳам иллатларга (яъни ёмон хусусиятларга) бўлинади. Инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган шундай иллатлар ҳам борки, уларни маънавиятга эмас, аксинча, маънавиятсизликка киритишга тўғри келади. Хазрат Алишер Навоийнинг “Ки ҳайвон беҳ вафосиз одамедин” деган ҳикматини эслайлик.

“Маънавият — инсоннинг ички маданияти”, “Маънавият — илоҳий нур”, “Маънавият — эзгуликка ундовчи куч” деган таърифлар ҳам мавжуд. Булар ҳам хато эмас. Бироқ уларга кўпроқ ифодали, бадий, яъни образли таъриф деб қараш керак.

Маънавиятга маъно жиҳатидан яқин келадиган *маърифат*, *маданият*, *ахлоқ-одоб*, *тамаддун* (*цивилизация*) тушунчалари мавжуд. Маънавият улар орасида умумийроқ мазмун-моҳиятга эга. Гарчи бу тушунчаларнинг ҳар бири *маънавият* англамидан озми-кўпми фарқ қиладиган муайян маънони англатса ҳам, кенгроқ нуктаи назардан қараганда, улар *маънавият* тушунчаси доирасига қиради. Ҳатто, адабиёт ва санъат, боринги, жисмоний тарбия, спорт ва бошқа кўп соҳалар, умуман олганда, маънавиятнинг таркибий қисми ҳисобланади. Шунинг учун бугун Ўзбекистонда олиб борилаётган ислохотлар умумий тарзда учга бўлинади — сиёсий ислохотлар, иқтисодий ислохотлар ва маънавий ислохотлар. Маънавий ислохотлар деганда, юқорида саналган барча соҳалар мажмуи кўзда тутилади.

“Маънавият” сўзи тилимизда кўп асрлардан буён мавжуд, шўро даврида ҳам бор эди. Лекин мустақиллик йилларидагина у чинакамига сиёсий атамага айланди. Чунки Президент Ислам Каримов истиқдолнинг дастлабки йиллариданоқ маънавият ишини ислохотларнинг устувор йўналиши деб эълон қилди. Юртбошимиз бу ҳақда, жумладан, “...Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш — Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифаси” деган эди.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида маънавиятшунослик деган махсус фан шаклланди. Олий Аттестация Комиссиясида сиёсий фанларнинг бир мутахассислиги “Сиё-

сий маданият ва мафкура" деб алоҳида рақамлар билан белгиланган. Маънавиятшунослик бўйича қилинган илмий ишлар кўпроқ шу мутахассисликка тўғри келади. Ҳозир бу соҳада кўплаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ёқланяпти.

Яхшилик ва ёмонлиkning миллати бўлмайди. Бироқ биз учун маънавият бўлган нарсани қай бир халқ маънавиятсизлик деб қабул қилиши мумкин ёки аксинча.

Маънавиятни ўлчайдиган мезонлар турли-туман. Шулардан бири — оилага муносабат, уни муқаддас билиш, никоҳ мустаҳкамлиги бўлса, бу жиҳатдан миллий маънавиятнинг юксаклиги шак-шубҳасиз. Оилаларда ажралишнинг камлиги жиҳатидан биз олдинги ўринларда турамиз. Яқинда Фарғона водийсидан Бухоронинг Қирғизон қишлоғига ярим асрдан буён қатнаб юрган бир амаки қизиқ гапни айтиб қолдилар: "1952 йилдан буён шу қишлоққа келиб кетаман, лекин бирор хонадонда эридан чиқиб келиб, отасиникида ўтирган жувонни кўрмадим..." Бундай маънавият дунёнинг барча халқларига хос, деб айтиш мушкул.

Германияда велосипедда юрган қиз-жувонларни кўп учратасиз. Аксарияти шу қадар калта юбка кийиб олганки, ўриндиқ устида ички кийимининг гулини ҳамма кўриб ўтиради. Лекин аёл зоти учун ҳаё — олий маънавият, деган ўй уларнинг хаёлига ҳам келмайди.

Лекин у ерда маънавиятнинг юксак даражага етган иккинчи бир жиҳатига қойил қолмай иложингиз йўқ. Ресторанларда баъзан овқатланадиган бўлма — алоҳида, концерт бериладиган бўлма — алоҳида. Хўранда хоҳлаган маҳали хўрак-хонадан концерт бўлмасига ўтиши мумкин. Аммо пуллари солинган сумкаю копчиқлари стол устида қолиб кетаверади. Ҳеч кимса кўз олайтирмайди.

Дарҳақиқат, инсон фаолиятининг айрим жиҳатларига айнан маънавият нуқтаи назаридан туриб баҳо берилади.

Уч мезон бирлиги

Хулоса қилиш мумкинки, жамиятда инсон фаолиятига айнан ана шу уч мезон асосида баҳо беришга кучли эҳтиёж бор. Бу — шартли, лекин, назаримизда, жуда асосли бўлиниш.

Масаланинг муҳимлиги шундаки, агар биз бир воқеа-ҳодисага баҳо бераётганда айнан қайси нуқтаи назардан муносабатда бўлаётганимизни аниқлаштириб олмасак, адашамиз. Оқибатда хато хулоса чиқаришимиз ҳам ҳеч гап эмас. Ҳатто жамиятда эзгуликларни кўпайтиришга қаратилган ҳаракатлар жараёнида ҳам, иллатларга қарши кураш пайтида ҳам бу жуда асқотиши тайин.

Диннинг бу учликдаги ўрни

Дин — маънавиятми, мафкурами, қонунми?

Масаланинг айнан шу тарзда қўйилиши бекорга эмас. Чунки, биринчидан, дин — моҳият эътибори билан маънавият. Чунки унинг замирида инсониятни эзгуликка даъват этиш ётади. Иккинчидан, дин — моҳиятан асрлар мобайнида шаклланган кучли мафкура. Лекин Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-, 57- ва 61-моддаларида дин ва давлат ўртасидаги муносабатлар қатъий белгилаб қўйилган. Бу моддаларга тегишли уч нуқтага аниқлик киритилган: ҳар кимга виждон эркинлиги берилган; дин давлатдан, давлат диндан ажратилган, яъни давлат дин, дин давлат ишларига аралашмайди; диний партия тузиш мумкин эмас. Демак, қонунан диний мафкурадан сиёсий ҳокимиятга эришиш йўлида фойдаланишга мутлақо йўл қўйилмайди. Динни никоҳ қилиб, ҳокимиятга интиломқчи бўлган гуруҳларга қарши кураш олиб борилади.

Дин қонун эмас. Бизда фикр — ислом қонунчилиги, холос. Давлат диндан ажратилган тузумларда диннинг қонун доирасидаги масалаларга дахл қилишига рухсат берилмайди. Бинобарин, бизда никоҳ — қонун ҳукмидаги масала. Дин аҳллари-га фақат давлат идорасида қонунан рўйхатдан ўтган фуқароларга шаръий никоҳ

ўқишга ижозат берилади. Давлатнинг расмий рўйхатидан ўтмай яшаётган жуфтларга ўқилган никоҳни давлат ноқонуний ҳисоблайди.

Демак, бу ерда масалаларни чалкаш тушунмайлик.

Уч мезон чегараси

Бир мамлакат ҳудудига икки хил қонун амал қилади — миллий (шу давлатгагина хос) қонунлар ва давлат амал қилишни расман бўйнига олган халқаро меъёрлар. Демак, қонун — ҳудудий чегараланган нарсас. Дейлик, чегаранинг нарёғи бошқа давлат эканими, у ёқда бошқа қонун амал қилади.

Мафкура ҳам қарийб шундай.

Мафкура манфаатлар ифодаси бўлгани учун давлат чегаралари фақат мамлакатларнигина эмас, мафкураларни ҳам бир-биридан ажратади. Мафкура шундай нарсаси, қўпларга арзимасдек бўлиб туюлган жойда ҳам катта аҳамиятга эга масалага айланиб қолиши мумкин.

Бироқ маънавиятнинг чегараси қонун ё мафкура сарҳадларига ўхшамайди. Маънавият миллий бўлгани боис мудом миллат билан бирга юради, ҳатто миллат билан бирга "кўчиши" ҳам мумкин. Дейлик, афғонистонлик, тожикистонлик, америкалик ўзбек ҳам уйда ўзбекча турмуш тарзини жорий этиши, ота-бобосидан мерос бўлиб келаётган урф-одат ва маънавий қадриятларга амал қилавериши мумкин.

Қаерда қай бири устун?

Халқлар, давлатлар, ижтимоий тузумлар қонун, мафкура, маънавиятнинг жамиятдаги мавқеи, инсонлар фаолиятини тартибга солишдаги ўрни ва бу уч буюк мезоннинг ўзаро уйғунлиги даражасига кўра ҳам бир-биридан анча, баъзан кескин фарқ қилади. Айтайлик, Германияда қонун зўр, мафкура ундан ҳам зўр, лекин, келтирилган мисолларда ҳам кўрганимиздек, маънавият баъзи жиҳатларга кўра биздагидан бошқача. Бир олмониялик ўзбек айнан маънавиятни кўзда тутиб бўлса керак, "Аввал улар бизга етиб олсин", деган эди. Бориб кўрмаган бўлсам-да, Америка Қўшма Штатларида ҳам масала шунга яқин бўлса керак, деб ўйлайман. Лекин бу мамлакатларда ҳам маънавиятни юксалтиришга эътибор берилади. Маънавий таназзул белгиси бўлган муаммолар таҳлил этилади.

Якка мафкура ҳукмронлиги ўрнатилган давлатларда эса ҳамма нарсаси мафкурага бўйсундирилади. Собiq иттифокда айнан шундай эди. Ислом давлатларида (масалан, Саудия Арабистони, Эрон, Покистонда) ҳам шундай.

Эсингиздами, 1984 йили Ўзкомпартия XVI пленумида бир академик отасига жаноза ўқитгани учун жазоланган эди. Академик гирт даҳрий бўлган тақдирда ҳам, отаси унга жанозасиз кўмдирмасликни васият қилган бўлиши мумкин-ку! Ёки ўша даврдаги қайси қонунда жаноза ўқитгани учун фуқарони жазолаш, уни бадном қилиш, лавозимидан четлаштириш кўзда тутилган? Шунинг ўзиёқ мафкура ҳукмрон бўлган давлатда қонун ҳам, маънавият ҳам мафкуранинг қулига айланишини кўрсатмайдими?

Ўшш, шу уч соҳага бирдай эътибор берилган мамлакат борми? Гарчи бориб кўрмаган бўлсам ҳам, ўқиганларим ва эшитганларим асосида Японияда қонун — устувор, мафкура — кучли, маънавият ҳам таназзулга учрамаган, деб ўйлайман.

Хуллас, ҳар қандай тузумда шахс ва жамият муносабатларини тартибга солиш, яъни меъёрлаштиришга эҳтиёж бўлади. Қонун ҳам, мафкура ҳам, маънавият ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Аниқроқ айтганда, қонунлар қабул қилаётганда миллий мафкура ва маънавиятга, миллий мафкурани мустаҳкамлашда қонунлар ва маънавиятга, маънавиятни юксалтиришда қонунлар ва миллий мафкурага асосланилиши — табиий зарурат. Бу уч мезон тақомили йўлида, аввало, ўртадаги тафовут ва умумийликни теран англаш, қолаверса, уларнинг узвий алоқадорлиги ва уйғунлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади.

Мансур БЕКМУРОДОВ,
Муҳаммад ҚУРОНОВ

BUNYODKOR KUCH

Жамият янгиланиш ва ўзгаришларга юз тутган паллада инсон омилининг ижтимоий аҳамияти ортади. Чунки ҳар бир инсондаги бор салоҳият ва имкониятни ишга солмасдан туриб, ўзгариш жараёнларини изчил давом эттириб бўлмайди. Айнан шу боис юртимизда бугунги кунда бу масалага катта эътибор берилмоқда. Президент Ислон Каримовнинг Олий Мажлис 9-сессиясида сўзлаган нутқида баён этилган ҳозирги тараққиётимизнинг етти устувор йўналишидан бири — инсон омилини назарда тутиши ҳам бежиз эмас.

Хўш, “инсон омили” деган тушунча нимани англатади? Унинг маъно-мазмуни, жамият тараққиётидаги аҳамияти нималардан иборат?

“Инсон омили” атамасини илк бор 1934 йили америкалик саноатчи Генри Форд қўллаган. У ўшанда Америка халқига қарата “Мен шу пайтгача техника омилига урғу бериб келган эдим, энди инсон омилига эътибор қаратаман” деган эди. Форд аввало ишга муносабат, тартиб-интизомни яхшилаш орқали самарадорликни оширишга уринган, ҳатто ишчиларнинг ишдан бўш вақтларини ҳам оқилона ташкил этишга интилган. Айниқса, унинг “беш долларлик куч” деган усули машҳур бўлган. Унга кўра, агарда ишчи касб малакасини ошириб, феъл-атворини яхшилаб, тартиб-интизом-

ли бўлиб борса, унга қўшимча иш ҳақи тўланган. Шу тариқа ишчилар қўшимча даромад ва мукофот олиш имконияти туфайли спиртли ичимликлар ичиш, тамаки чекиш, вақтини беҳуда айш-ишратда ўтказиш каби нохуш одатлардан халос бўла бошлаган. Форд компанияси ишчиларнинг шахсий ҳаётидаги ўзгаришларни кузатиб бориш учун махсус тармоқ — социология бўлимини жорий этган. Фордизм усули самара бергани учун дастлаб Франция, Италия, Буюк Британия каби мамлакатларда, кейинчалик эса Японияда ҳам кенг қўлланган. Айтишларича, жаҳонга машҳур “Тойота” фирмасининг муваффақиятлари ҳам бевосита ана шу усул билан боғлиқ экан.

Бугунги кунда инсон омили фақат иқтисодиётда эмас, балки барча соҳалардаги муваффақиятлар гарови ҳисобланади. Чунки ҳозирги давр кишиси кўп жиҳатдан озод ва эркин шахсдир. Бинобарин, унинг истеъдод ва қobiliятини фақат унинг шахсий қарашлари, шаъни, ғурури ва манфаатларини ҳисобга олган ҳолда юзага чиқариш мумкин. Тўғри, инсоният ўз тараққиётининг маълум бир даврларида зулм ва зўравонлик, тазйиқ ва таъқиб воситасида ҳам халқнинг ижодкорлик даҳосини уйғотиш орқали зарур натижаларга эришишга ҳаракат қилиб кўрган. Лекин бундай уринишлар ҳеч қачон қутилганидек натижа бермаган.

Охир-оқибатда одамни фақат унинг инсоний хусусиятларини инобатга олган ҳолда улуғ ишларга бошлаш, давват этиш мумкинлиги аён бўлди. Бир сўз билан айтганда, инсонни фақат унга хос бўлган омиллари эътироф этган ҳолдагина ҳаракатга келтириш мумкин. Шу маънода, "инсон омили" деган оддий иборада катта ҳаётий фалсафа, одамзод ўз бошидан кечирган аччиқ тажриба ва сабоқлар мужассам десак, ҳал бўлмайди.

Президент Ислом Каримов инсон омилига бўлган эътиборни кучайтириш орқали ислохотларни янада жадаллаштириш ҳақида гапирар экан, бу борада уч асосий тамойил, яъни маънавият, маърифат ва одоб-ахлоққа таянадиган самарали тизимни шакллантириш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Шунинг учун жамият ҳаётида мазкур тамойилларнинг ўзаро мутаносиб ва уйғун бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Чунки инсон омилини маънавий ва маърифий ишлардан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Маънавият ва маърифат бўлмаган жойда манфаатпарастлик, эгоизм, шафқатсизлик, расизм, миллатчилик сингари иллатлар авж олади. Шунингдек, ёшлар тарбиясини юксак илм-маърифат асосида олиб бормаслик ҳам конформизм, биқиклик, эски урф-одатларга муккасидан кетиш сингари ачинарли ҳолатларга сабаб бўлади. Инсониятнинг яқин 300 йиллик тарихий тараққиёт тажрибаси шундан гувоҳлик берадики, яхшилик, эзгулик, савоб, ҳамдардлик фазилатларини ўзида ифодаловчи маънавиятга бефарқлик ва илм-фан ривожига бирёқлама, технократик қараш инсон шахсининг емирилиши, жамиятнинг ахлоқан тубанлашувиغا шароит яратади.

Раҳбар кадрлар масаласи — инсон омили муаммоси таркибида алоҳида ўрин тутади. Бизнинг халқимиз азал-азалдан ватанпарварлик, адолат, инсоф-диёнат бора-бора доимо раҳбарлардан ибрат олиб келган. Шу боис бугунги кунда ҳам ҳар бир ишда раҳбарнинг шахсий фазилати катта аҳамият касб этади.

Бугунги кунда шахснинг сиёсий, иқтисодий ва экологик жараёнларга бевосита таъсир кўрсатиш имкониятлари ошиб бораётгани боис дунёда инсон омилига янгича қараш тенденцияси кучаймоқда. Айниқса, инсонни бошқариш масалалари атрофлича ўрганила бошланди.

Ўртимизда амалга оширилаётган исло-

хотлар самарадорлиги инсон онги ва тафаккуридаги ўзгаришларга бевосита боғлиқ экани туфайли ҳозирги кунда инсон омилига эътибор янада ортмоқда. Хусусан, кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, давлат бошқарув тизимини такомиллаштириш, фуқароларнинг турли даражадаги ҳокимият органлари, айниқса ўзини ўзи бошқариш идоралари фаолиятидаги иш-тироқини кучайтириш масалаларини ҳал этишда инсон омили бекиёс аҳамият касб этмоқда.

Президент истиқлолисимизнинг дастлабки йилларида демократик давлат бошқаруви масаласига жиддий эътибор қаратиб келди. Ўртбошимиз биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессияда сўзлаган нутқида "Бошқарув вазифаларининг асосий қисми марказдан вилоятларга, вилоятлардан шаҳар, туманлардаги давлат ва бошқарув идораларига ўтишини таъминлаш даркор. Шу тариқа бу босқич аста-секин ўзини ўзи бошқариш ва жамоатчилик ташкилотларига ҳам етиб боради" деб таъкидлаган эди. Ўтган йиллар мобайнида мазкур қарашнинг амалий аҳамияти ҳаётимизда ўз тасдиғини топиб, "Кучли давлатдан кучли жамият сари" ғояси ижтимоий бошқаришнинг асосий тамойилига айланиб қолди.

Бинобарин, эндиликда давлат ўз вазифаларини фақат маъмурий ҳокимият қучига таянч эмас, балки демократик бошқарув усуллари кенг қўллаш, уларни амалга оширишда халқ оммасини янада кўпроқ жалб этиш йўли билан бажармоқда.

Маълумки, агар фуқароларнинг тафаккури, сиёсий савияси жамиятдаги демократик ўзгаришларга мос ҳолда юксалиб борса, ижтимоий бошқарув усулини эркинлаштириш ишлари ҳам бирмунча осон кўчади. Шунинг учун ҳам демократик ўзгаришларни жадаллаштириш заруратини аввало жамиятнинг ўзи чуқур англамоғи ва бу жараёнда фаол иштирок этмоғи даркор. Бу мақсадга эришишда айниқса маҳалланинг ўрни бекиёс.

Инсон омилини ишга солиш, жамият ҳар бир аъзосининг истейод ва имкониятларини тўлиқ юзага чиқаришда адолат устуворлиги муҳим ўрин тутади. Адолат устуворлигини таъминлашнинг асосий шартларидан бири эса кучли ижтимоий сиёсат юритишни тақозо этади.

Ислом Каримов ана шу заруратни инобатга олган ҳолда, зикр этилган маъруза-

сида шундай деган эди: “Ўйлайманки, ижтимоий инфратузилмани, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини янада ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатарлардан муҳофаза этиш, хулоса қилиб айтганда, одамларимизнинг социал соҳа бўйича талаб ва эҳтиёжларини қондириш масалаларига давлатнинг доимий эътиборини ҳар томонлама кучайтириш лозимлигини исботлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак”.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, давлатимиз ва жамиятимиз томонидан истиқлолнинг илк даврида, мураккаб иқтисодий шароитда аҳолининг кам таъминланган муҳтож табақаларини ижтимоий ҳимоялаш бўйича қўрилган чора-тадбирлар ўз самасини берди.

Бугунги кунда бу борада мустаҳкам тизим шаклланиб, изчил фаолият юритмоқда. Бу жараёнда ялпи ижтимоий ҳимоялаш тизимидан ишончли ижтимоий кафолатлар ва аҳолини аниқ мақсадли ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимига босқичма-босқич ўтилгани диққатга сазовордир. Адолат тамойилларига қатъий риоя этиш бундай ижтимоий тизим фаолияти учун асос қилиб олинди. Бу тизимда қўллаб-қувватлашга ҳақиқатан ҳам муҳтож бўлганлар аҳолини баҳолаш мезонлари ҳам, ижтимоий ёрдам кўрсатиш воситалари ҳам аҳоли учун тушунарли, содда ва адолатли экани билан ажралиб туради. Натижада ижтимоий кафолатлар ва қўллаб-қувватлашга муҳтож бўлган шахсларни аниқлаш, уларга бериладиган ёрдамнинг аниқ тури ва миқдорини белгилашда субъектив иш тутиш ҳолатларига йўл қўйилмайди. Бундай тизим собиқ шўро даврига хос бўлган боқимандалик кайфиятларига барҳам беришни ҳам кўзда тутди.

Маълумки, бозор иқтисодиёти, моҳият эътиборига кўра, одамларнинг индивидуаллашувини, ҳар бир инсон шахсининг фаоллик даражасига кўра баҳоланишини тақозо этади. Айни пайтда бозор иқтисодиёти инсон имкониятларини рўёбга чиқаришга кенг йўл очади. Чунки бозордаги талаб ва таклиф қонунияти доимо одамларнинг ҳаракатчан бўлишини талаб этади.

Бу омилларнинг барчаси фуқароларнинг ўз-ўзига бўлган талабчанлигини бекиёс даражада оширади, инсонларда “эго”, яъни “мен — менман” деган тушунча шакллана

бошлайди. Бундай индивидуал — хос хусусиятлар кишиларнинг ўз тақдири ва фаолияти учун ўзи масъул бўлишини ҳаётий анъанага айлантиради.

Тўғри, бугун юртимизда амалга оширилаётган янгиланиш жараёнида ҳамма ҳам фаол иштирок этапти, деб бўлмайди. Одамларда собиқ тузум асоратлари, эскича тафаккур тарзи, ташаббускорликдан чўчиш туйғусининг ҳанузгача сақланиб қолаётгани, шунингдек, янгича фаолият учун билим ва малаканинг етишмаслиги, хорижий тиллардан, замонавий техника ва алоқа воситаларидан беҳабарлик каби камчиликлар шундай ҳолатнинг асосий сабабларидандир. Энг таассуфлиси — бу камчиликларни тезда бартараф этиш учун шижоатнинг сустлиги кўзга ташланмоқда.

Шу ўринда халқимизда ота-боболаримизга хос бўлган ғайрат-шижоат, мардлик ва фидоийлик фазилатларини шакллантиришда барча тарбия ва тарғибот шакллари (оила, маҳалла, мактаб, ўқув юртлари, меҳнат жамоалари, оммавий ахборот воситалари) фаоллигини ошириш энг долзарб вазифалардан эканини алоҳида таъкидлаш жоиз деб ҳисоблаймиз.

Юқоридаги мулоҳазалардан аён бўлмоқдаки, инсон омили улугвор вазифаларни ҳал этишда халқимиз, Ватанимизнинг тараққий этишида бекиёс аҳамият касб этади. Шу боис мамлакатимизда соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш учун барча имкониятлар яратилмоқда. Бу эса демография, ижтимоий ҳимоя, маърифат, маънавият, одоб-ахлоқ масалаларига алоҳида эътибор қаратилишини тақозо этади. Чунки инсон омили масаласи — жамиятдаги ижтимоий фазилатлар, қадриятлар тизими ҳам демакдир. Бошқача айтганда, жамиятдаги ахлоқий тамойиллар, хулқ-атвор меъёрлари, меҳнат жараёнидаги фаолият, дам олиш, истеъмолчилик, ҳаётий режалар билан яшаш, билим ва ахборотга, касбий малакага эга бўлиш, ижтимоий адолат, ҳуқуқ ва эркинликлар, фуқаролик бурчи — барча-барчаси миллий тараққиёт ҳақидаги тушунчалар мажмуини ташкил этади.

Одам ана шундай маънавий-маърифий билим, кўникма, малака ва сифатларга эга бўлсагина ижтимоий тараққиётга таъсир ўтказа оладиган омилга айланади. Бебард, беғам, лоқайд, телса — тебранмас одам бундай таъсирчан куч бўла олмайди.

Инсон омили тушунчаси фақат битта

одамга эмас, балки ижтимоий гуруҳ, жамоа ва улардаги ижтимоий-маънавий муҳит ҳамда кўпчилиكنинг хулқ-атвориға ҳам боғлиқ бўлади.

Бугунги кунда жаҳон тамаддуни ривожда инсон омилнинг таъсири тобора ортиб бораётгани кузатилмоқда.

Иқтисодиёт фанининг мумтоз намояндалари А.Смит, У.Петти, Д.Рикардолар ҳамма бойлиكنинг онали — ер, отаси — меҳнат деб ҳисоблаган. А.Смит 1776 йилда ёзилган “Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот” китобида “инсонни фаоллаштирадиган асосий рағбат — шахсий манфаатдир” деб ёзган эди. Унга кўра, инсон ўз шахсий манфаатидан, яъни фойда олиш мақсадидан келиб чиқиб, муайян товар ёки хизмат турини яратади ва уни бошқаларга сотиш орқали ўз бойлигини кўпайтиради. Шу тариқа у ҳам ўз манфаатини қондиради, ҳам жамият тараққиётига ҳисса қўшади.

Австриялик иқтисодчи олим Й.Шумпетер эса “Иқтисодий тараққиёт назарияси” (1912) китобида иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи асосий куч — тадбиркорликдир деган хулосага келади.

XXI асрда иқтисодиёт фанининг объекти кенгайди, у анча инсонийлашди. Чунки бу даврда иқтисодиётда инсон омили катта аҳамият касб эта бошлади.

Бугун юртимизда эркин фуқаролик жамияти барпо этиш, бозор иқтисодиёти таъминлашлариға кенг йўл очиш, халқимиз маънавиятини юксалтиришға қаратилган сиёсат ҳар бир юртдошимизнинг ташаббускорлиги ва ижодкорлиги, ўз меҳнат натижаларидан баҳраманд бўлиши ҳамда салоҳиятининг тўла-тўқис рўёбга чиқаришида янги-янги имкониятлар очмоқда. Чунки ислохотлар даврида янгиликларни жадал ўзлаштириш, ижтимоий-сиёсий фаоллик, ижодкорлик, эркин ва мустақил одамларға хос фазилат ва меъёрлар, юксак билим ва малакани ҳаётнинг ўзи тақозо этади.

Шу маънода ислохотлар даврида инсон омили — ҳар бир одамнинг имкониятларини ошириш ва кучайтириш ҳам демакдир. Бу жараён шишқ ва пухта бўлиши, шунчаки бир тадбирға айланиб қолмаслиги учун илмий асосға қурилмоғи керак. Бунға эришиш учун инсон омилни такомиллаштиришнинг назарий, эмпирик асосларини яратиш, ўзбекистонликларнинг

ижтимоий ва меҳнат фаоллигини таъминлаш, уларни жамият бошқарувиға реал жалб қилишнинг ижтимоий механизмларини ишлаб чиқиш ҳамда шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг ошқоралиғиға эришиш зарур.

Токи ҳар бир инсон фаол бўлмас экан, кўзланган улкан вазифаларға эришиш мушкул. Инсон омилнинг миллий тараққиётдаги ўрни ва аҳамияти ҳақида гап кетганда, одамларнинг кайфияти, туйғулари, одат ва ижтимоий мўлжаллари, қадриятлар, этиқод, қобилият, лаёқат ва мотивлар, одамлар ўртасидаги муносабатлар, жамоадаги маънавий муҳит ва бошқа белги-хусусиятлар тушунилади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар бу ҳолатларнинг пайдо бўлиш, ўзгариш ва ривожланиш қонуниятларини теран ўрганиб, зарур хулосаларға эға бўлгандагина инсон омилни жамият манфаатлари йўлида амарали бошқаришнинг ижтимоий технологияриға эға бўлиш мумкин. Демак, инсон омилнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг турли жабҳаларига таъсири фундаментал тадқиқот мавзуси ҳисобланади. Инсон омилни ўрганишнинг бош мақсади — умуммиллий тараққиётни фаоллаштиришдир. Инсон омилнинг тараққиётға таъсирини оширишнинг восита ва услублари эса муайян шароит, аҳоли гуруҳлари, ташкилот ва жамоалар хусусиятларидан келиб чиқиб аниқланса, мақсадға мувофиқ бўларди.

Мамлакатимизда инсон омилни ҳар жиҳатдан фаоллаштириш учун барча имкониятлар мавжуд. Жумладан, миллий мустақиллик, суверенитет (сиёсий омил), кенг тармоқли ишлаб чиқариш инфратузилмаси, ер ости ва ер усти бойликлари (иқтисодий омил), халқ хўжалигини миллий ва халқаро даражаларда бошқаришға қодир бўлган малакали мутахассислар (интеллектуал омил), серҳосил тупроқ, етарли сув захираси (табиий омил), шунингдек, кучли муҳофаа тизими, тараққий топан давлатлар билан стратегик шериклик алоқалари (ташки сиёсий омил) ана шундай имкониятлар сирасиға қиради. Ватандошларимиз бу имкониятларнинг барчасини чуқур англаб, амалға оширилаётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ўзгаришларда фаол иштирок этса, инсон омилнинг жамият тараққиётига таъсири янада орган бўлар эди.

"Otini mahallot etib..."

Дунё тамаддунининг қадимий ўчоқларидан бири бўлган юртимизда неча-неча асрлардан буён маҳаллий бошқарувнинг ўзига хос модели — маҳалла институти амал қилиб келади. Маҳалла арабча "маҳаллун", яъни одамлар яшайдиган жой, макон деган маънони англатади. Лекин бундан маҳалла фаолияти мамлакатимиз ҳудудида фақат араблар кириб келган даврдан бошланган экан-да, деган хулоса чиқмаслиги керак.

Маълумки, араблар Марказий Осиё ҳудудига еттинчи аср охириларида кириб кела бошлаган. Улар бу заминда шаклланган аънава ва қадриятларни ўз маданияти, ислом фалсафасига мослаштиришга ҳаракат қилгани табиий. Ана шу жараёнда азалдан шаклланиб, халқимиз ҳаётида амал қилиб келган маҳалла институти ҳам арабча номланиб, мусулмон маданиятига хос хусусиятлар билан бойиб, янада такомиллашган.

Маҳалланинг илк шаклланиш даври араблар истилосидан анча олдинга — бронза даврига бориб тақалади. Буни қўхна заминимизда олиб борилган кўпгина тарихий-археологик изланишлар натижалари ҳам

тасдиқлайди. Хусусан, бронза даври ёдгорлиги ҳисобланган Сурхондарё вилояти ҳудудидаги Сополлитепадан топилган 8 та йирик оила манзилгоҳи одамларнинг ўша олис даврларда ўзаро уюшиб, муайян бошқарув тузилмасини ташкил этиб яшаганини кўрсатади. Бу оилаларга хос буюм ва ашёлар уларни фақат қариндошлик алоқалари эмас, балки турли ҳаётий, ишлаб чиқариш манфаатлари ҳам бирлаштирганидан далолат беради. Энг муҳими, ушбу 8 та оила атрофида 100 дан зиёд кичик оила патриархал муносабатлар асосида бирлашган экан. Яъни, дастлабки топилган 8 та макон қолдиқлари ўша даврдаги патриархал жамоа етакчиларининг уй-жойлари бўлган. Оилалар ҳам қариндошлик, ҳам ишлаб чиқариш йўналишлари, яъни касб-кор нуқтаи назаридан турли жамоаларга бирлашган. Ҳар бир жамоа оқсоқоли олий оқсоқоллар кенгашига бўйсунган. Жамоалар ҳаёти ва хавфсизлиги билан боғлиқ муаммолар ана шу кенгаш орқали ҳал этилган.

Замонавий маҳаллалар фаолиятига эътибор берсак, уларда умумий масалаларни бугунги кунда ҳам кенгашиш, маслаҳат-

лашиш орқали ҳал этиш, маҳалла оқсоқолини сайлаб, унга маълум бир ваколатлар бериш каби тамойилларни кузатиш мумкин. Уларни юқорида келтирилган бронза даврига оид топилмалар мисолида ҳам кўрса бўлади. Бинобарин, бундай жамоаларни қатъий ишонч билан маҳалла институтининг дастлабки шакллари дейиш мумкин.

Ушбу жамоалар фаолияти мелоддан аввалги учинчи асрдан то мелодий бешинчи аср бошларигача қадимги Паркана (Фаргона) давлати ёдгорликлари ўрнида ҳам кўзга ташланган. Бу ерда ҳам жамоалар ҳаёти билан боғлиқ масалаларни оқсоқоллар кенгаши ҳал этган. Ўша даврлардаги жамоа бирлашмалари, яъни маҳаллалар деганда, бир неча оилани бирлаштирган, муайян ҳудудни макон тутган, диний, маданий қадриятлари билан алоҳида ажралиб турадиган ижтимоий тузилма тушуниланган. Албатта, уларнинг фаолиятида уруғчилик муносабатлари устунлик қилиб келган.

Ёзма тарихий манбаларда ҳам маҳаллаларнинг кўп минг йиллик ривожланиш йўллари ҳақида турли маълумотлар учрайди. Масалан, машҳур тарихчи Наршахийнинг "Бухоро тарихи" асарида 1100 йил муқаддам ушбу шаҳарда кўплаб маҳаллалар бўлгани ҳақида маълумот берилган. Қадимда маҳаллалар нафақат ижтимоий, балки ўзига хос шаҳарча сифатида эътироф этилган маъмурий-ҳудудий тузилма бўлган.

Алишер Навоийнинг "Хайратул-аброр" асаридаги мана бу сатрлар диққатга сазовор:

*Шаҳарлар отини маҳаллот этиб,
Бўлди чу юз шаҳар Хири от этиб.*

Маҳалла — шаҳар ичидаги шаҳарча мазмунидаги мазкур гўзал ташбеҳдан кўринадики, ўрта асрларда Хири деб аталган Хирот шаҳри юз шаҳарча кўринишидаги маҳаллалардан ташкил топган. Масжиди, ҳаммоми, чойхонаси, дўконлари ва бошқа ўзига хос инфратузилмалари бўлган маҳалла марказида гузарлар бўлган. Кўчалар кесишган, туну кун одамлар гавжум бўладиган жойлар гузар деб аталган. Одатда, муҳим ижтимоий объектлар — бозор, чойхона, сартарошхона ва бошқа маиший хизмат шохобчалари гузарларда жойлашган.

Қадим замонларда маҳаллаларда халқ томонидан сайланадиган элликбоши, каттароқ маҳаллаларда эса амин раҳбарлик қилган.

Маҳалла институти юртимиз ҳудудида айниқса Амир Темур ва теурийлар ҳукмронлиги даврида ривожланишнинг янги босқичига кўтарилган. Бу даврга келиб, маҳаллалар одамларнинг ижтимоий мавқеи, касб-корига монанд равишда қасабаларга бўлина бошлаган. Бу ҳол касб-ҳунар шажаралари, ҳар бир ишлаб чиқариш соҳасининг ўзига хос хусусиятлари, касб эгаларининг дунёқараш ва имкониятлари яқинлиги билан боғлиқ бўлган.

Маҳалланинг ривожланиши миллий давлатчилик тараққиёти билан бевосита боғлиқдир. Шунинг учун Амир Темур даврида — ўзбек давлатчилиги янгитдан шаклланиб, юксалиш йўлига кирган вақтларда маҳаллалар кундан-кун обод ва файзли бўлиб борган. Буни Ибн Арабшоҳ, Ибн Холдун, Клавихо каби хорижий сайёҳ ва тарихчилар ҳам ўз асарларида қайд этган. Амир Темур замонида ҳатто ҳарбий қўшин ҳам маҳалла кўринишида яшаган экан. Бу ҳақда Клавихо шундай маълумот беради: "Қароргоҳда ҳар бир қўшин тўдасида истаган касб эгаси — усталарни топиш мумкин эди. Ҳар бир тўда алоҳида маҳаллага бўлинган. Бугина эмас, қўшин ҳамма вақт ўзи билан бирга чодир-хаммомни ҳам олиб юрар, ҳаммомчилар муайян жойда дарҳол чодир тикиб, қозонда сув қайнатиб, ҳамма зарур нарсаларни ҳозирлаб, иситиладиган ҳаммом хоналари кураб эдилар" ("Амур Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида". Тошкент, "Ўқитувчи", 1996 йил, 72-бет).

Лекин теурийлар давридан кейинги инқироз замонларида, айниқса, Ўрта Осиё ҳудуди учта хонлиққа бўлиниб кетганидан сўнг маҳаллалар ривожда деярли силжиш

кўзга ташланмайди. Бу босқичда ўнбоши, элликбоши, юзбоши ва амин каби маҳаллий бошқарув тизимидаги амалдорларга катта ҳуқуқлар берилади. Уларнинг ҳукмлари қонун даражасида қабул қилиниб, сўзсиз бажарилган. Аммо амалдорлар фаолияти-ни назорат қилувчи жамоатчилик фикрига эътибор берилмаган. Бу эса кўп ҳолларда маҳаллий амалдорларнинг ҳаддидан ошиши, халқни эзиши, ундан ўринсиз солиқ ва тўловлар ундиришига олиб келган. Натижада одамларнинг ижтимоий аҳволи, маҳаллаларнинг ривожига ёмонлашган.

Чоризм истилосига қадар Тошкент шаҳри тўрт даҳага бўлинган. Даҳа ҳам ўзига хос миллий маъмурий-ҳудудий тузилма бўлиб, унда махсус жамоа кенгаши, ҳокимлик идораси фаолият юритган. Мазкур кенгаш фаолиятида маҳаллий ҳокимият вакиллари — халқ томонидан сайланган юзбоши ва мингбошилар қатнашган. Ҳар бир маҳалла ўз ҳудудига кўча ва гузарлар тозалигини, сув манбаларидан тўғри фойдаланишни, одамлар осойишталигини назорат қилиб турган. Маҳаллалар ўз бозорига эга бўлган. Шуниси диққатга сазоворки, аҳолидан олинадиган жон солиғи маҳалла ихтиёрида қолдирилган.

Наврўз, Рамазон ҳайити, Қурбон ҳайити каби байрамларда одамлар бир-биридан, айниқса, кекса ва ногирон, ёрдамга муҳтож одамлар ҳолидан хабар олган, ўз маблағи, молу мулкидан бир қисмини эзгулик йўлида ҳада этган, жонлиқ сўйиб, қурбонлик қилган.

Маҳалланинг ички тартиб-қоидалари, анъаналарига гарчи ҳеч бир расмий ҳужжатда ўз аксини топмаса-да, барча қатъий амал қилган. Бу — кўпчиликка ҳурмат-эҳтиром ифодаси эди. Халқимизнинг бунёдкорлик иродаси ҳашар йўли билан уй, йўл ва кўприклар қуриш, тўй-маъракалар ўтказиш каби тадбирларда яққол намоён бўлган. Бу эса маҳалланинг ижтимоий асосини янада мустаҳкамлаган.

Маҳаллага азалдан одамларнинг ишончи катта бўлган. Шу боис умумий мақсадларда фойдаланадиган тўй-маърака жиҳозлари, меҳнат қуролларини ишлатиш ва сақлаш, маҳалла микёсида ўтказиладиган тадбирлар ҳам оқсоқоллар назоратида бўлган. Бордию вафот этган бирор бир кишига те-

гишли мол-мулкнинг қонуний меросхўри топилмаса, ўша мулк маҳалла кенгаши қарори билан муҳтож ва эҳтиёжманд одамларга тақсимлаб берилган ёки маҳалла ҳисобига ўтказилган.

Маҳалла чойхоналари қадим-қадимдан маърифат ўчоғи ҳисобланиб, у ерларда шеърхонлик ва аския кечалари, маърифий гурунглار ўтказилган, ахлоқ-одобга доир амри маъруфлар қилинган, китоблар ўқилинган, бахши ва шоирларнинг шеър, дoston ва ўланлари тингланган. Мабодо маҳаллага бирон бир мусофир келиб қоладиган бўлса, у ҳамма вақт чойхона, масжид ёки бўлмаса, маҳалла аъзосининг уйидан бошпана топган.

Одамларнинг хонадони, касб-хунарга оид фаолиятидаги янгиликлар маҳалла ахли эътиборидан четда қолмаган. Маҳалла аъзолари янгиликларга ахлоқ-одоб қоидаларидан келиб чиққан ҳолда муносабат билдирган. Яъни, ёмонлик бўлса, афсус-надомат билан, яхши хабар бўлса, қувонч ва дуо билан қарши олган. Одамлар ҳам, мана шундай ҳолис ва одил муносабатни билгани учун, имкон қадар ўз маҳалласи шаънини асрашга, унга муносиб бўлишга ҳаракат қилган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1865 йили Тошкент рус аскарлари томонидан забт этилганида, бу ерда 140 та маҳалла бўлган. Уларда 76 минг нафар аҳоли яшаган. XX асрнинг 20-йилларига келиб бу ердаги маҳаллалар сони 280 га етган. Шаҳардаги маҳаллалар асосан касб-хунарга ёки миллий-этник хусусиятлар асосида таркиб топган. Бундай белги-хусусиятлар уларнинг номида ҳам акс этган: Махсидўз, Табибкўча, Дегрез, Эгарчи, Ўқчи, Пичоқчилик, Сағбон, Тожиккўча, Қозокбозор, Калавабозор, Гулбозор, Ўзбекмаҳалла. Шаҳардаги қатор маҳаллалар эса бу ердаги арик, кўприк, масжид номлари билан аталган. Чунончи, Бандмачит, Жангоб, Ганчтепа, Қудуқбоши, Жарарик, Баландкўприк, Оқтепа маҳаллалари бунга мисол бўла олади.

Юртимизда узоқ йиллар давомида бевосита маҳалла ҳаёти билан боғлиқ кадрлар шаклланган. Масалан, Наврўз байрами кунларида дошқозонларда сумалак,

ҳалим пиширилган, умумхалқ байрамлари арафасида ҳашар уюштирилиб, кўча-кўй, боғ ва майдонлар тартибга келтирилган. Бу ҳақда гап кетганда, тўй-маъракаларни алоҳида таъкидлаш лозим. Маҳалла аъзоларидан бирортаси тўй қиладиган бўлса, бу тадбир бутун маҳалланикидек қабул қилинган ва у ерда шайдиган халқ хизматга шай бўлиб турган.

Лекин халқимиз ҳаётидаги 130 йиллик мустамакчиликнинг энг оғир ва фожиали даври бўлган шўролар замонида барча миллий қадриятларимиз каби маҳаллаларга ҳам етарли эътибор берилмади. Бу бошқарув тизимига хос қадриятлар, жой номлари ва асрлар давомида шаклланиб келган тарихни халқимиз хотирасидан бутунлай ўчириш учун уларнинг ўрнида бир хилдаги кўп қаватли бинолар барпо этилиб, улар атайлаб "Қ-1", "Қ-2" каби мавҳум "ном"лар билан аталди. Масжидлар, бозор ва расталар бузилди, миллий байрам ва маросимларни нишонлаш тақиқлаб қўйилди. Ҳатто маҳалланинг халқимиз ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини камситиш, уни тарихимиздан бутунлай йўқотишга қаратилган махсус қарорлар ҳам қабул қилинди. Мисол учун, 1932 йил апрель ойида қабул қилинган "Шаҳар маҳалла кўмиталари тўғрисида"ги низомда бу миллий бошқарув моделининг фаолият доираси анча чеклаб қўйилган эди. 1961 йил августда қабул қилинган "Республика маҳалла комитетларининг тузилиши ва фаолиятига доир" низомда эса маҳалла кўмиталарининг иқтисодий, ҳўжалик ва хайрия фаолияти билан шуғулланиши, юридик шахс сифатида иш олиб бориши тақиқлаб қўйилди.

Мустақиллик шарофати билан бошқа миллий қадриятларимиз каби маҳалла институтининг ҳам асл мавқеи тикланди. Президентимизнинг фармони билан "Маҳалла" хайрия жамғармаси ташкил этилди. Мамлакатимиз парламенти томонидан қабул қилинган "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонунда маҳалла кўмиталарининг маҳаллий бошқарув идораси сифатидаги ваколатлари ўз ифодасини топди.

Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти барпо

этишнинг ўзига хос тамойиллари белгилаб берилган "Кучли давлатдан — кучли жамият сари" концепциясида маҳалла институтига алоҳида эътибор қаратилган. Бу концепцияга мувофиқ мамлакатимиздаги ислохотлар эркинлашгани сари давлат ташкилотлари зиммасидаги айрим вазифалар аста-секин жамоат ташкилотлари ихтиёрига ўтиб боради. Давлатимиз раҳбари Ўзбекистон Конституциясининг 10 йиллигига бағишланган тантанали маросимда 2003 йилни "Обод маҳалла йили" деб эълон қилди. Шу муносабат билан у ҳозирги босқичда — жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш даврида маҳалла институтининг аҳамияти янада ортганини таъкидлаб, бундай деди: "Ҳар қайси инсон, ҳар қайси хонадон ҳаётида, давлат ва жамият бошқарувида одамларнинг бошини қовуштириш, турар жойларда тартиб-интизомни мустаҳкамлашда, ўзини ўзи бошқариш тизимини жорий қилишда маҳалланинг роли, аҳамияти ва моҳияти қундан кунга ошиб бораётганини барчамиз кўриб турибмиз ("Халқ сўзи" газетаси, 2002 йил 6 декабрь сони).

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида маҳалла институтининг ҳаётимиздаги ҳақиқий ўрни ва нуфузи бениҳоя ошди. Ҳозирги вақтда одамларнинг қундалиқ ҳаётидаги кўпгина масалалар маҳалла институти иштирокида ҳал этилмоқда. Юртдошларимизнинг маҳаллага бўлган ишончи ортгани учун улар кўпгина масалаларда мана шу бошқарув идораси фаоллигига мурожаат қилиб, маслаҳат ва ёрдам сўрайди. Чунки маҳалла фаолиятида ортиқча расмийчилик йўқ.

Мамлакатимизда "Обод маҳалла йили" муносабати билан махсус давлат дастури қабул қилинди. Ушбу дастурда маҳалла институти фаолиятини янада такомиллаштириш, иш самарадорлигини ошириш, одамларни маҳалла ишига янада кўпроқ жалб этиш орқали уларнинг жамият бошқарувидаги иштирокини кучайтириш, миллий қадриятларимизни янгича маъно-мазмун билан бойитиш чора-тадбирлари кўзда тутилган.

Бугунги кунда маҳалла том маънода ўзининг инсонпарварлик макомига муносиб бўлиб бораётгани халқимизнинг озод ва эркин жамият қуриш йўлида катта амалий қадамлар қўяётганидан далолат беради.

HUQUQ FALSAFASI NIMA?

Мамлакатимизда ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш жараёнида илгари биз эътибор бермаган кўпгина тушунча ва қадриятлар, илмий қарашларнинг аҳамияти ортиб, тафаккуримиздан мустаҳкам жой ола бошлади. Ана шундай қадриятлардан бири — ҳуқуқ фалсафаси фанидир.

Албатта, бу фан мустақил илмий-фалсафий йўналиш сифатида кеча ёки бугун пайдо бўлган эмас. У ҳам, бошқа фанлар қатори, ўзига хос шаклланиш ва тараққиёт тарихига эга. Лекин собиқ шўро даврида, барча инсоний қадриятлар каби, бу фан соҳаси ҳам назардан четда қолди. Фақат истиқлол туфайли уни ўрганиш ижтимоий заруратга айланди. Чунки демократик жамият шароитидагина инсоннинг ўзлиги, ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият даражасига кўтарилади. Бундай натижага эришиш учун аввало одамларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш талаб этилади. Буни эса мазкур фан ривожисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Негаки, ҳар қандай нарсани англаш ва ҳаётга оқилона жорий этиш учун биринчи галда унинг моҳиятини билиб олиш зарур бўлади. Бинобарин, юксак ҳуқуқий онг ва маданият соҳиб бўлиш учун ҳам даставвал “ҳуқуқ” тушунчасининг маъно-моҳиятини чуқур аниқлай олиш лозим. Бунда бизга ҳуқуқ фалсафаси фани ёрдам беради.

Шу ўринда ҳуқуқ фалсафаси фани нимани ўрганади ва унинг ҳуқуқшунослик фанидан қандай фарқи бор, деган табиий савол туғилади. Маълумки, ҳуқуқшунослик, яъни юридик фан қонунчилик-

нинг шаклланиши, ҳуқуқий меъёр ва қоидалар, қонунчиликнинг шакл ва турлари, бу борадаги ўзига хос мактаблар, қонунларнинг яратилиши ва амалга оширилиши, қонун бузилишларининг олдини олиш, давлат ва қонунчилик, қонунчилик ва ҳокимият каби масалаларни ўрганади. Бир сўз билан айтганда, ҳуқуқшунослик бевосита қонунчилик асослари ва уни амалга ошириш жараёнларини тадқиқ этиш билан шуғулланади. Ҳуқуқ фалсафаси эса инсоннинг ўз ҳуқуқини таниши ва муайян бир ижтимоий-сиёсий шароитда уни амалга ошириш, ҳуқуқнинг фалсафий, диалектик, маънавий-маърифий моҳиятини ўрганади. Бу фан инсоний қадрият ва тушунчаларни қонунлар шаклида амалга оширишнинг тарихий-ижтимоий, фалсафий негизини ҳам тадқиқ этади. Биз кўпинча ҳуқуқ деганда фақат қонун меъёрларида белгиланган категорияларини тушунамиз. Лекин ҳуқуқ ҳаммавақт ҳам қонун меъёрларида тўлиқ акс этавермаслиги мумкин. Шундай пайтда ҳам ҳуқуқ мавжуд бўлади. Унинг ана шундай ҳолатдаги моҳиятини эса ҳуқуқ фалсафаси ўрганади. Шу ўринда бир муқояса қилиш мумкин. Ижтимоий фанлар орасида тарих бор, тарих фалсафаси бор. Тарих бевосита воқеа-ҳодисалар, ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўрганса, тарих фалсафаси уларни инсониятнинг, турли миллат ва халқларнинг умумий тақдири, дунёнинг асосий тараққиёт тамойиллари билан боғлаган ҳолда тадқиқ этади. Ҳуқуқшу-

нослик ва ҳуқуқ фалсафаси фанининг ўзаро фарқи ҳам умумийлик ва хусусийлик ўртасидаги ана шундай ўзига хосликка ўхшаб кетади.

Сирасини айтганда, ҳуқуқ фалсафаси ҳақида ҳанузгача узил-кесил бирон бир таъриф шаклланмаган. Бу борадаги қарашлар ҳар хиллиги билан ажралиб туради. Бир гуруҳ олимлар уни тарихий-мантикий нуқтаи назардан таърифлашга ҳаракат қилади. Шу боис улар ушбу соҳани ҳуқуқ мантикини англаб етишга қаратилган фан сифатида таърифлайди. Хусусан, россиялик файласуф олим Д. Каримовнинг фикрича, "Ҳуқуқ фалсафаси предмети ҳуқуқий турмушни билиш мантики, диалектикаси ва назариясининг мужассами сифатида таърифлаш мумкин" (Каримов Д. "Предмет философии права". "Государство и право" журналы, 1994 йил, 7-сон).

Таниқли файласуф Ю. Баскиннинг фикрича эса, бу фан "аввало, реал ижтимоий муносабатларни акс эттирадиган тушунчаларни шакллантириш ва ривожлантириш тарихидир" (Баскин Ю. "Ҳуқуқ фалсафаси очерклари". 1994 йил, 4-бет). Шунингдек, бу борада Ю.Тихоновров, Ю. Ершов ва В. Нерсисянц каби олимларнинг фикрлари ҳам диққатга сазовор.

Биз, бу таърифларда илгари сурилган ўзига хос фикр ва қарашларни рад этмаган ҳолда, ҳуқуқ фалсафаси аввало инсон ҳақ-ҳуқуқлари билан боглиқ қадриятларни ўрганувчи, уларнинг моҳиятини очиб берувчи фан соҳаси эканини таъкидлаган бўлар эдик. Чунки ҳуқуқнинг ўзи инсон моҳиятини бевосита акс эттирадиган муқаддас тушунчадир. Одатда инсонга муносиб турмуш асосларини яратиш, демократик жамият барпо этиш ҳақида гап кетганда ҳам аввало шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари масаласи тилга олиниши бежиз эмас.

Фан оламида ҳуқуқ фалсафасининг баъзи умумлашган таърифлари асосида мазкур соҳа икки хил илмий йўналишга таяниши ҳақидаги фикрлар мавжуд. Уларга кўра, ҳуқуқ фалсафаси гоҳ ҳуқуқни муайян универсал фалсафий тизим ёки тарихий-фалсафий қарашлар нуқтаи назаридан ёритадиган ҳақиқий фалсафий фан, гоҳ эса турли хил ҳаётий билимларни ўзида мужассам этган фалсафий-ҳуқуқий соҳа сифатида талқин этилади.

Хуллас, ҳуқуқ фалсафасига қандай таъриф берилмасин, бир нарса аниқ, у — ижтимоий ҳодиса ва универсаллиқни даъво қиладиган ҳар қандай фалсафий тизим, шунингдек, тарихий-фалсафий асарлар ҳам унинг предметига айланиши мумкин. Содда қилиб айтганда, бу фан ҳуқуқий материални, ҳаёт ҳодисаларини фалсафий билимларнинг тегишли тизими доирасида, яъни "фалсафа заминида" тадқиқ этади ва фалсафий фан сифатида фаолият юритади.

Ҳуқуқни универсал фалсафий тизим асосида тадқиқ этиш ҳақида гап кетганда, бунинг энг ёрқин кўриниши бўлган Гегелнинг ҳуқуқ фалсафасига алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

Гегель ҳуқуқни фалсафий талқин этишда, гарчи бир қатор масалаларда ушбу ижтимоий ҳодисанинг табиий-тарихий замини тўғрисидаги қарашларга таяниб, уларни ривожлантирган бўлса-да, асосий диққат-эътиборни дунёни тушуниш борасида ўзи илгари сурган объектив руҳ мантикидан келиб чиққан ҳолда мана шу масала талқинига қаратади. Яъни, у ҳуқуқ фалсафасини дунё ва инсон, мутлақ руҳ ва борлик ҳақидаги яхлит фалсафий таълимотнинг узвий бир қисми деб тушунган. Шу билан бирга, у мазкур фанни ҳуқуққа яқинлаштирадиган жиҳатларни, бутун воқелик, жумладан, жамиятдаги жараёнлар, одамлардаги ҳулқ-атвор ва хатти-ҳаракатларни асослашни ҳам муҳим деб билган. Шунинг учун Гегелнинг ҳуқуқ фалсафасида (буюқ файласуф уни айнан шундай атаган) бевосита юридик ҳодисаларга эмас, маънавият, ахлоқ, руҳнинг ҳолати ва ривожланиши, турли хил жараёнлар, янада кенгроқ маънода олганда эса — бутун борлиқни асослаш имконини берадиган масалаларга катта эътибор қаратилган.

Ҳуқуқ фалсафаси тўғрисидаги илмий билимларнинг иккинчи йўналиши ҳуқуқ-шуносликни ҳам қамраб оладиган алоҳида мустақил тармоқдир.

Модомики, ҳуқуқ фалсафасининг асосий мазмунини турли хил билимлар мурасамми бўлган ҳуқуқий материаллар ва уларнинг инсонга таъсири, жамият ҳаётидаги аҳамияти ташкил этар экан, демак, бу соҳада ҳуқуқшунослик асослари ва улар билан инсон ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганиш бекиёс аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Бундан шу нарсa маълум бўладики, ҳуқуқни идрок этишнинг бирламчи асоси бутун борлиқ эмас (бу ҳол фақат ҳуқуқни универсал фалсафий тизим сифатида кўриб чиқиш даврига хос), балки ҳуқуқ мавжуд бўлган муҳит, яъни ижтимоий воқеалик — инсонлар турмуши ҳисобланади. Бунда инсонлар турмуши шунчаки табиий равишда ҳаёт кечириш шаклидан иборат эмас, балки тинчлик ва фаровонликка, ўзаро ҳамжиҳатликка эришишдек эзгу мақсадлар йўлида интилиб, ҳуқуқни ижод қилиб, қонунлар яратиб, уларга риоя этиб яшайдиган онгли мавжудотлар ҳамжамияти эканига диққатни жалб этиш лозим бўлади.

Гегель бу ҳақда ажойиб сўзларни айтган. Унинг таъкидлашича, “ҳуқуқда киши ўз ақл-идрокини топиши... ва ҳуқуқ асосида ётган фикрларни англаши керак” (Гегель. “Философия права”. 1990, 57-58-бетлар).

Ҳуқуқ аслида, энг оддий таърифга кўра, қонунийлик мезони, яъни инсон ҳатти-ҳаракатларининг унинг моҳиятидан келиб чиқадиган талабларга мослиги, ҳар биримизнинг қандайдир ишни қилиш ёки қилмасликка ҳақли ёки ҳақсиз эканимизни белгилаб берадиган ўзига хос меъёрдир. Қадимги Рим юристлари яхшилик ва адолат тўғрисидаги фан бўлгани учун, ҳуқуқни рухсат этилган нарсани рухсат этилмаган нарсадан фарқлаш кўникмаларини тарбиялайдиган илм соҳаси деб билган.

Лекин шуни ҳам айтиш лозимки, “ҳуқуқ” сўзи баъзан бир-биридан анча узоқ бўлган бир неча маъно ва нуқтаи назарни ҳам ифода этади (қонун меъёрларида акс этган ҳуқуқ, ахлоқий ҳуқуқ, маънавий ҳуқуқ каби).

Ҳуқуқ турли соҳаларда қўлланишига қарамай, унга хос умумий, теран ва муҳим жиҳат — унинг инсон моҳияти билан узвий боғлиқлигидир. Ана шу теран ва яширин хусусият Гегелнинг фалсафий таъ-

лимотида, унинг айрим юридик масалалар бўйича билдирган фикр-мулоҳазаларида эмас, балки, юқорида айтилганидек, у яратган фалсафий тизим моҳиятида ўз ифодасини топган.

Ҳуқуқ кенг маънода жамият ҳаётида тан олинган муайян ҳулқ-атвор, ҳатти-ҳаракат ва қарашлар эркинлигининг асосланишини билдиради. Бошқачароқ айтсак, муайян ҳулқ-атвор ва ҳатти-ҳаракатларнинг юзага чиқиши учун ҳаётда етарлиқ асос бўлса, улар қарор топаётган ва амалга оширилаётган жойда ҳуқуқ тўғрисида кенг маънода гапириш мумкин.

Ҳуқуқ қатъий юридик маънода қонунлар, одил судлов, яъни позитив ҳуқуқни ифода этади. Бу маънода у кишиларнинг ҳулқ-атворини қаттиқ меъёрга солувчи мезон бўлиб, унинг амалга ошириш ҳоқимият фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Худди ҳоқимият сингари, у ҳам азалдан маънавий мададга, кишилар онгидан ўзига хос тарзда муқаддаслаштирилган, асосланган ва оқланган тимсол сифатида жой олишга интилади.

Ҳуқуқ фалсафасининг шаклланишида икки тарихий омил муҳим ўрин тутди. Биринчиси — жамиятнинг ибтидоий ҳолатдан тамаддуний тараққиётга ўтиш чоғида одамларнинг табақаланиш ва бўлиниш жараёнида ахлоқнинг юридик меъёрлари (ҳуқуқ) шаклланиши. Билимларнинг алоҳида соҳаси бўлган ахлоқ ҳуқуқнинг шаклланишида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Чунки ахлоқ дастлаб ўзи мафкуралаштирган ва муқаддаслаштирган дин таркибида эди. Айнан шу боис ҳуқуқни дунёқараш сифатида муқаддаслаштириш ҳаракатлари ҳам ахлоқ негизиде юз берди.

Ҳуқуқ фалсафасини шакллантиришда алоҳида ўрин тутган иккинчи омил — жамият маънавий-интеллектуал ҳаётини ривожлантириш, кишилар фаолиятининг барча соҳаларида ақл-идроқнинг борган сари кўпроқ қарор топа боришидир. Бу жараён аиникса Уйғониш даври маданияти ҳамда Маърифатпарварлик даврида яққол кўзга ташланди.

Умуман, ҳуқуқ тушунчаси қанчалик кенг қамровли ва мураккаб бўлса, ҳуқуқ фалсафаси ҳам шунчалик кенг қамровли ва мураккабдир. Худди ҳуқуқшунослик каби, бу фан ҳам даврлар ва замонлар ўтиши билан ривожланиб, такомиллашиб бормоқда.

Баён этилган мулоҳазалардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, одамзод ўз ҳаётини оқилона йўлга қўйиб, жамиятдаги барча гуруҳ ва тоифалар манфаатларини инobatга олиб, адолат тамойиллари асосида яшашга интилгани сари ҳуқуқнинг ижтимоий аҳамияти ортиб, у гоҳ ахлоқий мезонлар, гоҳ қонуний меъёрлар тарзида намоён бўлган. Бундай вақтда мазкур жараёни ҳар томонлама асослаш, одамларни тартибсиз яшашдан қўра, муайян меъёрларга таянган ҳолда умр кечириш қанчалик афзал эканига ишontiриш зарурати ҳам пайдо бўлади. Ҳуқуқнинг дастлабки шаклланиш босқичларида дин, ахлоқ ва турли мафқуравий қарашлар бундай заруратга жавобан майдонга чиққан даврлар ҳам бўлган. Бинобарин, динда ҳам, ахлоқда ҳам, жамият ҳаёти билан боғлиқ мафқуравий қарашларда ҳам ҳуқуқ фалсафасига хос айрим тамойилларни ўзида акс эттирадиган жиҳатлар мавжуд. Масалан, динда ҳам, ахлоқ меъёрларида ҳам ҳуқуқнинг моҳиятини тушуниш, уни ҳаётга жорий этиш, инсоннинг яшаш, яратиш ва ҳаракат қилиш салоҳиятини бутун борлиқнинг мавжудлик қонуниятлари билан боғлиқ ҳолда тасаввур этиш ва бу уйғунлиқни асрашга қаратилган даъват бор.

Бугунги кунда Фарбдаги тараққий топган давлатлар ижтимоий тафаккурида, умумий ривожда ҳуқуқ фалсафаси фани алоҳида ўрин тутати. Уларда бу фан асослари аввало инсон ҳақ-ҳуқуқлари таъминланадиган демократик жамият барпо этиш, бу йўлдаги изланиш ва кураш жараёнлари билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланиб борган. Фарбда "ҳуқуқ"нинг ўзига кенг қамровли тушунча сифатида қаралади. Уларнинг назарида, инсоннинг моҳияти, унинг фаолият ва эркинлиги жамият ҳаётида бутун бир ҳуқуқий тушунчалар тизими сифатида намоён бўлади. Қонун устуворлиги тамойилининг эркин фуқаролик жамияти асосий шартларидан бири сифатида жорий этилиши ҳам аслида ана шундай дунёқараш маҳсулидир. Бир сўз билан айтганда, ҳуқуқ фалсафаси Фарб мамлакатларида яшаётган бугунги тамаддун киши-ши дунёқарашини шакллантирувчи ва юксалтирувчи асослардан биридир.

Фарбда замонавий ҳуқуқ фалсафаси айниқса Б.Брит, У.Брэдли, А.Трайб,

З.Бюрдо, К.Хессе, К.Штерн каби олимларнинг асарларида янада ривожлантирилди. Бу тадқиқотчилар дунёда "совуқ уриш" авж олган даврларда ҳуқуқ фалсафаси масалаларини кенг ва ҳаққоний ёритиш орқали шўро мафқурасининг ғайриинсоний моҳиятини англашга хизмат қилди.

Ҳуқуқ фалсафаси тамойиллари асосида тарбияланган Фарб кишии ўзининг гурур-ифтихори, ор-номуси, шаъну шарафини аввало ўз ҳақ-ҳуқуқи ва эркинлигига бўлган муносабатда кўради. Сиз унинг номини кўкларга кўтариб мақта-маслигингиз, қуюқ салом бермаслигингиз ёки шохона дастурхон безаб, ўз ҳурматингизни билдирмаслигингиз мумкин, лекин унинг инсон сифатидаги ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилишингиз шарт. Чунки у ҳуқуқий фалсафа, ҳуқуқий қадрият асосида вояга етган, болалигинидаги "ўз ҳуқуқингизни англасангиз одам бўласан" деган тамойилга амал қилиб яшаган.

Энди, муқояса учун, собиқ шўро ҳукмронлиги даврида биз ўзимиз бошдан кечирган ҳаётни кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, у шароитда ҳукмрон мафқура ҳуқуқни англаш эмас, балки зулм ва адолатсизликнинг миқёсини англашни фаолият манбаи деб тушунар эди. Яъни, одам қанча кўп кўрқса, шунча ҳалол меҳнат қилди, деган нотўғри ва зарарли қараш бу мафқура асосини ташкил этади.

Аслида, эркинлик ҳам, мустақиллик ҳам ҳуқуқни англашдан бошланишини бугунги ҳаётимиз — истиқлол даври ишботлаб берди. Бу ҳақиқатни англашда Президент Ислам Каримовнинг "Мустақиллик — бу ҳуқуқдир" деган концепцияси айниқса муҳим назарий аҳамиятга эга. Чунки ўз ҳақ-ҳуқуқини чуқур англаган одам, халқ ва миллатгина том маънода мустақил бўлади.

Тарих шундан далолат берадики, инсон, миллат ёки халқ озодлик ва эркинлик даврига қадам қўйган паллада инсоний ҳақ-ҳуқуқлари моҳияти ҳақида янада теранроқ ўйлаи бошлайди ва бунинг натижаси ўлароқ ҳуқуқ фалсафаси фани ҳам юксалиб, такомиллашиб боради. Бугун халқимиз ижтимоий тафаккурида ҳуқуқ фалсафаси тамойиллари тобора яққолроқ кўзга ташланиб бораётгани ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди.

Виктор АЛИМАСОВ

HURRIYAT SABOQLARI

Ҳамма эркин яшаш ҳуқуқига эга, бироқ ҳамма гап эркинликка муносиб яшашда.

* * *

Ҳайвонлар ҳам эркин яшашга интилади, аммо эркин яратувчанлик инсонгагина хос.

* * *

Яратиб яшашга интилмайдиган халқ учун ҳуррият ҳам мутеликдир.

* * *

Озодликдан кейин озодлик, ҳурликдан кейин ҳурлик излайдиган адиблари, файласуфлари йўқ миллатнинг эркин яшашига ишониш қийин.

* * *

Рухингизни ғаразли даъват, ўткинчи шиор ва сохта назариядан халос қилмагунча озод яшашингиз мумкинми?

* * *

Масъулият ўз эркинлигини бошқалар эркинлиги билан мувофиқлаштириб яшашга ундаб туради. Масъулиятсиз кишига берилган хурлик эса сўқир қўлига тутқазилган чироққа ўхшайди.

* * *

Хурликнинг ҳам ўз меъёри бор, у бошқаларнинг эркини эътироф этишдан бошланади. Меъёридан ошган хурлик эса меъдага тегадиган асалга ўхшайди.

* * *

Одам ҳатто ўю ҳаёлларида ҳам мутлақ хур эмас. Аммо мутлақ хурликка интилувчи руҳ мавжуд.

* * *

Руҳи озод инсон зиндонда ҳам шод-хуррамдир, руҳи занжирбанд одам эса жаннатда ҳам хор-зор бўлади.

* * *

Хурриятда яшаганлар яна хурлик талаб этади, чокарлар эса хурликда ҳам хўжасига қулдек хизмат қилаверади.

* * *

Қарамликда эркинлик бурчдан, хурликда эса бурч эркинликдан аввал келади.

* * *

“Шахс қанчалик эркин ва кучли бўлса, унинг муҳаббати ҳам шунчалик талабчан бўлади” (Ф. Ницше). Агар муҳаббатнинг талабчанлиги эркакка боғлиқ бўлганида эди, одамлар муҳаббатни эрдан юқори қўймаган бўларди.

* * *

Кишилар эркин ва ҳур яшаш учун фидойилик зарурлигини
англаб етмаса, уларни эркин ва ҳур яшашга одилонга қонунлар
ҳам ўргата олмайди.

* * *

Эркини англагандан кўра бурчини англаган инсон кўпроқ
ҳурматга сазовор.

* * *

Бошқаларнинг ҳурлиги учун ўз ҳурлигидан кечиб яшаган зот
эркинроқдир.

* * *

Ҳуррият — қадҳудоларнинг тўхфаси эмас. У тилаб олинмайди.

* * *

Кураш майдонида қўлга киритилган ҳурлик яловини қайси ранг-
га бўяманг, ундан эрксеварлар тўккан қоннинг ҳиди анқиб туради.

* * *

Халқ эркинлиги давлат эркинлигидан ҳам улўғдир.

* * *

“Ҳаёт — ўйин. Кимдир бу ўйинда ютиб, кимдир ютқазиб яшайди”
(Й. Хейзинга). Давлат ва қонунлар эса бу ўйинда кимдир фирром-
лик қилмаслиги учун яратилган.

* * *

Ҳурлик диалектикаси: менинг ҳурлигим фақат менинг ҳурлигим
эмас, бошқаларнинг тутқунлиги менинг ҳам тутқунлигимдир.

* * *

Ҳурлик нима? Заруридан ортиғига интилмасликдир.

* * *

Меҳнат қилиб фаровон яшаш имконига эга бўлмаган инсон тер
тўкиб роҳатини кўрмайдиган Сизифга ўхшайди.

* * *

“Файласуфларни ўзи топган ҳақиқат кўпроқ банди этади” (*Жак
Маритен*). Топилмаган ҳақиқат эса уни излаётган файласуфларни
банди этади. Шу пайтгача “ҳақиқатни излаяпман” деган файласуф-
ни ҳам, “ҳақиқатни топдим” деган файласуфни ҳам учратмадим.
Демак, ҳақиқат бор-у, файласуфлар йўқ ёки файласуфлар бор-у,
ҳақиқат йўқ.

* * *

Хурлар даврасида кул ҳам хурдир, аммо куллар даврасида хур
барибир хурдир.

* * *

Хуррият нималигини хур яшаганларгина билади.

* * *

Барча қатори мен ҳам озод яшашни саодат деб биламан,
бироқ турмушим даражаси менга берилган эркинлик даражаси-
дан паст бўлмаслигини хоҳлайман.

* * *

“Йиллар ўтган сайин эркисизлик доираси торайиб боради”
(*Хёте*). Демак, мутлақ хурлик ўлимдир.

* * *

Тўғри, умр қисқа, аммо у хуррият учун курашиб яшашга
етарлидир.

“Tinglagil, nay ne hikoyat aylagay...”

(Мутассавиф донишмандлар Рембрандт тасвирида)

XVI асрнинг бошларида Оврупо аста-секин Шарқ дунёсини кашф эта бошлади. Неча асргача овруполиклар учун Шарқ дунёси худудлари Туркия ва Миср билан чекланиб қолади. Португал денгизчилари сафарларидан сўнг бу чегара Ява, Формоза ва Япония соҳилларигача сурилади. Бир қанча давлатларда, хусусан, янги кашф қилинган ўлкаларни ўзлаштиришга жалб этилган Англия, Голландия каби илғор мамлакатларда Шарқ экзотикасига — Шарқ халқларининг анъаналари, расм-русумлари, санъатига қизиқиш сезиларли даражада жонланади.

Шундай бўлса-да, овруполиклар Шарқда энг аввало ўзларининг моддий эҳтиёжларини қондирадиган воситаларни излади. Кейинчалик Шарқнинг маънавият ва руҳоният бобидаги таълимотларига Оврупода аста-секин қизиқиш уйғонади. Хусусан, мутассавифларнинг асарлари илк бор Оврупода XVII асрда пайдо бўлади (Ибн ал Фарид дostonларининг араб тилидан, Саъдийнинг “Гулистон” асарининг форсийдан қилинган таржимаси шулар жумласидандир).

Оврупо сайёҳлари XVI асрда дайди қаландарларнинг қиёфасини чизган. Улар ўзларининг ғаройиб шаклу шамоийллари билан сайёҳлар эътиборини жалб

қилган эди. Мисол учун, қаландарлар тасвири туширилган гравюраларни С. Швайгернинг 1539 йилда Нюрнбергда нашр этилган китобида учратиш мумкин. Бироқ ҳаваскорлар чизган асарлар мукамалликдан анча йироқ. Оврупонинг улуғ рассомлари орасида мутассавиф донишмандларнинг сиймосини тасвирлашга илк бор жиддий эътибор берган буюк ижодкор Рембрандт эди.

1631 йилдан Рембрандт Амстердамда истиқомат қила бошлайди. Амстердам — ўша вақтда Оврупонинг савдо-сотиқ маркази эди. Катта порт шаҳарнинг ола-говур муҳити Рембрандтга жуда ёқар эди — бу шаҳарга денгиз ортидаги ўлкалардан турфа хил экзотик буюмлар оқиб келарди. У Шарқ газламаларини, безакларию тақинчоқларини, ҳар хил ғаройиб буюмларини тўплашга қизиқиб қолади. Ҳатто бир қанча асарларида рафиқаси Саксияни қимматбаҳо Шарқ либосларида тасвирлайди. Шу тарзда Шарқ буюк рассомнинг қалбида муқим ўрин эгаллайди.

Рембрандт Инжили шариф мавзуларида чизган кўплаб расмларидаги бир қатор персонажлар араб ва турк либосларида акс эттирилган. Саксия вафот этган йили (1642 й.) Рембрандт “Довуд ва Ионафам” номли асарини яратди (ҳозир у Санк-Петербургдаги Эрмитажда сақланади). У Ионафамнинг устидаги каштали ҳаворанг либосни бениҳоя зўр ҳафсала билан тасвирлаган. Ионафам бу либос устидан тилларанг ёпинчиқ ташлаб олган, бошида эса пат қадалган оқ салла (бу ўша вақтлардаги турк зодагонлари либоси эди).

Рембрандт “Ассур, Омон ва Эсфир” (Пушкин номидаги Давлат Санъат музейида сақланади) номли асарида (1660 й.) илоҳий адолат мавзусига мурожаат қилиб, Олий суд — дунёвий суддан, подшо судидан афзал эканини кўрсатиб беради. Асардаги персонажларнинг зоҳиран хотиржамлиги замирида ҳаракатнинг ички драматизми яширинган. Бундай талқин тасаввуф таълимотига жуда яқин туради. Рембрандт ижодининг сўнгги босқичида яратилган “Довуд ва Урия” асарида (1665 — 66 йиллар, Эрмитаж, Петербург) Урия тимсолида Шарқнинг маънавий моҳияти ифодаланган бўлса ажаб эмас. Унда том маънода тасаввуфно тарки дунёчилик ғояси гавдаланган. Аммо асарда нима ифодалангани — ҳар бир бандага хос бўлган ўлимдан кўрқиш туйғусими ёки Ҳақ васлига эришиши, маълум эмас.

Рембрандт ҳеч қачон Шарқ мамлакатларида бўлмаган. Аммо ўз ижоди билан қалбининг энг теран пучмоқларида чиққан Шарқ “даъвати”га жавоб берган. 1642 йилда мусаввирнинг қўлига номаълум муаллиф томонидан яратилган мўғул миниатюраси (Шимолий Ҳиндистон) тушиб қолади. Унда мутассавиф вакиллари-нинг ўзаро гурунги тасвирланган. Афтидан, у Ҳиндистон ҳукмдорларидан бири учун чизилган бўлса керак. Миниатюра Берлиндаги Этнография музейида (Volkermunde Museum) сақланади. Миниатюрада баланд дарахтнинг соясида давра қуриб ўтирган олти мутассавиф — Пири Дастгир (Абдул Қодир Филоний), Жалолиддин Румий, Шоҳ Шараф, Ҳазрат Низомиддин, Хўжа Қутбиддин ва Бобо Фарид акс эттирилган. Ҳар бир мутассавифнинг ёнига исми ёзиб қўйилган. Тўрт мутассавиф (Жалолиддин Румий ва Абдул Қодир Филонийдан ташқари) Ҳиндистондаги Чиштиёа деб аталган сўфийлар хирқасининг вакиллари ва асосчиларидир. Бу ҳол мазкур миниатюранинг Ҳиндистонда яратилганидан гувоҳлик беради. Хирқа аъзолари турли динлар муросаи мадорада яшаши кераклиги ҳақидаги таълимотни тарғиб қилган. Шу боис у Ҳиндистоннинг энг олис бурчақларигача етиб боради. Чиштиёа вакиллари улуғлаш Ҳиндистонда, айниқса, бобурийлар сулоласига мансуб Акбар (1556 — 1605) ва Жаҳонгир (1606 — 1628) каби подшолар даврида ниҳоятда авж олади. Зеро, ҳар икки ҳукмдор мусулмонлар билан хиндилар ўртасида биродарликни мустаҳкамлашга ҳаракат қилган эди. Худди шу сюжет асосида яратилган яна бир нечта миниатюралар борки, улар ҳам

Рембрандтга маълум бўлган. Улардан биттаси Берлиндаги Этнография музейида сақланади. Унда олти тасвирли валий тасвирланган. Валийлар теваараги мармар панжара билан ўралган сарой айвонида ўтиришибди. Композиция марказида Жалолиддин Румий билан Чишти хирқасининг асосчиси Хўжа Муинуддин Чишти тасвирланган. Улардан ташқари, бунда ҳам Чишти хирқасининг авлиёлари Шох Шараф, Низомиддин, Кутбиддин ва Бобо Фаридларнинг қиёфаси тасвирланган. Ҳар бир персонаж валийларга хос бўлган бетакрор хусусиятларнинг соҳиби ҳисобланади. Айвонда китоблар, косалар, идишларда — мевалар. Орқароқда катта гулзор ястаниб ётипти, олисда эса ям-яшил адирлар. Персонажлар орасида Абдул Қодир Филоний йўқ — у ҳам Жалолиддин Румий каби умрида бирон марта Ҳиндистонга бормаган.

Айни ана шу сюжет асосида ишланган миниатюралар Петербургдаги Эрмитаж музейида ҳам бор. Улардан биридаги персонажлар Берлиндаги иккинчи миниатюранинг персонажларига тўла-тўқис мос келади. Бошқа миниатюрада эса беш авлиё тасвирланган. Бунисида Абдул Қодир Филоний ҳам бор, лекин Румий йўқ. Миниатюра ранг-тасвирининг оврупоча усуллари билан таниш рассом томонидан ишланган — унда перспектива мавжуд, булутлар анча-мунча реалистик тарзда тасвирланган. Ҳолбуки, булар аънавий мусулмон тасвирий санъатида хос эмас. Эҳтимол, рассом тавоф қилинадиган авлиёлар қаторига бегона — “ҳинди бўлмаган” мутассавифларни қўшишни тақиклайдиган бирор қоидага амал қилгандир? Ундай бўлса, XII асрда Бағдодда яшаган Абдул Қодир ҳинди таълимотидан ҳам, сўфийлик таълимотидан ҳам йироқ эди. Бир нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, биз таъриф бераётган персонажлар орасидан айнан Абдул Қодир чиқариб ташланган. Бинобарин, ҳиндистонлик мутассавиф валийлар сафи бизни қизиқтираётган ана шу давр миниатюраларида ўзгармай сақланиб қолади; Румий билан Абдул Қодир бўлса вақти-вақти билан бу доирадан чиқариб турилади ва кўпинча улар бир-бирларининг ўрнини тўлдиради. Бу ҳол қуйидагича хулоса чиқаришга имкон беради: демак, ҳамма миниатюралар Чишти оқимида мансуб бўлган санъаткорлар томонидан яратилган.

Рембрандт ўша миниатюралардан лоақал иккитасини кўрган ва улардаги ички қудратдан илҳомланиб, ўзининг асарини ишлаган (бу асар ҳозир Британия музейида сақланмоқда). Уни бирор асардан кўчирилган нусха деб аташ анча қийин, негаки, буюк мусаввир ихтиёридаги материалдан ўзига хос тарзда ижодий фойдаланган. У фигураларни бир-бирига яқинроқ жойлаштирган, натижада улар аниқроқ ва ёрқинроқ чиққан. Ўзига унчалик қизиқарли кўринмаган сиймолазни композициядан чиқариб ташлаган, натижада персонажлар сони қисқариб, тўрттага тушган.

Албатта, Рембрандт шундай қилар экан, даставвал, бадий мулоҳазаларга таяниб иш юритган. Эҳтимол, мусаввир Бобо Фарид образида тарки дунёчилик гоёси ҳар нарсадан устун эканини пайқаган, ундаги нафси бутунлай ўлдириш руҳини ҳис қилгандир. Акс ҳолда, у Бобо Тохирни композициядан чиқариб ташламаган бўларди. Негаки, Бобо Фарид (1175 — 1265) панжоблик машҳур сўфий бўлиб, Чишти хирқасига асос солган эди. Яшаш тарзи ва интилган аъмолларига кўра уни Ҳиндистоннинг “Девонаи Машраб”и дейиш мумкин. Бобо Фаридни Ҳиндистонда “шакар гуфтор” деб аташарди, негаки, ривоятларга кўра, у бир неча муддат нафсини тийиб, рўза тутиб юргандан сўнг тилининг тагига икки-учта майда тош ташлаб олган ва бу тошлар унинг оғзида шакарга айланиб қолган. Бобо Фарид ўзининг аскетизми билан, яъни бу дунёнинг роҳат-фароғатларидан воз кечгани учун ҳам машҳур бўлган; бир гал у чиллага ўтирганда, қудуқ ичида бошини пастга қаратиб осиб қўйилган ҳолда қирқ кун турган экан. У айни чоқда жазава ичида зикр тушишни ҳам ёқлар эди. Уни

Дехли салтанатидаги туркий саркардалар ҳам, хиндилар ҳам, натхов мазҳаби-га мансуб йоглар ҳам жуда қаттиқ ҳурмат қилган. Форс тилида Дехлида 1322 — 23 йилларда яратилган “Фавоиду Фуад” асарида нақл қилинишича, Бобо Фарид ҳар куни икки маҳал шаҳарнинг энг гавжум жойларига дарахт новдалари-дан тўқилган иккита саватни хайр-садақа ташлаб ўтиш учун чиқариб қўйиш-ни буюрар, улар садақага тўла ҳолда қайтариб олиб келинганда бирор нарса-ни ҳам эртанги кунга қолдирмай, дарвеш ва гадойларга тақсимлаб берар экан. У форс ва ҳинд тилларида шеърлар ёзиб, одамларни Ҳақ васлига интилиб яшашга даъват этган.

Рембрандт композициядан Бобо Фариднинг севимли шогирди, Чиштиёи маз-ҳабига мансуб дехлилик шайх Низомиддин Авлиёи (1238 — 1325) ҳам чиқариб ташлайди. Низомиддин ҳам Румийнинг кенжа замондоши эди. У ҳеч қачон Ҳин-дистонни тарк этмагани учун кўнялик шоир билан учрашган бўлиши мумкин эмас. У Муинуддинни ҳам, Қутбиддинни ҳам (миниатюрада уларнинг иккови ҳам бирга тасвирланган) кўрмаган. Негаки, улар Низомиддин Авлиёи туғилмасдан анча аввал дунёдан ўтиб кетган эди. Шу тариқа Низомиддинни композициядан чиқариб, Рем-брандт беихтиёр тарихий ҳақиқатга содиқ қолади. (Ҳиндистоннинг мутассавиф донишмандлари ўша кезларда ҳатто Оврupo олимларига ҳам маълум бўлмаган. Шунинг учун Рембрандт чиндан ҳам уларнинг тарихидан хабардор бўлган деб тах-мин қилишга ҳеч қандай асос йўқ).

Рембрандт мутассавифлар ўтирган дарахтнинг танасини катталаштиради, пер-сонажларнинг қадди-қоматини кучлироқ ёритади, ўзи яхши кўрган нур ва соя техникасини қўллайди. Бу техника ўрта асрлар Шарқ миниатюрасида йўқ эди. Сувратда Румий ўнг қўлида қаҳва ушлаб турган ҳолда тасвирланган. Денгиз ор-тидан олиб келинадиган қаҳва ўша кезларда Голландияда оммавий равишда исте-тымол қилинади. Қаҳва мутассавифлар даврасида ҳам кишига бардамлик ба-ғишлайдиган ичимлик сифатида анча шуҳрат қозонган эди. Қутбиддин билан Муинуддиннинг тиззаларида эса саҳифалари очик китоб бор.

Асарда Жалолиддин Румийдан ташқари туркий лашкарлар билан бирга Ҳин-дистонга бориб қолган илк сўфийлардан бири Муинуддин Чиштий (1142 — 1236) ҳам тасвирланган. Бу зот ҳинди ва мусулмон тамаддулларининг ўзаро алоқасига асос солган мутассавифлардан.

Муинуддин таълимоти саҳоват, мўминлик ва камтарлик тамойилларига асос-ланган. Унинг иккита хотини бўлиб, бири хинди эди. Муинуддин Аджмерда жан-гари ражпутлар қабилиси орасидан кўним топади. Бу қабила мусулмонларга душ-манлик кайфиятида эди. Аммо хиндларнинг қуйи табақалари Муинуддинни қўллаб-қувватлайди, чунки улар ислом дини тарғиб қиладиган тенглик тамойилларининг қарор топишини ўзлари учун бирдан-бир нажот йўли деб ҳисобларди. Муинуд-диннинг ҳам Жалолиддин Румий билан учрашган бўлиши эҳтимолдан узоқ, чунки Румий 1200 йилда Балхда туғилган бўлса-да, 1219 йилдаёқ оиласи билан ҳозир-ги Афғонистон ҳудудини тарк этиб, Туркияга (Румга) йўл олган. Муинуддин эса гарчи Афғонистонда туғилиб Хуросонда улғайган бўлса-да, кўпдан буён Ҳиндис-тонда истиқомат қиларди. Жалолиддин Румий Туркиянинг орифи бўлганидек, Му-инуддин ҳам вафотидан кейин мутассавифлар доирасида Ҳиндистоннинг валий-лари қаторида ҳурмат қилинади.

Рембрандт асарида тасвирланган сиймолардан яна бири Муинуддиннинг шо-гирди Қутбиддин Бахтиёр Какидир. У Амударё соҳилларида туғилган, Ҳиндис-тонга кўчиб ўтмасдан аввал юртдоши Румий билан учрашган бўлиши мумкин деб тахмин қилинади (1221 йил атрофида). Аммо у пайтда Румий ҳали жуда ёш бўлган. Элбар деган туркий қабилага мансуб Дехли султони Элтурмиш (у ҳам Балхда туғилган) тасаввуфга жуда қизиққан ва Қутбиддинни кучок очиб кутиб

олган. Кутбиддин ҳам Румий каби зикр тушиш билан шуғулланган, бу ҳол айрим мутаассиб рухонийларнинг норозилигига сабаб бўлган.

Расмда тасвирланган персонажларнинг тўртинчиси — Шоҳ Шараф (Шарафуддин Абу Али Қаландар) ҳам даврининг машҳур намоёндаларидан бўлган. У Ҳиндистонда туғилгани боис Румий билан учрашган бўлиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Унинг Чиштийа шайхлари билан учрашганига ҳам ишониш қийин, бироқ у ёшлигида Дехлида Кутбиддин Бахтиёр Какийни кўрган бўлиши мумкин. Шарафуддиннинг илк устози турк дарвеши Хизр Румий бўлган. У шогирдига ўз ватанининг буюк шоири ва мутассавифи Жалолиддин Румий ҳақида гапириб берган бўлиши мумкин. Шарафуддин ҳам Чиштийа аъёналари билан (бу таълимот Ҳиротнинг Чиштий деган кентига вужудга келган) Румий мансуб бўлган рухоният мактабига яқин турарди. Фоний дунёни рад этган зоҳид Худонинг ишқи билан яшашга аҳд қилган эди. Шарафуддин мистик шеърлар ёзган, шунингдек, тасаввуфона мазмунда мактублар битган. Унинг тариқати асосини ташкил қилувчи ишқ таълимоти Ҳиндистоннинг ундан кейинги рухоният бобидаги устозларига катта таъсир кўрсатган. Жумладан, сикхлар динига асос солган Гуру Намакага ҳам (1469 — 1539) унинг таъсири кучли бўлган. Шарафуддин 1324 йилда Дехли яқинидаги Панипатда вафот этган.

Юқорида зикр этилган Шарқ миниатюраларида ва Рембрандт асарида Румий сиймосининг пайдо бўлиши асло тасодифий ҳодиса эмас. Бу буюк инсон ўз даҳоси билан турли маданиятлар ва тилларни бирлаштиради. Румий Хуросон мутассавифлари мактабига мансуб эди. Бу мактабнинг умумий ақидаларини, дарвишлар зикр тушгандаги рақслар ва куйларни ҳам Чиштийанинг кекса устозлари (улар ҳам Хуросондан келиб чиққан) маъқул кўришарди. Уларнинг асарларида форс ва турк маданияти ҳиндиларнинг қадимги ривоятлари, аъёналари билан чатишиб кетган. Сирасини айтганда, Ҳиндистоннинг шимолий ҳудудларида дунёга келган Румий ўзи тўғрисида шундай ёзган эди: гарчи қиёфам ҳиндига ўхшаса-да, мен туркий тилда гапираман.

Румий яратган буюк асар — “Маснавий” сўфиёна ҳикматлар хазинасидир. У ҳинди мусулмонлари ўртасида ҳам бениҳоя катта ҳурматга сазовор бўлган. Турли миллатлар яшайдиган, бир қанча динлар мавжуд бўлган Ҳиндистонда “Маснавий” сатрлари ўзаро низолар ва ёвлашувга қарши қаратилган ҳақиқий мадҳияга айланади.

Рембрандт бу асарни яратар экан, сўфиёна ҳикматларни теран ҳис этган, унинг мазмун-моҳиятини кўра олган. Унинг бутун ижоди шундан далолат берадики, мусаввир инсоннинг энг нозик туйғуларини ҳам илғар ва юксак маҳорат билан тасвирлаб бера оларди. Буюк мусаввир Голландиянинг “янги бадавлат одамлар”и билан ҳамфикр бўла олмади, улар ҳам Рембрандтга буюртмалар бермай қўйишди. Устознинг иқтидорсиз шогирдлари рассомликнинг техник усуллари чала-чулпа ўрганиб олиш билан кўп ҳақ тўланадиган буюртмаларни илиб кетишарди, Рембрандт эса ўзи истаган расмларни чизишда давом этарди. Шу жиҳати билан Рембрандт тақдир мутасаввиф Румийнинг тақдирига ўхшаб кетади. Унинг шогирдлари ҳам буюк мутассавифнинг истакларига хилоф равишда бетайин зодагонлардан тухфалар олган, лекин устозларининг илоҳият бобидаги таълимотини охиригача тушунмай ўтиб кетган.

*“Восточная коллекция” журналининг
2002 йил баҳорги сонидан олинди.*

"Сүфий донишмандлар". Рембрандт асари (Британия музейи).

JAHON TARIXIGA BIR NAZAR

Осиё ва Оврупо

1931 йил 8 январь

Қизалогим, эсингда борми, сенга ёзган сўнгги хатимда бу дунёда ҳамма нарсанинг ўзгариб туриши ҳақида сўзлаган эдим. Чиндан ҳам шундай, тарих деганлари ўзгариш ва янгиланишлар тўғрисидаги хикоялардан иборат бўлмай,

нима ахир? Агар ўтмишда жуда кам ўзгаришлар юз берганида борми, унда тарихда ёзадиган, ўрганадиган нарсанинг ўзи бўлмасди.

Биз мактаб ва коллежларда ўрганадиган тарихни тарих демаса ҳам бўлади. Бошқалар мактабда тарихдан қандай сабоқ олгани менга мутлақо қоронғи, лекин ўзим ҳақимда айтадиган бўлсам, мен

Ушбу китоб ҳинд халқининг буюк фарзанди, Ҳиндистон миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири Жавоҳарлаъл Нерунинг (1889-1964) қизи Индирага ёзган мактубларидан ташкил топган. Бу мактублар 1930 йилнинг октябридан то 1933 йилнинг августигача бўлган даврда Ҳиндистоннинг турли қамоқхоналарида битилган. Китоб муаллифи Ҳиндистон озодлиги йўлидаги курашлари учун қамалган эди. 1947 йилда Ҳиндистон мустақилликка эришгач, Неру мамлакат Бош вазири ва ташқи ишлар вазири лавозимларида ишлайди. У она юрти мустақиллигини тиклаш, унинг равнақини таъминлаш борасидаги хизматлари учун ҳинд халқи ўртасида «Янги Ҳиндистон бунёдкори» деган эътирофга сазовор бўлади.

Неру мажбурий «таътили», ўз таъбири билан айтганда, «дам олиш вақти ва ёлғизлиги»дан фойдаланиб, мустақил Ҳиндистон давлатининг янги авлоди илғор вакиласи бўлиб етишишини орзу қилган

Янги Ҳиндистон
Бунёдкори

жуда кам нарса ўрганганман. Мен Ҳиндистон тарихи ҳақида бор-йўғи бир чимдим, жуда ҳам оз нарсаларни ва яна Англия тарихи бўйича арзимас гапларни ўрганганман, холос. Боз устига, Ҳиндистон тарихидан ҳикоя қилувчи лавҳаларнинг аксарияти нотўғри ёки сохта, бизнинг юртимизга менсимай қараган одамлар қўли билан ёзилган эди.

Бошқа мамлакатлар тарихи ҳақида-ку деярли ҳеч қандай тасаввурга эга эмасдим. Фақат коллежни тамомлаганимдан кейин том маънодаги тарих деса бўладиган баъзи китобларни ўқидим. Ажаб тақдир экан, буни қараки, қамоқхонадаги ҳаёт менга тарихни чуқурроқ ўрганиш имконини берди.

Авалги хатларимнинг айримларида мен сенга Ҳиндистоннинг қадимий цивилизацияси, яъни тамаддуни, дравидлар ва орийлар ҳақида ёзган эдим. Лекин бизнинг заминимизга орийларнинг келишига қадар бўлган давр ҳақида жуда кам ёзганман, чунки бу мавзуда ўзим ҳам жуда оз нарса билардим. Ўйлайманки, сен кейинги бир неча йил мобайнида Ҳиндистон заминиди топилган қадимий тамаддун қолдиқлари тўғрисида билгинг келса керак. Бу осори атиқалар Мохенжо-Даро деб аталувчи манзилгоҳга яқин ерда жойлашган. Эҳтимол, беш минг йиллар олдинги даврга мансуб бўлган бу ёдгорликлар-

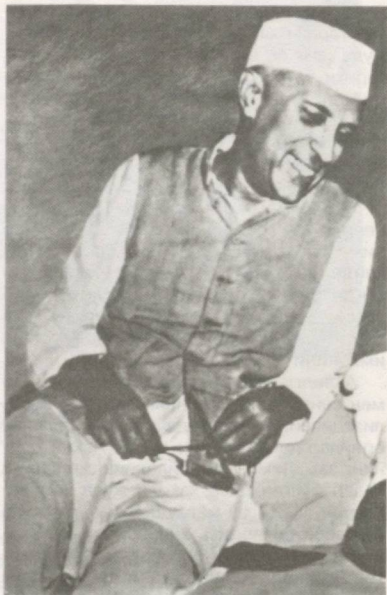
ни одамлар ўзларича қазиб олган, ҳатто у ердан қадимий Мисрдагига ўхшаб кетадиган мўмийеларни ҳам топган бўлиши мумкин. Бир тасаввур қилиб кўргин-а, буларнинг барчаси минг йил аввал, бизнинг юртимизга орийлар келмасидан анча олдин юз берган. Оврупо ўша кезларда ҳойнаҳой ҳали одам оёғи етмаган ёввойи бир ўлка бўлган бўлса керак.

Бугун Оврупо кучли ва қудратли, овруполиклар ҳам ўзларини дунёдаги энг тараққийпарвар ва маданиятли одамлар деб билади. Улар Осиёга, унинг халқларига менсимай қарайди, Осиё мамлакатларидаги бойликларни ўзлари хоҳлаганча талаб кетаверади. Кўрдингми, замонлар қанчалик ўзгариб кетган! Кел, Оврупо ва Осиёга яхшироқ назар ташлаб кўрайлик. Агар сен харитага қарасанг, буюк Осиё қитъасига туташиб кетган мўъжазгина Оврупо минтақасини кўрасан. Бу қитъа гўё белоён Осиёнинг кичик бир бўлаги бўлиб кўринади. Сен тарихни ўрганадиган бўлсанг, Осиёнинг кўп ва узок даврлар мобайнида бутун дунёда устунлик қилиб келганига ишонч ҳосил қилишинг шубҳасиз. Унинг халқлари, кетма-кет ва галма-гал Оврупони забт этиб турган. Бир вақтлар Оврупони талаб, сахрога айлантирган ҳам, кейинчалик уни тараққий эттирган ҳам, билсанг, аслида осиеликлардир. Орийлар, скифлар, хунлар,

фарзанди — қизи Индира билан хат орқали мунтазам мулоқот қилиб турган. Бу хатларда Нерунинг инсоний фазилатлари яққол намоён бўлади. У мана шу самимий ва содда мактублар воситасида қамоқда туриб ҳам оталик бурчини сидқидилдан адо этмоқчи — қизининг қалбида ватанпарварлик, мардлик ва фидоийлик фазилатларини шакллантирмоқчи бўлади. Бунинг учун дунё тарихини энг қадимги замонлардан бошлаб ўзи яшаган давргача ибратли бир тарзда эринмай ҳикоя қилиб беради. Лекин бу мактублар фақат тарихий лавҳалардан иборат эмас. Уларда одамзод ҳаёти, унинг мураккаб тақдири, давлатлар ва тамаддунлар ўртасидаги зиддиятли ва муштарак жиҳатлар, инсонни юксалтирадиган ва тубанлаштирадиган ҳолатлар — барча-барчаси ҳақида гоҳ ота, гоҳ буюк сиёсат арбоби, гоҳ улуғ донишманд сифатида фикр юритилади. Муаллиф гўё жажжи қизалогининг қўлидан тутиб, уни инсоният босиб ўтган шонли ва мураккаб йўлларга етаклайди. Биз бу мактубларни ўқиб, баъзан ҳаётимизда эркин ва фаровон ҳаёт кечирса-да, фарзандига китоб олиб беришга кунт-эътибор қилмайдиган ёки пулини кўзи қиймайдиган ота-оналар ҳам борлигидан афсуслана

араблар, мўғуллар ва турклар — уларнинг барчаси беҳудуд Осиёнинг қайсидир бир ўлкасидан чиқиб, бутун Осиё ва Оврупога тарқалиб кетган. Улар, бамисоли чигирткалардек, Осиё бағридан сон-саноксиз тарзда ёприлиб келаверган. Оврупо кўп замонлар мобайнида Осиё учун қандайдир қарам бир ҳудуд бўлиб қолган. Бугунги Оврупо халклари аксариятининг келиб чиқиши ҳам осийлик ана шу истилочиларнинг юришлари билан боғлиқ.

Ўзинг ҳам кўргандирсан, Осиё, улкан ва баҳайбат баҳодир каби, деярли бутун харитани эгаллаб ётибди. Оврупо эса миттигина. Аммо бундан фақат Осиёнинг бепоён ҳудудлари уни буюклик мақомига кўтара олади-ю, Оврупо алоҳида эътибор қилишга арзимаиди, деган хулоса чиқмайди, албатта. Шуни билгинки, савлатнинг, гавданинг катталиги ҳеч қачон инсон ёки мамлакатнинг улўғлигини кўрсатувчи ишончли далил бўла олмайди. Биз яхши биламизки, гарчи дунёнинг энг кичик қиъаси бўлса-да, Оврупо бугун буюқдир. Бу қиъанинг аксарият мамлакатлари тарихида одамзод эсидан асло чиқмайдиган ёрқин даврлар бўлганидан ҳам хабардормиз. Бу даврларда ўзининг кашфиётлари билан инсоният тараққиётига ҳар томонлама ҳисса қўшган, миллионлаб эркак ва аёллар ҳаётини енгиллаштирган улўф зотлар етишиб чиққан.

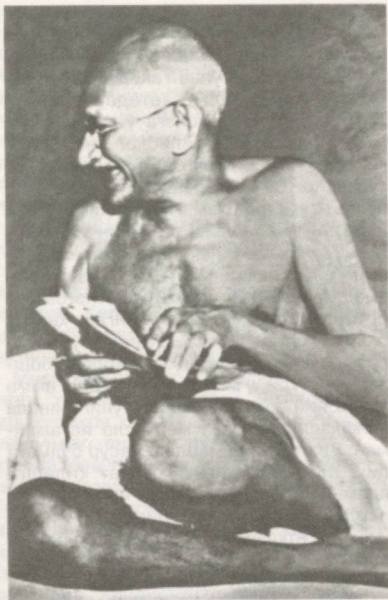

Бу мамлакатларнинг буюк ёзувчи ва мутафаккирлари, мусаввир ва мусиқашунослари, шунингдек, машҳур арбоблари беҳисоб. Хуллас, Оврупонинг буюкли-

намиз. Беихтиёр Нерунинг қамоқхона азоб-уқубатлари остида яшаб туриб ҳам қизи тарбиясига жиддий эътибор бергани замирида катта ибрат мужассам эканини ҳис этамиз. Чунки бу фидойи зот ўзининг жажжи қизалоғи тимсолида ватани ва миллати келажагини ҳал қиладиган минг-минглаб ҳиндистон ёшларини, янги бунёдкор авлодни тасаввур этган.

Айнан шу боис Нерунинг синглиси, Ҳиндистоннинг Агра ва Ауд бирлашган ҳудудларида маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ва соғлиқни сақлаш вазири бўлиб ишлаган Вижалаялакшми Пандит хоним мазкур хатларни 1934 йили «Жаҳон тарихига бир назар» деган ном билан китоб ҳолида чоп эттирган ва у босмадан чиқиши билан мамлакат бўйлаб қўлма-қўл бўлиб кетган.

Ҳеч қачон тинч турмайдиган, фожиа ва қувончлар, изтироб ва аламларсиз зерикарли бўлиб қоладиган бу олам саҳнида ўша даврларда ҳам катта ўзгаришлар содир бўлаётган эди. Китоб муаллифи бу буюк ўзгаришларда бево-сита иштирок этибгина қолмай, уларни зийраклик билан кузатиш ва холис баҳолашга ҳам имкон топади. Кўпгина тадқиқотчилар ўринли таъкидлаган

гини тан олмаслик нодонлик бўлур эди.

Лекин Осиёнинг буюклигини эсдан чикариш ҳам инсофдан эмас. Афсуски, биз Оврупо шуъласига махлиё бўлишга ва

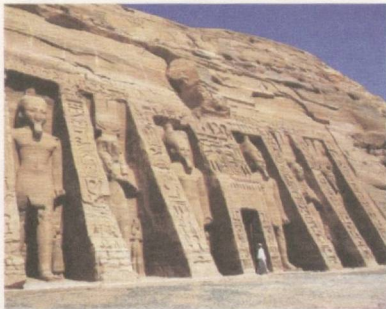
ўтмишни унутишга мойилмиз. Шунинг эсда тутиш керакки, буюк ғоявий даҳоларни Осиё етиштириб берган. Улар жаҳон тарихига қачондир, қаердадир етишиб чиққан бошқа улуг инсонлардан кўра кўпроқ таъсир кўрсатган. Дунёдаги асосий динларнинг буюк асосчилари ҳам айнан мана шу қитъадан етишиб чиққан. Масалан, бугунги кунгача энг қадимги буюк динлардан бири бўлиб келаётган ҳиндуизм шакл-шубҳасиз Ҳиндистонда яратилган. Шунингдек, ҳозирги даврда Хитой, Япония, Бирма, Тибет ва Цейлонда тарқалган, ҳиндуизмга яқин бўлган буюк буддавийлик дини ҳам мана шу заминда вужудга келган. Шу билан бирга, яҳудийлик ва насронийлик динлари ҳам Осиё динларидир, чунки улар ушбу қитъанинг ғарбий қисмида жойлашган Фаластин ўлкасида пайдо бўлган. Парслар дини зардуштийлик эса Эронда шаклланган (Муаллиф эски манбаларга таяниб фикр юритгани учун бу ўринда хатога йўл қўяди. Кейинги тадқиқотлар зардуштийлик таълимоти ва унинг бош китоби "Авесто" Хоразм заминиде вужудга келганини исботлаб берди. "Авесто" китобининг 2700 йиллиги айнан бизнинг юртимизда халқаро миқёсда кенг нишонлангани ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди — **М.Қ., Б.Р.**) Ислоҳ динининг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссалом эса Арабистондаги Макка шаҳрида туғилган.

ҳолат — Нерунинг қизғин сиёсий фаолиятни олимлик салоҳияти ва инсоний фазилятлар билан билан уйғунлаштира олган ноёб шахс бўлганини шунинг мисолида ҳам қўриш мумкин.

Унинг қизи Индира кейинчалик отасининг изидан бориб, йирик сиёсатчи ва давлат арбоби, Ҳиндистоннинг чинакам ватанпарвар фарзанди бўлиб етишди. Шубҳасизки, бунда отасининг қамоқхонадан йўллаган хатларининг ҳам таъсири бекиёс бўлган. Индира Гандининг ўгли Раджив Ганди ҳам бобоси ва онасининг йўлидан бориб, таниқли сиёсатчи ва давлат арбоби бўлиб етишгани ва ёвузлик қурбони бўлганини сиз, мухтарам журналхон, яхши биласиз.

«Жаҳон тарихига бир назар» китоби эндигина вояга етиб келаётган болага аталган мактуб шаклида битилган. Бундай усул тарих ва тараққиётга хос энг мураккаб тушунчаларни ҳам бола тасаввурига мос ҳолда шарҳлаш имконини берган. Шунинг учун китоб содда ва самимий фикрлар, чуқур ҳаётий мулоҳазалар, ишончли тарихий далиллар билан йўғрилган, унда юзакилик, беҳуда насихатлар йўқ.

Қуйида ана шу асардан айрим парчаларни эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

Кришна, Будда, Зардушт, Исои Масих, Муҳаммад алайҳиссалом, буюк хитой файласуфлари Конфуций ва Лао-цзига ўхшаш осийлик улуғ мутафаккир зотларнинг номлари нафақат сенинг тарих китобингда, балки дунё тараққиётида ҳам бутун бир саҳифани эгаллаши мумкин. Худди шунингдек, буюк арбобларнинг номлари ҳам бутун-бутун саҳифаларни эгаллайди. Ўтмишда бизнинг қадимий қиёмиз бошқа кўпгина масалаларда ҳам қанчалик улуғ ва қобил бўлгани ҳақида мен сенга яна кўп мисоллар келтиришим мумкин эди. Бироқ бунинг барчасини бир хатда баён қилиб бўлмайди.

Кўрпсанми, замон нақадар ўзгариб кетган! У бугун бизнинг кўз олдимизда янада янгиланмоқда. Гарчи вақти-вақти билан шиддатли тараққиёт ва эврилиш даврлари бўлса-да, тарих одатда асрлар мобайнида охишта ўзгариб боради. Аммо бугун Осиёда у тезкорлик билан олға интилмоқда, қўҳна қиёмиз узоқ давом этган гафлат уйқусидан дадил уйғонмоқда. Бутун дунёнинг нигоҳи бугун Осиёга қаратилган, чунки унинг келажакда жаҳон тараққиётида катта ўрин тутишини ҳамма яхши билади.

Қадимги тамаддулар ва бизнинг меросимиз

1931 йил 9 январь

Малакка қамоқхонасида онангга ёмон муносабатда бўлишадиган экан. Мен бу

ҳақда хинд тилида чиқадиغان «Бхарат» газетасидан ўқиб билдим. Ҳафтада икки марта ана шу газетани ўқиб, ташқи дунёда нималар бўлаётганидан хабар топиб тураман. Ўша газетадан онангни Лахнаудаги қамоқхонага ўтказишмоқчи экани ҳақида ҳам билиб олдим. Балки «Бхарат»да босилган бу мишмишлар нотўғридир. Бу гаплар шунчаки миш-миш бўлган тақдирда ҳам, қувонадиган жойи йўқ. Ўзим-ку ташвиш ва қийинчиликларга тез кўникаман. Лекин яқин одамларимнинг азоб чекиши ҳақида ўйлаш осон эмас, бундан кўнгилдаги хавотир баттар ортиб кетади, айниқса, қўлингдан ҳеч иш келмай қолган пайтда. Шунинг учун «Бхарат»ни ўқиб онангдан хавотирлана бошладим. Тўғри, у мард ва жасур аёл, аммо жисмоний жиҳатдан заиф, унинг янада заифлашишини эса мен асло истамайман. Биз ҳарчанд мард ва жасур бўлмайлик, агар вужудимиз хизмат қилишга ярамай қолса, қўлимиздан нима ҳам келарди? Башарти, биз бирор бир ишни қиёмига етказиб бажармоққа бел боғласак, бунинг учун танзимиз соғлом, бақувват ва баркамол бўлмоғи керак.

Онангни Лахнауга юборишадигани балки яхшидир. Эҳтимол, у ерда осонроқ бўлар, балки Лахнаудаги қамоқхонада унга муносиб ҳамсухбат топилиб, қувноқроқ яшар? Афтидан, Малакка қамоқхонасида у ёлғизликдан эзилмоқда. Нима бўлганда ҳам, онанг унча олисда эмас, бизнинг қамоқхонамиздан тўрт-беш мил нарида экани ҳақида ўйлашнинг ўзиёқ ёқимли. Лекин бу шунчаки девона ҳаёл. Беш милми, бир юзу эллик милми — бизни қамоқхонанинг баланд деворлари ажратиб турганидан кейин барибир эмасми?

Бугун Дадунинг Оллоҳободга қайтгани ва унинг соғайиб кетганини эшитиб, бениҳоя хурсанд бўлдим. Унинг Малакка қамоқхонасига онангни кўришга борганини эшитганимда ҳам ғоят севиндим. Агар омадим чопса, эртага барчангизни кўришим мумкин. Чунки эртага мен учун яқинларим билан учрашувга рухсат

бериладиган кун. Қамоқхонада бундай учрашув ва мулоқот кунни катта байрам ҳисобланади. Мен Дадунни қарийб икки ой кўрмадим. Уни кўриш ва у чиндан ҳам соғайиб кетганига ишонч ҳосил қилишдан умидворман. Шунчалик узоқ чўзилган мана шу икки ҳафталик айрилиқдан сўнг, насиб этса, сени ҳам кўраман ва сен ўзинг ва онанг ҳақидаги янгиликларни гапириб берасан.

Эҳ, аттанг! Буни қара-я, боятдан буён аллақандай бўлмағур гаплар ҳақида ёзиб ётибман, аслида сенга олис тарих ҳақида сўзлаб бераман, деб кўлимга қалам олган эдим. Кел, бир муддат бугунги кунни унутиб, икки ёки уч минг йил орқага қайтишга уриниб кўрайлик.

Миср ҳақида, Кирит оролидаги кўҳна Кносс тўғрисида аввалги хатларимда бир оз ҳикоя қилган эдим. Қадимги тамаддунлар ана шу икки мамлакатда, Ироқ ва Месопотамия деб аталувчи ўлкаларда ва шунингдек, Хитой, Ҳиндистон ва Юнонистонда вужудга келгани хусусида ёзган эдим. Юнонистонда тамаддун бошқа мамлакатларга қараганда анча кейинроқ вужудга келган бўлиши мумкин. Шундай қилиб, Ҳиндистон тамаддуни қадимийлигига кўра Миср, Хитой ва Ироқ цивилизацияси билан бемалол беллаша олади. Одатда «қадимий» деган сифатлаш билан таърифланадиган Юнонистон тамаддуни ҳам аслида зикр этилган цивилизацияларнинг барчасидан анча ёш. Хўш, бу қадимий цивилизацияларнинг тақдири нима билан тугаган? Кносс ўз умрини ўтаб бўлиб, биз учун олис тарихга айланган. Мана, уч минг йилдан ошибдики, бундай мамлакат ер юзидан мавжуд эмас. У анчагина навқирон бўлган юнон тамаддунига мансуб халқларнинг босқини оқибатида вайрон этилган. Қадимги Миср тамаддуни уч минг йил давом этган шонли тарихдан сўнг ўзидан буюк эҳромлар, сфинкс ва шунингдек, улкан ибодатхоналар қолдиқлари, мўмиё каби осори атиқалардан бошқа бирор бир из қолдирмай ғойиб бўлди. Албатта, Миср давлати ҳали ҳам бор, Нил дарёси ҳам худди қадимги замонлардагидек

ҳануз бу мамлакат худуди орқали оқиб ўтмоқда, у ерда ҳам бошқа ўлкалардаги каби эркак ва аёллар жуфт бўлиб яшамокда. Аммо бугун бу юртда яшаётган янги халқни унинг мамлакати босиб ўтган қадимий цивилизация билан боғлаб турувчи халқа йўқ.

Биргина Ироқ ва Эронда не-не салтанатлар гуллаб-яшнамади, охир-оқибатда барчаси йўқлик қаърига кетди. Бобил, Оссурия, Холдиён — булар фақат энг қадимги давлатлар номи. Бобил ва Ниневия каби буюк шаҳарларнинг доғруғи ҳам уларникидан кам эмас. Инжилдаги Эски Аҳд бу халқлар ҳақидаги ҳикояларга тўла. Кейинчалик бу қадимий заминда бошқа салтанатлар тараққиёт бобида юксак чўққиларга кўтарилди. Бағдод — «Минг бир кеча» воқеалари кечган сеҳрли шаҳар ҳам айнан мана шу заминда. Лекин салтанатлар келиб-кетаверади, тенгсиз шон-шухратга бурканган мағрур қирол ва императорлар ҳам бу жаҳон сахнасида бир зумгина давру даврон суриб, ўрнини бошқаларга бўшатиб беради. Тамаддунлар эса узоқ давом этади. Аммо Ироқ ва Эрон цивилизацияси, бамисоли қадимги Миср тамаддуни каби, бутунлай йўқ бўлиб кетди.

Юнонистон қадимда буюк бўлгани бор гап. Одамлар унинг ўтмишдаги доғруғи ҳақидаги битикларни ҳозир ҳам ҳайратга тўлиб ўқийди. Ўша даврларда яратилган ажойиб ҳайкалларни томоша қилар эканмиз, қалбимизда беихтиёр ҳайрат ва эҳтиром ҳисси уйғонади, бизгача етиб келган кўҳна адабиёт намуналарини мутолаа қилганда эса дилимиз завқу шавққа йўғрилади. Бугунги Оврупои маълум маънода қадимги Юнонистон фарзанди дейдилар. Бу — тўғри эътироф. Чунки юнон фалсафаси ва юнон урф-одатлари Оврупога кучли таъсир кўрсатган. Хўш, Юнонистоннинг ўтмишдаги шухрати қани, қаяққа йўқолди? Мана, неча асрдирки, бу қадимий тамаддун мавжуд эмас, унинг ўрнини бошқа цивилизациялар эгаллади, Юнонистоннинг ўзи эса Оврупонинг жануби-шарқидagi кичкина бир давлат, холос.

Миср, Кносс, Ироқ ва Юнонистон салтанатлари — уларнинг барчаси ер юзидан ғойиб бўлди. Уларнинг қадимги тамаддунлари худди Бобил ва Нинавия каби йўқликка кетди. Хўш, буларнинг сирасидаги қолган иккита тамаддуннинг тақдири нима кечди? Улар ҳам уруш ва босқинлар, ўзаро мол-мулк ва тожу тахт таллашишлар, улкан бойликларни бой бериш каби оғир ва мураккаб қисматни бошдан кечирди. Хукмрон сулолалар юз йиллар мобайнида салтанат соҳиби бўлди, кейин эса уларнинг ўрнини янги ҳукмдорлар эгаллади. Хорижий элларда бўлгани сингари, Ҳиндистон ва Хитойда ҳам шундай воқеалар юз берди. Бироқ Ҳиндистон ва Хитойдан бошқа ҳеч қаерда тамаддуннинг том маънодаги узлуксизлиги ва давомийлиги кузатилган эмас. Қанчадан-қанча ўзгаришлар, жанги жадаллар, босқинчу чопқинларга қарамай, бу икки давлатда тамаддун ришталари ҳеч қачон узилиб қолмади. Албатта, бу икки давлатнинг ҳар бири илгариги мавқеини маълум даражада йўқотгани, уларнинг қадимий цивилизациялари баъзида қалин чанг-ғубор билан, баъзида эса асрлар давомида йиғилиб қолган моғор билан қопланганини ҳеч ким инкор этолмайди. Аммо, нима бўлганда ҳам, бу цивилизациялар даврлар синовига бардош бера олди. Ҳинд халқи турмуш тарзининг асоси бугунги кунда ҳам қадимий ҳинд тамаддуни бўлиб келаётгани бунинг яққол далилидир. Эндиликда жаҳонда янги шарт-шароит вужудга келди: бугкемалар, темир йўллар, катта-катта завод ва фабрикаларнинг пайдо бўлиши дунёнинг қиёфасини тамоман ўзгартириб юборди. Бундай вазият Ҳиндистоннинг қиёфасини ҳам ўзгартириб юбориши мумкин. Чамаси, шундай бўлади ҳам. Бунинг аломатларини ҳозирда-ноқ сезиш мумкин. Лекин, ҳар қалай, инсоният тонги отган илк даврларда пайдо бўлган ва бизнинг кунларимизгача сақланиб, ана шундай узоқ вақт давомида узлуксиз яшаб келаётган ҳинд маданияти ва цивилизацияси ҳақида ўйлаш ўта мароқли ва ҳатто ҳайратланарлидир. Биз, Ҳиндистон фарзандлари қайсидир маъ-

нода ана шу мингйилликларнинг ворисларимиз. Ким билади дейсан, балки биз қадимда шимоли-ғарбий ўлкалардан тоғу тош ошиб, кейинчалик Брахмаварта, Аряварта, Бхаратаварша ва Ҳиндистон деб аталган ушбу мамлакатнинг яшнаб турган водийларига қадам қўйган инсонларнинг ҳақиқий авлодларидирмиз. Сен, албатта, елкасида тўрваси билан тоғ доvonларидан чарчаб-ҳориб, пастга — ўзлаштирилмаган нотаниш ерларга тушиб келаётган ана шу аждодларимизни кўз олдинга келтираётгандирсан? Мард ва паҳлавон, жасорат кўрсатиш орзуси билан тўлиб-тошган бу одамлар олдинда нима кутаётганини ўйлаб ҳам ўтирмай шиддат билан олға босганлар. Мабодо ўлим билан юзма-юз келган тақдирда ҳам заррача кўркмаган, аксинча, уни табассум билан қарши олган бўлардилар. Бироқ улар ҳаётни севган ва ҳаётдан завқланишнинг бирдан-бири йўли — шафқатсиз бўлиш, мағлубият ва фалокатларни тан олмаслик деб билганлар. Чунки мағлубият ва фалокат одатда кўркмас ва ботир одамларни четлаб ўтади. Сен ана шу инсонлар ҳақида, бизнинг олис аждодларимиз тўғрисида ўйлаб кўр, улар тинимсиз олға қадам ташлаган ва дафъатан улугвор ястаниб денгиз томон оқиб бораётган барокатли Ғанг дарёси соҳилларига етган. Улар дарёни кўрганда қанчалик қувонган экан! Улар дарё қирғоғида тиз чўкиб, ўзларининг сўзга ва таърифга бой ширадор тилида унча ҳамду сано айта бошлаган. Бунинг ҳеч бир ҳайратланидиган жойи йўқ. Чунки бу инсонлар шундай ҳаётни табиий деб билган.

Сен билан бизнинг ана шундай шонли ва шавкатли асрлар вориси эканимизни ўйлаш кишига қанчалик ҳузур бахш этади! Лекин биз бундан кеккайиб кетмаслигимиз керак. Ҳамонки, ана шу олис замонларнинг вориси эканмиз, аниқки, биз ўзимизга яхшилиқни ҳам, ёмонликни ҳам бирдек мерос қилиб олганмиз. Бинобарин, бизнинг меросимизда турли хил ёмон одатлар ҳам, йўлимизга ғов бўлаётган, хосиятли диёримизни тубсиз қашшоқлик домига тортиб кетаётган, уни

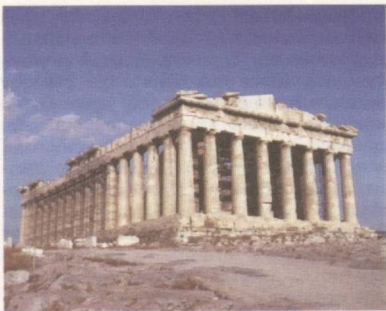
бошқалар қўлида ўйинчоққа айлантириб қўяётган иллатлар ҳам кам эмас. Биз айнан ана шу нарсаларга чек қўйиш учун азми қарор қилмадикми?

Юнонистондаги шаҳар-давлатлар

1931 йил 11 январь

Бундан аввалги хатимда юнонлар ёки эллинлар ҳақида баъзи бир гапларни айтган эдим. Кел, бу халқнинг тарихига яна бир назар ташлаб, уларнинг қандай одамлар бўлганини тасаввур этишга уриниб кўрайлик. Биз учун ўзимиз ҳеч қачон кўрмаган бирор нарса ёки бирор халқ ҳақида том маънода ҳақиқатга яқин тасаввурга эга бўлиш гоётада қийин. Чунки биз ўзимизнинг ҳозирги турмуш тарзимиз ва шароитимизга шу қадар ўрганиб қолганмизки, мутлақо бошқа оламни тасаввуримизга сиғдира олишимиз дарғумон. Аммо қадимий дунё қаерда бўлмасин — Ҳиндистондами, Хитой ёки Юнонистондами — барибир бугунги дунёдан мутлақо фарқ қилади. Бизнинг қўлимиздан келадигани — қадимий китоблар, билимлар ва бошқа осори атиқалар ёрдамида ўша замонларда одамлар қандай бўлгани тўғрисида тусмоллаб фикр юритиш.

Юнонистонга дахлдор бир далил айниқса қизиқарли. Юнонлар, афтидан, катта подшолик ва салтанатларни ёқтирмаган. Улар кичик шаҳар-давлатларни маъқул кўришган. Бошқача айтганда, уларнинг даврида ҳар бир шаҳар мустақил давлат бўлган. Бу давлатлар ўртасида — шаҳар, атрофида эса уни озиқ-овқат билан таъминлаб турадиган далалардан иборат кичик республика бўлган. Республикада эса, ўзинг яхши биласанки, қирол бўлмайди. Юнонларнинг бу шаҳар-давлатларида ҳам қироллар бўлмаган, уларни шаҳарнинг бой-бадавлат одамлари бошқарган. Оддий одамлар эса бошқарув ишларига деярли ва ҳатто мутлақо аралашмаган. Қуллар кўп бўлган. Улар ҳам бошқарув ишларида қатнашиш бўйича

ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган. Шунингдек, аёлларга ҳам бундай ҳуқуқ берилмаган. Бинобарин, фақат шаҳар-давлатларнинг бир қисм аҳолисигина фуқаро ҳисобланган. Улар фуқаро сифатида жамоат ишларини ҳал этишда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган. Бу фуқароларнинг овоз бериш маросими қийин бўлмаган, чунки уларнинг ҳаммаси бир жойда тўплана олган. Якка ҳукмдор томонидан бошқариладиган катта мамлакатдан фарқли ўлароқ, шаҳар-давлат кичкина бўлгани учунгина бунинг имкони бор эди. Сен ўзинг бутун Ҳиндистон ёки Бенгалия каби штат, ёки Аграга ўхшаш шаҳарларда сайловчиларнинг бир жойга тўпланишини тасаввур қилиб кўргин-а! Бунинг асло имкони йўқ! Бошқа давлатлар кейинчалик ана шундай қийинчиликка дуч келди ва бунинг ечими топилди, бу — давлат ва жамият ишларини вакиллик бошқаруви деб аталувчи усул орқали юритиш эди. Бунинг маъноси шундан иборатки, мамлакатдаги сайловчилар бирон бир масалани ҳал этиш учун бир жойга йиғилиб ўтирмасдан, ўзларининг вакилларини сайлайди. Уларнинг ишончини қозонган бу вакиллар жамиятга тааллуқли масалаларни кўриб чиқди ва бутун мамлакат миқёсида амал қиладиган қонунларни тайёрлайди. Шу тариқа ҳар бир сайловчи билвосита ўз давлатини бошқариш ишида иштирок этади деб ҳисоблаганлар.

Лекин бу гапларнинг Юнонистонга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Юнонистон шаҳар-давлатлардан кўра йирикроқ бошқарув тузилмаларига эга бўлмагани учун бу мушкул муаммони четлаб ўтди. Гарчи юнонлар, аввал айтганимдек, Ўрта Ер денгизи атрофидаги бутун Юнонистон, Жанубий Италия, Сицилия ва бошқа ўлкаларга ёйилиб кетган бўлса-да, улкан салтанат ёки уларга қарам бўлган барча давлатлар учун ягона марказий ҳокимият барпо этишга интилмади. Улар қаерга бостириб келмасин, алоҳида шаҳар-давлатларга асос солдилар.

Сен қадим замонларда Ҳиндистонда ҳам юнонларнинг шаҳар-давлатларига жуда ўхшаб кетадиган майда республика ва подшоликлар бўлганини биласан. Лекин, чамаси, улар кўп ҳукм сурмаган, катта давлатлар соясида йўқ бўлиб кетган кўринади. Айни пайтда, шунга қарамай, бизнинг қишлоқларимиздаги бошқарув тузилмалари — панчаятлар жуда кўп вақт мобайнида ҳокимият тизгинини ўз қўлида сақлаб турган. Эҳтимол, қадимий орийларнинг ривожланишдаги дастлабки юксалиш даврлари қаёққа бормасин, майда шаҳар-давлатлар қуришдан иборат бўлган. Бироқ жуғрофий шароит ва анча қадимий тамаддулар билан бўлган мулоқот уларни ўзлари қўним топган аксарият давлатларда бу ғоядан аста-секин воз кечишга мажбур қилган. Катта давлатларнинг қандай пайдо бўлгани ва империяларга айланганини аниққса Эрон мисолида яққол кўришимиз мумкин. Лекин тарихда ном қозонган бир юнон дунёни забт этиш борасида бизга маълум бўлган дастлабки уринишни бошламагунича Юнонистонда шаҳар-давлатлар узоқ вақтлар мобайнида сақланиб келган. Бу зот Буюк Искандар эди. Ҳали у ҳақда баъзи бир нарсаларни ҳикоя қилишимизга тўғри келади.

Хуллас, юнонлар ўзларининг майда шаҳар-давлатларини йирик давлатга, подшолик ёки республикага бирлаштиришдан бош тортишди. Бу митти давлатлар эркинлик ва мустақиллигини сақлабгина қолмасдан, бир-бири билан деяр-

ли бетўхтов уруш қилар, улар ўртасидаги рақиблик кучли эди. Айнан шу нарса кўпинча низо ва жанжалга олиб келарди.

Шунга қарамай, бу шаҳарларни бир бутун ҳолда бирлаштириб турадиган умумий жиҳатлар ҳам кўп бўлган. Улар бир тилда гаплашар, маданияти ва дини ҳам бир хил эди. Уларнинг дини кўпдан-кўп маъбуд ва маъбудаларни эъзозлашдан иборат эди. Бу замин қадимий ҳинд мифологиясига ўхшаш ажойиб афсоналарга бой эди. Улар гўзалликни илоҳийлаштирарди. Ўша даврларда яратилган айрим мрамор ва тош ҳайкалчалар ҳатто ҳозиргача сақланиб қолган, улар инсонни лол қолдирадиган даражада гўзалдир. Юнонлар инсон учун соғлом ва баркамол вужуд энг зарур бойлик деб ишонган ва ана шу мақсадга етишиш ниятида турли хил ўйин ва мусобақалар ўтказган. Бундай ўйинлар вақти-вақти билан Олимпия деган жойда ўтказилган ва бутун Греция аҳолиси ана шу ерга тўпланган. Сен бизнинг давримизда ҳам бўлиб турадиган Олимпия ўйинлари ҳақида ҳойнаҳой эшитган бўлсанг керак. Бу ўйинларнинг номи Грециядаги ўша Олимпия мусобақаларидан олинган, турли мамлакатлар вакиллари иштирокида ўтадиган спорт беллашувлари бугун ана шундай деб аталади.

Шундай қилиб, юнонлар шаҳар-давлатларда алоҳида-алоҳида бўлиб яшаган, бир-бирлари билан ўйинлар пайтида учрашган, тез-тез ўзаро жанжаллашиб турган. Бироқ уларга ташқаридан бирон-бир куч ҳавф солгудек бўлса, унга қарши барчаси бирилашиб, курашга отланган. Форслар бостириб келган вақтда худди шундай бўлган, бу ҳақда кейинроқ бир оз гапиришимиз лозим бўлади.

Эски анъаналар юки

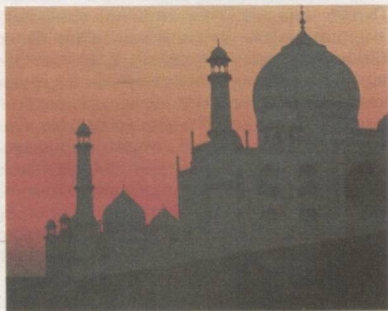
Қамоқхонада менда ғалати одатлар пайдо бўлди. Улардан бири — тонг азонда уйғониш одати. Бу одат шу йил ёзда бошланди, чунки юлдузларнинг биринкетин сўниб, тонгнинг ёришиб келишини кузатиш менга ёқарди. Сен тонг ол-

дидан ойнинг қандай шуъла сочиши ва куннинг оҳиста оқара бошлашини бирон марта кўрганмисан? Мен ой нури ва тонгги шафақ ўртасидаги мана шундай олишувни кўп кузатганман, бунда мудом офтоб шуъласи голиб чиқади. Бундай ғалати ғира-шира ёруғликда ой шуъласини бошланаётган кун нуридан фарклаш бир неча муддат қийин бўлиб туради. Кейин деярли дафъатан шубҳага ўрин қолдирмай тонг отади, бўзарган ой эса жанг майдонидан мағлуб ҳолда бош олиб кетади.

Одатимга кўра, бугун ҳам юлдузлар чақнаб турган пайтда уйғондим. Тонг яқинлашиб келаётганини фақат шундоқ шафақ алвони ёйилмасидан олдин ҳавода бўй кўрсатган аллақандай ноёб бир хилқатнинг ўзига хос шарпасидан пайқаш мумкин эди. Мен мук тушганча китоб ўқиб ўтирар эканман, эрта тонгдаги осойишталик узоқ-узоқлардаги қандайдир товуш ва шов-шувлар туфайли бузилди. Улар борган сари кучаяр эди. Бугун байрам — Санкранти айёми экани эсимга тушди. Бу — Мағхмели ойининг биринчи катта санаси, шунинг учун мингминглаб зиёратчилар ювиниб покланиш учун Сангам дарёси томон оқиб борарди. Диний ақидага кўра, Ганг дарёси Жамна билан туташадиган жойда зиёратчилар сафига фаришта Сарасвати ҳам қўшилар экан. Ҳозирча улар кетиб борар ва дуоларни айтишар, бот-бот «Ганга майи ки жайи — бор бўлсин, Ганг — она дарёмиз!» дея ҳайқирганча Гангни олқишлашар эди. Уларнинг овози Наини қамоқхонаси деворлари оша менга ҳам эшитилиб турарди. Уларга қулоқ тутиб, эътиқоднинг кучи ҳақида ўйладим. Бу улкан оломонни айнан ана шу эътиқод дарёга бошлаб келган ва қашшоқлик ҳамда азоб-уқубатларни бир муддат унутишга мажбур қилган. Мана, шунча асрлар ва минг йиллар мобайнида зиёратчилар икки дарё қўшилиб оқадиган мана шу жой — Тривенга интилиб келган. Одамлар келиб-кетаверади, ҳукумат ва империялар бирмунча фурсат ҳокимият наъшасини суради, кейин эса ўтмишга айлана-

ди, бироқ эски аъёналар сақланиб қолаверади, авлодлар ортидан авлодлар келиб уларга бўйсунишни давом эттираверади. Аъёналарнинг яхши жиҳатлари кўп, лекин улар баъзан даҳшатли юкга айланиб, олға ҳаракат қилишимизни қийинлаштиради. Агар мана шу аъёналар ҳақида 1300 йил олдин ёзилган хабарларни ўқийдиган бўлсак, бугунги даврни номаълум ва олис ўтмиш билан боғловчи узлуксиз занжир ҳақидаги фикр бизни эсдан оғдиради. Ахир, аслида улар ўша даврларда ҳам алмисокдан қолган аъёна ҳисобланган. Лекин бу занжир олдинга қараб интилишни истаганимизда, бир жойда қаттиқ ушлаб туриш ва бизни сал бўлмаса аъёналар асирига айлантириб қўйиш қудратига эга. Албатта, биз ўзимизни ўтмиш билан боғлаб турадиган кўпгина ҳалқаларни сақлаб қолишимиз керак. Шу билан бирга, мабодо олға қараб ҳаракат қилишимизга ҳалақит берадиган бўлса, бундай аъёналар занжиридан тўлиқ халос бўлганимиз маъқул.

Охирги учта хатда биз дунёнинг манзараси 2500-3000 йил муқаддам қандай бўлганини кўз олдимизга келтиришга уриниб кўрдик. Бироқ мен уларда ҳеч қандай санани кўрсатмадим. Мен буни ёқтирмайман ва сенинг ҳам уларга кўп эътибор бериб ўтиришингни истамас эдим. Бундан ташқари, ўша олис замонларда бўлиб ўтган воқеаларнинг айнан қачон юз берганини аниқлаш мушкул. Эҳтимол, анча кейинги даврлар воқеа-

лари ҳақида гап кетганда тегишли далилларни муайян тартибда онгимизга муҳрлаб қўйиш учун гоҳи-гоҳида баъзи саналарни кўрсатиш ва эслаб қолишга тўғри келар. Ҳозирча эса, кел, қадимий дунё ҳақида тасаввур ҳосил қилишга уриниб кўрайлик.

Биз сен билан бирга Юнонистон ва Ўрта ер денгизи ҳавзаси, Миср, Кичик Осиё ва Эроннинг қадимий тарихига шунчаки бир назар ташлаб ўтдик. Энди ўз ватанимизга қайтайлик. Ҳиндистоннинг қадимий тарихини ўрганишда бизнинг олдимизда катта қийинчилик вужудга келади. Чунки Ҳиндистонда яшаган қадимги орийлар ёки кўпчилик таъбири билан айтганда, ҳиндий орийлар ўз тарихини ёзиб боришни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Биз аввалги хатларимизда уларнинг бошқа кўпгина масалаларда қанчалик кучли бўлганини кўриб ўтган эдик. Улар яратган китоблар — Ведалар, Упанишадалар, «Рамаяна», «Маҳобҳорат» ва бошқаларни фақат буюк инсонлар яратиши мумкин эди. Бу китоблар ва бошқа қадимий битиклар олис тарихни ўрганишда қўл келади. Улар аждодларимизнинг ахлоқ-одоби, урф-одатлари ва тафаккур тарзи ҳақида ҳикоя қилади. Лекин улар аниқ тарихнинг муҳассами эмас. Санскрит тилида битилган ягона ҳақиқий тарих — Кашмир тарихидир. Бироқ у анча кейин ёзилган. Калхана томонидан ёзилган бу асар «Раджатарангини» деб аталади. Мен бу хатни қоралаётган пайтимда Ранжит Пупха ана шу буюк тарихни санскрит тилидан таржима қилмоқда. Сен буни биллишга қизиқсанг керак. У аллақачон яримини таржима қилиб бўлди. Бу жуда катта китоб. Таржима тўлиқ ҳолида босилиб чиққач, албатта уни ҳаммамиз зўр қизиқиш билан ўқиб чиқамиз. Чунки, бахтга қарши, асарни асл ҳолида ўқиш учун аксариятимиз санскрит тилини яхши билмаймиз. Биз уни шунчаки ажойиб китоб бўлгани учунгина эмас, балки бизга тарих ҳақида, айниқса, ўзинг билганингдек, бизнинг қадимий ватанимиз бўлган Кашмир тўғрисида кўп нар-

саларни ҳикоя қиладиган манба бўлгани учун ҳам ўқиймиз.

Орийлар бизнинг юртимизга кириб келганда Ҳиндистон маданий тараққиётга эришган мамлакат бўлган. Эндиликда Мохенжо-Дородаги осори атиқалар шундан далолат бермоқдаки, шимоли-ғарбда, яъни мана шу ўлкада орийлар келгунига қадар ҳақиқатан ҳам буюк цивилизация ҳукм сурган. Лекин биз бу ҳақда жуда кам биламиз. Чамаси, яқин йиллар ичида архелоглар — қадимий замонлардан бўён санқлиб келаётган осори атиқаларни махсус ўрганувчи одамлар — у ерда нимаки санқлиб қолган бўлса, барчасини қазиб олгач, биз кўпроқ нарсани билиб оламиз.

Аммо бундан қатъи назар, дравидлар ўша замонларда Ҳиндистон жанубида, балки шунингдек, Шимолий Ҳиндистонда ҳам юксак цивилизацияга эга бўлгани шундоқ ҳам аён. Уларнинг тиллари орийларнинг санскрит тилига яқин бўлмаган. Улар жуда қадимий бўлиб, бу тилларда ҳам ажойиб китоблар ёзилган. Тамил тили, телегу, каннара ва малаялам каби тиллар Жанубий Ҳиндистонда ҳалихануз ривожланиб келмоқда. Балки биларсан, мамлакатимиз Миллий конгресси, Британия ҳукуматидан фарқи ўлароқ, қайси тилларда гаплашишига қараб, Ҳиндистонни турли вилоятларга бўлиб чиққан. Шундай қилингани маъқул, чунки шу тарика бир тилда гаплашувчи, урф-одатлари ўхшаш бўлган одамларни битта вилоятга бирлаштириш осон бўлади. Конгресс томонидан бўлинган вилоятларга жанубда Андхра-деша ёки Андхра худуди, шимолда телегу тилида гаплашувчи Мадрас вилояти, тамил тилида гаплашувчи Тамиланд ёки Тамиллар вилояти, Бўмбайдан жануброқда жойлашган, каннада ёки каннара тилида сўзлашувчи Карнатак вилояти, малаялам тилида сўзлашувчи, тахминан Малабарам билан бир ерда жойлашган Керала худуди мисол бўла олади. Ҳеч шубҳа йўқки, келгусида Ҳиндистонни вилоятларга бўлишда маҳаллий халқнинг тилига катта эътибор берилади.

Бу ўринда Ҳиндистондаги тиллар ҳақида анча кўпроқ гапириб ўтсак яхши бўларди. Оврупо ва бошқа ўлкалардаги баъзи одамлар Ҳиндистонда юзлаб тиллар бор, деб тасаввур қилади. Бу гирт бемаънилик. Кимки шундай гапларни айтса, фақат ўзининг жоҳиллигини кўрсатган бўлади, холос. Ҳиндистондек улкан мамлакатда кўпдан кўп шевалар бўлиши шубҳасиз. Шунингдек, мамлакатнинг турли чеккаларида мустақил тилга эга бўлган тоғ қабилалари ва бошқа кичик этник гуруҳлар ҳам яшайди. Лекин Ҳиндистонни бус-бутун ҳолда олиб қарайдиган бўлсак, бундай гуруҳлар унчалик кўп эмас. Улар фақат аҳолини рўйхатга олиш учун муҳим. Ҳиндистоннинг ҳақиқий тиллари, ўйлашимча, бу ҳақда аввалги хатларимдан бирида ҳам ёзган эдим, икки оиллага — боя тилга олинган дравид ва ҳиндий орий тиллари оиласига мансуб. Асосий ҳиндий орий тили санскрит тили бўлган. Ҳиндистоннинг барча тиллари — ҳинд, бангал, гужарат ва маратха тиллари ана шу тилдан келиб чиққан. Шунингдек, бу тилларнинг бошқа муқобиллари ҳам мавжуд. Масалан, Ассамда — ассам тили, Орис ёки Уткалада ория тили ишлатилади. Урду ҳинд тилининг бошқача кўринишидир. Ҳиндистоний тил дейилганда икки тил — ҳиндча ҳам, урдуча ҳам тушунилади. Шундай қилиб, Ҳиндистондаги асосий тиллар бор-йўғи ўнта: ҳиндистоний, бенгал, гужарат, маратхи, тамил, телегу, каннара, малаялам, ория ва ассам тиллари. Бутун Шимолий Ҳиндистон — Панжоб, Бихар бирлашган вилоятлари, марказий вилоятлар, Ражипутан, Дехли ва Марказий Ҳиндистонда бизнинг она тилимиз бўлмиш ҳиндистонийда гаплашадилар. Бу қарийб 150 миллион аҳолига эга бўлган улкан диёрдир. Кўрдингми, ҳозирда 150 миллион одам ҳиндистоний тили ва унга яқин бўлган шеваларда гаплашади, бу тил Ҳиндистоннинг аксарият жойида тушунарли эканини ҳам сен яхши биласан. Афтидан, у бутун Ҳиндистон учун умумий тил бўлиб қолса керак. Лекин, табиийки, бу мен боя тилга олган бошқа тиллар-

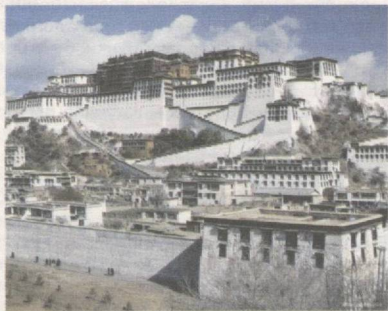
нинг йўқ бўлиб кетишини англатмайди. Улар маҳаллий тиллар сифатида албатта сақланиб қолиши керак. Чунки бу тилларда ажойиб адабиёт яратилган. Демак, ана шу даражада юксак ривожланган халқни ўз тилидан жудо қилиш мумкин эмас. Ҳар бир халқнинг тили унинг ривожланиши, фарзандларининг таълим олиши учун ягона йўл, ягона имконият ҳисобланади. Афсуски, бугун Ҳиндистонда буларнинг барчаси оёғи осмондан қилиб қўйилган. Биз ҳатто ўзаро гаплашганимизда ҳам инглиз тилида гаплашамиз. Ахир, бу қандай номаъқулчилик — мана, мен ҳам сенга инглиз тилида хат ёзипман. Бунинг гирт бемаънилик эканини билатуриб ҳам шу ишни қилиб ўтирибман! Умид қиламанки, биз тезда бу иллатдан халос бўламиз.

Хитой: минг йил давомида

1931 йил 16 январь

Бизга ташқаридан фақат таъбимизни тирриқ қиладиган, қайғуга соладиган хабарлар келди. Айни пайтда, бу хабарлар бизга гурур ва қувонч ҳам бахш этади. Биз Шолопурдаги одамлар тақдиридан бохабар бўлдик. Биз, шунингдек, қайғули хабар маълум бўлганидан сўнг бутун мамлакат бўйлаб қандай ҳолат юзага келганини ҳам эшитдик. Ўзинг айт, Фидойи ёшларимиз жонини қурбон қилиб, минг-минглаб эркак ва аёллар бамбук таёқлари — латилардан қўрқмай олдинга ташланаётган бир пайтда бу ерда хотиржам ўтириб бўладими? Лекин бу воқеалар биз учун яхшигина сабоқ бўлади. Ўйлайманки, эркакми, аёлми — бизларнинг ҳар биримиз учун ўзимизни жуда мураккаб вазиятларда синаб кўриш имконияти ҳали кўп бўлади. Аммо ҳозирча одамларимизнинг азобларга қарши мардона қадам ташлаётгани, душманнинг ҳар бир янги қуроли, ҳар бир зарбаси уларни янада кўпроқ тоблаётгани ва янада қатъият билан курашишга ундаётгани ҳақида эшитар эканмиз, қалбларимиз қувончга тўлмоқда.

Миямиз бугунги кун янгиликлари билан банд бўлиб турган пайтда бошқа иш-

лар ҳақида ўйлай олмаймиз. Бирок ҳавойи орзулардан ҳеч қандай фойда йўқ, агар биз ишни пухта қилмоқчи бўлсак, ўз ақлимизни тартиб-интизомга ўргатишимиз лозим. Шунинг учун, кел, яна қадимий даврларга қайтайлик ва бир муддат бугунги талотўплардан узоқлашайлик.

Гапни қадимий тарих бўйича Ҳиндистоннинг синглиси бўлган Хитойдан бошлайлик. Хитой ва Шарқий Осиёнинг Япония, Қурия, Ҳиндихитой, Снам ва Бирма каби мамлакатларида орий бўлмаган халқлар яшаб келган. Бу ўлкаларда биз мўғул ирқига мансуб халқларни кўрамиз.

Бундан беш минг йил муқаддам Хитойга ғарб тарафдан янги қабилалар кириб келган. Дастлаб Марказий Осиёда яшаган бу қабилалар ҳам анча ривожланган тамаддунга эга эди. Улар деҳқончиликдан хабардор бўлган ва қўй ҳамда қорамол подаларини боқиб юрган. Муҳожирлар мустаҳкам уйлар барпо этган, яхши ривожланган ижтимоий тузилмаларга эга бўлган. Улар Хуанхэ — уни Сарик дарё деб ҳам атайдилар — соҳилида жойлашган ва ўз давлатларида асос солган. Улар кўп асрлар давомида Хитой бўйлаб кўчиб юрган ҳамда ўз малака ва маҳоратларини такомиллаштирган. Хитойликлар асосан деҳқончилик билан шуғулланган, уларнинг ҳукмдорлари эса мен аввалги хатларимда таърифлаб берган мустабидларга ўхшаш подшоҳлар бўлган. Шундан олти юз ёки етти юз йил ўтганидан кейин Яо исмли ҳукмдор ўзи-

ни император деб эълон қилган. Бундай ёрлик эгаси бўлишига қарамай, у Миср ва Месопотамиядаги императорлардан кўра кўпроқ мустабидга ўхшаб кетарди. Хитойликлар деҳқонлигига қолаверди ва улардаги бошқарув ишлари ҳеч бир марказлашмаган эди.

Мен сенга халқнинг ўз подшосини қандай сайлагани ва кейинчалик подшолик мерос бўлиб ўтиши ҳақида гапириб берган эдим. Биз Хитойда бу ҳол қандай юз бергани тўғрисида билиб олдик. Яонинг меросхўри унинг ўғли эмас, балки бошқа одам бўлган. Уни Яонинг ўзи мамлакатдаги энг иқтидорли одам сифатида тавсия этган. Тез орада бу олий мансаб авлоддан авлодга мерос тарзида ўтадиган бўлди. Ривоят қилишларича, Хитойда тўрт юз йил давомида Ся сулоласи ҳукмронлик қилган. Ся сулоласининг сўнгги ҳукмдори ўта шафқатсиз бўлган. Фақат инкилоб туфайли у тахтдан ағдарилган. Кейин бошқа сулола ҳокимиятни қўлга олган. Уни Шан ёки Ин деб атаганлар. Бу сулола қарийб 650 йил ҳукмронлик қилган.

Буни қара, Хитойнинг минг йилдан зиёд тарихини ҳикоя қилиб бериш учун менга бир неча жумланинг ўзи kifоя килди. Инсоннинг улкан тарихий даврлар маъносини ўзи хоҳлаганча ҳикоя қилиб бера олиши мўъжиза эмасми? Лекин унутмагинки, менинг улкан тарихий даврни қисқача баён қилганим ушбу бир минг ёки бир минг бир юз йиллик муддатнинг салмоғини пасайтиролмайди. Биз вақт деганда кунларни, ойлар ва йилларни кўз олдимизга келтирамиз. Сен ҳатто юз йиллик вақт қанчага чўзилиши ва қандай ҳодисалардан иборат бўлишини, қанчадан-қанча ўзгаришларни ўз бағрига сиғдира олишини ҳаёлингга ҳам келтиролмайсан. Сен ўзининг 13 ёшини ҳам жуда кўп муддат деб биласан, шундай эмасми? Тасаввур қилган-а, ҳатто бу ёшнинг устига бир йил қўшилса ҳам ўзингни улғайгандек ҳис этасан. Ҳамонки шундай экан, инсон ўз ақли билан минг йиллик тарихни қандай қамрай олсин? Бу — жуда узоқ муд-

дат. Авлодлар ортидан авлодлар келиб-кетаверади, кичик шаҳарчалар улкан шаҳарларга, кейинчалик эса бир уюм тупроққа айланади, уларнинг ўрнида янги шаҳарлар пайдо бўлади. Тарихнинг мана шу сўнгги минг йиллиги ҳақида ўйлаб кўр, балки ўшанда ҳаёлан бу давр қанчалик катта эканини тасаввур эта оласан. Мана шу минг йил мобайнида дунёда инсон ақлини лол қолдирадиган қанчадан-қанча ҳайратланарли ўзгаришлар юз бермади дейсан.

Хитойнинг тарихи унинг ажойиб анъаналари, ҳар бири беш юз, ҳатто саккиз юз йил ҳукмронлик қилган шавкатли сулолалари билан ҳайратланарли мўъжизага айланади.

Мен бор-йўғи бир абзац гапга жо этган бу бир минг бир юз йиллик тарих давомиди Хитойнинг аста-секин ривожланиб боргани ва тараққий тогани ҳақида ўйлаб кўр. Патрархал тизим аста-секин ўз умрини ўтаб бўлади ва марказлашган бошқарув тараққий топади. Яхши уюшган давлат пайдо бўлади. Хитойда ўша қадимий даврлардаёқ ёзув санъати кенг ёйилган эди. Лекин, ўзинг биласанки, хитой ёзуви бизникидан ёки инглиз ва француз ёзувидан фарқ қилади. Бу хат алифбога асосланмаган. Хитой ёзуви рамз ёки расмлардан ташкил топган.

Шан сулоласи олти юз қирқ йиллик бошқарувдан сўнг инқилоб натижасида ағдарилади ва ҳокимиятни янги сулола — чжоулар эгаллайди. Улар Шан сулоласидан кўпроқ ҳукм суради. Бу сулола ҳукмронлиги саккиз юз олтмиш йилга чўзилади. Айнан Чжоу сулоласи даврида яхши уюшган Хитой давлати вужудга келади. Хитойнинг икки буюк файласуфи — Конфуций ва Лао-цзи айнан шу даврда яшаган. Кейинчалик биз улар ҳақида баъзи нарсаларни ҳикоя қилишимиз керак бўлади.

Шан сулоласи ҳокимият тепасидан
ағдарилганидан сўнг унинг Ци Ци (Ки
Чжа) исмли аъёнларидан бири Чжоу
қабиласига хизмат қилишдан кўра қув-
ғинликда яшашни афзал билади. У ўзи-

нинг тарафдори бўлган беш минг киши билан Хитойдан Курияга қараб йўл олади. У мазкур мамлакатни Чосон ёки Субхидам осойишталиги диёри деб атайди. Курия ёки Чосон Хитойдан шарқроқда жойлашган, шу боис Ци Цзи шарққа томон, кунчиқар томонни кўзлаб бораверган. Афтидан, у энг шарқий мамлакатга етдим деб ҳайлаган ва шунинг учун ҳам уни бояги ном билан атаган. Шундай қилиб, Курия тарихи Ци Цзининг бу ўлкага қадам қўйиши билан, яъни мелоддан олдин бир минг бир юз йил аввал бошланган. Ци Цзи ўзининг янги ватанига хитой хунарамдчилигини, қурилиш санъатини, дехқончилик ва ипакчиликни олиб келган. Ци Цзининг ортидан янги хитой муҳожирлари келган. Ци Цзининг авлодлари Чосонда тўққиз юз йилдан зиёд ҳукмронлик қилган.

Чосон, албатта, Ер юзидаги энг шарқий мамлакат эмас эди. Ундан ҳам шарқроқда Япония борлигини яхши биламиз. Аммо Ци Цзи Чосон сари йўл олган вақтда Японияда қандай воқеалар юз бергани бизга номаълум. Япония тарихи Хитой ёки ҳатто Курия-Чосон тарихи каби унча қадимий эмас. Японларнинг айтишича, уларнинг ilk императори Жимму Тенно бўлган. У Исои Масих ҳавалладидан олти ёки етти юз йил аввал ҳукмронлик қилган. Японлар уни Куёш худоси авлоди деб тахмин қиладилар. Чунки Куёш Япония худоси ҳисобланади. Таъкидлашларича, Япониянинг ҳозирги императори Жимму Теннонинг наслидан экан, шунинг учун ҳам, аксарият японларнинг ишонишича, у ҳам Куёш зурёдидир.

Сен биласанки, бизнинг мамлакатимизда ражпутлар ҳам ўзларини Куёш ва Ойдан таркалган деб даъво қилади. Уларнинг иккита сулоласи мавжуд — Сурияваншилар ёки Куёш қабилиси ҳамда Чондрованши ёки Ой қабилиси. Махарана Удайпура Сурияванши қабилиси бошлиғидир, унинг шажараси ғиб тарихга бориб боғланади. Бу ражпутларнинг бўлади, уларнинг жаски унга мардлик ва қаҳрамонлиги ҳақларни ривоятларнинг адоги йқ.

Тарихдан садо

1931 йил 17 январь

Биз сен билан бундан тахминан икки минг беш юз йил аввалги қадимий тарихга қисқагина назар ташладик. Бу тарих ўша даврларда қандай бўлган бўлса, эҳтимол, биз ҳам уни шундай тасаввур қилишга интилгандирмиз. Бизнинг шарҳимиз ўта қисқа ва тигиз бўлди. Биз фақат энг ривожланган ва тарихи муайян даражада машҳур бўлган мамлакатлар ўтмишига назар ташладик. Биз Мисрнинг буюк тамаддуни ҳақида фақат эслаб ўтдик, холос. Бу цивилизация эҳромлар, сфинкслар ва бошқа ноёб ёдгорликларни яратганки, ҳозир улар ҳақида гапириш имконига эга эмасмиз. Бу тамаддун ўзининг гуллаган даврини бошдан кечириб бўлди. Ҳатто унинг биз назар ташлаётган дастлабки босқичи ҳам инкирозга юз тутган эди. Киосс ҳам ўзининг умр шомига яқинлашиб келаётган эди. Хитойда йирик марказлашган давлат вужудга келган, ёзув, ипакчилик ривожланган ва бошқа кўплаб ноёб нарсалар яратилган улкан давр манзарасини кўз олдимишга келтирдик. Биз Курия ва Японияга ҳам йўл-йўлакчи шошилишч бир нигоҳ ташладик. Биз осори атиқалари Инда водийсидаги Мохенжо-Дорода сақланиб қолган қадимий Ҳиндистон цивилизацияси ҳақида фақат эсладик. Шунингдек, дравид тамаддуни ва унинг бошқа мамлакатлар билан қилган савдо алоқалари ва ниҳоят, орийларни ҳам қайд қилиб ўтдик. Ўша даврларда орийлар яратган баъзи машҳур китоблар тўғрисида ҳам тўхталдик, Ведалар ва Упанишадалар, шунинг билан бирга, «Рамаяна» ва «Маҳобҳорат» эпик дostonлари ҳақида ҳикоя қилдик. Биз орийларнинг қандай қилиб Шимолий Ҳиндистонда қўним топганини ўшанга олдик ва ҳатто жануб томонга ҳам назар ташладик ва қадимий дравидлар гуллаётган юзма-юз бўлиб, улар билан бир-бирига тамаддун ва маданият барпо қилган муҳаббат ҳаёли иштирок этдик. Бу таваққулни маданиятда дравидларнинг ўтганид

ҳиссаси камроқ, орийларнинг ҳиссаси кўпроқ эди. Хусусан, орийларнинг бориб-бориб кичик ва катта шаҳарларга айланиб кетган қишлоқ жамоалари демократик асосда пайдо бўлганини, ўрмонлардаги ашрамлар негизда эса университетлар вужудга келганини ҳам ўзимизча тасаввур этдик. Биз Месопотамия ва Эронда империяларнинг бирин-кетин ўрин алмашганини ҳам қисқача эслаб ўтдик. Доро давридаги ана шундай кейинги давр империяларидан бири Ҳиндистондаги ҳинд дарёсига қадар чўзилган эди. Фаластинда биз яҳудийлар тарихига озгина назар ташладик. Улар камсонли бўлишига ва кичкина ҳудудни эгаллашига қарамай, катта эътиборга сазовор бўлиб келади. Дунёнинг не-не буюк ҳукмдорлари номлари инсоният ҳаётидан тамоман унутилиб кетган бўлса-да, яҳудийларнинг Довуд ва Сулаймон каби подшолари ҳақидаги хотиралар сақланиб қолган, чунки уларнинг номи Инжилда эсга олинади. Биз Юнонистонда қадимги Киосс тамаддуни вайроналари ўрнида орийларнинг янги цивилизацияси қад ростлаганини кўрдик. Бу ерда шаҳар-давлатлар вужудга келгани ва Ўрта ер денгизи соҳилларида юнонлар қўл остидаги қарам давлатлар пайдо бўлганини ҳам ўз тасаввуримиздан ўтказдик. Келажакда буюклик мақомига кўтариладиган Рим ва унинг мурасасиз рақиби Карфаген бу даврларда тарих саҳнасида эндигина пайдо бўлаётган эди.

Биз буларнинг барчасига шошилишч назар ташлаб ўтдик, холос. Сенга мен эсга олмаган мамлакатлар — Шимолий Оврупо ва Жануби Шарқий Осиё давлатлари ҳақида ҳикоя қилиб беришим мумкин эди. Ҳатто ана шу қадимий даврларда ҳам ҳинд денгизчилари Бенгал кўрфазидан сузиб ўтишга журъат этиб, Жанубий Ҳиндистондан Малак ярим ороллари ҳамда ундан жанубдаги оролларгача етиб борганлар. Лекин биз бу суҳбатларимизга қайсидир нуқтада якун яшамиз лозим, йўқса, ҳеч қачон олдинга силжий олмаймиз.

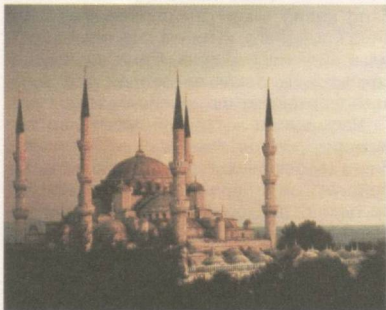
Биз ҳикоя қилган мамлакатлар қадимий дунё мамлакатлари ҳисобланади. Бироқ шуни эсда тутиш зарурки, ўша замонларда олис мамлакатлар ўртасида ҳеч қандай доимий алоқалар йўқ эди. Уддабурон денгизчилар баҳри муҳитни кесиб ўтарди, курукликда ҳам одамлар савдо ишлари ва бошқа мақсадларда узоқ саёҳатларга отланганлар. Лекин бундай сафарлар жуда кам бўлар, чунки хавф-хатар кўп эди. Кишилар жуғрофияни яхши билмас эди. Ерни юмалоқ эмас, ясси деб ўйлашарди. Кўшни давлатларни ҳисобга олмаганда, бошқа давлатлар тўғрисида ҳеч ким ҳеч нима билмасди. Масалан, Юнонистон фуқаролари Хитой ёки Ҳиндистон ҳақида, хитойликлар ёки ҳиндистонликлар эса Ўрта ер денгизи мамлакатлари хусусида жуда кам билган.

Агар қўлингда бўлса, қадимий дунё харитасига бир қараб кўргин-а. Дунёни бошқача тушуниш ва таърифлаш қанчалик фаройиб бўлганини қадимги муаллифлар томонидан тузилган хариталар мисолида ҳам кўриш мумкин. Ушбу хариталарда айрим давлатлар ғайриодатий кўринишга эга. Бизнинг давримизда тайёрланган кўхна дунё хариталари анча фойдали, умид қиламанки, сен олис тарих ҳақида ўқиган вақтларингда улардан тез-тез фойдаланиб турсанг керак. Харита жуда қўл келади. Усиз тарих ҳақида ҳақиқий тасаввурга эга бўлиб бўлмайди. Тарихни ўрганиш жараёнида имкон қадар кўп харита, сурат ҳамда қадимий бинолар, вайроналар ва ўша замонларнинг ҳар хил бошқа ёдгорликлари акси туширилган чизмаларга эга бўлиш керак. Бу расмлар куруқ маълумотларни тўлдиради, уларга ранг ва жозиба бахш этади ва тарихни янгитдан жонлантиради. Ниманидир ўрганишимиз учун тарих бизнинг ақл ва тасаввуримизни ёритадиган бир таллай тирик тимсолларни ўзида мужассам этмоғи зарур, шундагина биз уни ўқийтуриб воқеаларнинг кечишини худди ўзимиз кўриб тургандек қабул қиламиз. Тарих мароқли, ўқувчини бутунлай

банд қилиб оладиган спектаклга, баъзида комедияга, кўпинча фожиавий драмага айланиши лозим. Бутун дунё унга сахна, буюқ эркак ва аёллар эса унда актёрлар сифатида иштирок этади.

Расмлар ва жуғрофий хариталар тарихнинг улуғвор томошасини англашда бизга муайян маънода кўмаклашади. Шу боис улар ҳар бир одамнинг кўлида тайёр туриши даркор. Бироқ бундан ҳам яхшиси — қадимий харобалар ва бошқа қадимий ёдгорликларни шахсан бориб кўриш. Ҳамма ҳам уларнинг барчасини кўролмайди, чунки улар бутун дунё бўйича сочилиб ётибди. Лекин биз синчков бўлсак, осонгина бориш мумкин бўлган яқин жойларда ҳам турли осори атиқаларни ҳамиша топишимиз мумкин. Йирик музейлар анча майда ёдгорлик ва ноёб буюмларни тўплаб боради. Ҳиндистонда ўтмишдан кўплаб ёдгорликлар сақланиб қолган, аммо энг қадимги даврлар қолдиқлари кам. Мохенжо-Доро ва Хараппа ҳозирча, афтидан, бу борадаги ягона ёдгорликлар бўлиб қолмоқда. Эҳтимол, иссиқ иқлим шароитида кўпгина қадимий бинолар кулга айланиб кетган. Бироқ уларнинг аксарияти тупроқ остида кўмилиб, қачон қазиб олишларини кутиб ётгани эҳтимолга янада кўпроқ яқин. Демак, қадимий ёдгорликлар ва ёзувларни қазиб олганимиз сари бизнинг кўз олдимизда мамлакатимиз тарихи саҳифалари аста-секин очила бошлайди. Тош, гишт ва оҳакдан ясалган бу саҳифалардан биз аждодларимиз қадим-қадим замонларда қандай яшаганини билиб оламиз.

Сен Дехлида бўлиб, бугунги шаҳар атропофидаги харобалар ва қадимги биноларни кўргансан. Бордию уларни яна зиёрат этсанг, ўтмиш ҳақида ўйлаб кўр, улар сени олис-олис замонларга етаклаб кетади ва тарих тўғрисида ҳар қандай китобдан ҳам кўпроқ ҳикоя қилиб беради. Одамлар «Маҳобҳорат» яратилган даврлардан бошлаб Дехлида ёки унга яқин жойларда яшаб келган ва шаҳарни ҳар хил номлар билан — Индрапрастха, Хастинапур, Туглақобод, Шохжаҳонобод

деб атаган. Мен ҳатто уларнинг барчасини билмайман ҳам. Ривоятларда айтилишича, Деҳли номли етти та шахар бўлган. Жамна дарёсининг инжиқликларига туфайли шахарнинг ўрнини доим ўзгартириб туришга мажбур бўлганлар. Энди эса бугунги ҳукмдорлар истаги билан саккизинчи шахар — Рейзина ёки Нью-Деҳли барло этилаётганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Деҳлида бирин-кетин кўплаб империялар гуллаб-яшнаган, улар юксалган ва заволга юз тутган.

Энг қадимги шахарлардан бири бўлган Банорас ёки Кошига бориб, унинг шовқинига қулоқ тутиб кўргин-а. Шунда шахарнинг аллақачонги даврлардан бошланган тарихи ҳақида, империялар инқирозга юз тутган, Будда ўзининг янги таълимоти билан кириб келган замонларда қандай ҳаёт кечиргани, асрлар давомида тинч ва хотиржам яшаш илинжида бу ерларга қадими теккан миллионлаб инсонлар тўғрисида ҳикоя қилаётганига ишонч ҳосил қиласан. Банорас — қадимий ва оқсоч, мункиллаб қолган, ис босиб кетган, аммо тирик ва куч-қувватга тўлиқ шахардир. Коши ҳайратланарли тарзда дилбардир. Сен унинг нигоҳларида Ҳиндистоннинг ўтмишини кўрасан, унинг сувлари шилдирашида эса аллақачонлар ўтиб кетган асрлар садосини эшитгандек бўласан.

Ёки янада яқинроқ жойдаги шахарларни оладиган бўлсак, Ашоканинг биз-

нинг шахримиз бўлмиш Оллоҳобод ёки Проягдаги қадимий устунларини бориб кўр. Ашоканинг буйруғи билан ўйиб ёзилган ёзувларга қарасанг, унинг икки минг йил наридан келаётган овозини эшитгандек бўласан.

Бойликлар қаёққа кетмоқда?

1931 йил 18 январь

Сенга Массурида ёзган хатларимда инсоният тараққий этгани сари турли синфлар ҳам ривожланганини тушуниришга ҳаракат қилган эдим. Қадимги одамларнинг ҳаёти оғир эди, улар ҳатто овқат топишга ҳам қийналган. Улар ҳар куни ов қилган, ёнғоқ ва мевалар терган, бирор егулик топиш илинжида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрган. Аста-секин қабилалар пайдо бўлган. Аслида улар бирга яшаган, биргаликда ов қилган катта оилалардан иборат бўлган. Чунки биргаликдаги ҳаёт якка яшашдан кўра хавфсизроқ эди. Кейин буюк янгиланишлар бошланган — улкан ўзгаришларга сабаб бўлган деҳқончилик кашф этилган. Одамлар доим ов қилиб юргандан кўра, ерни ишлаб овқат топиш анча осон эканига ишонч ҳосил қилган. Ерни ҳайдаш, дон экиш, ҳосилни йиғиб олиш ўтроқ ҳаётни билдирган. Одамлар илгари кўникканидек энди дайдиб юролмас, аксинча, улар ўз даласи яқинида бўлиши лозим эди. Қишлоқ ва шахарлар шу тариқа вужудга келди.

Деҳқончилик, шунингдек, бошқа ўзгаришларни ҳам келтириб чиқарди. Ердан олинadиган маҳсулот анча кўпайди. Энди улар истеъмолдан ортиқ ҳам қоладиган бўлди. Бу ортиқча маҳсулотлар энди асраб қўйила бошланди. Ҳаёт овчилик билан тирикчилик қилинган аввалги даврларга қараганда анча мураккаблашиб борди: баъзилар далада меҳнат қилар ёки бошқа юмушларни бажарар, бошқалар эса раҳбарлик ва ташкилотчилик билан шуғулланар эди. Раҳбар ва ташкилотчилар аста-секин анча кучайиб бориб, подшо ва ҳукмдорларга, шахзода ва аслзодаларга

айландилар. Улар ҳокимиятга эгалик қилгани учун, ортиқча маҳсулотнинг аксарият қисмини ўзлариники қилиб олдилар. Шу тариқа бадавлат бўлиб борди. Айни пайтда далада ишлайдиган одамларга фақат яшаб туриши учунгина етадиган улш тегарди, холос. Кейинчалик шундай замонлар келдики, бу раҳбар ва ташкилотчилар шу қадар ялқов ва нодон бўлиб, ҳатто ташкилотчилик қилишга ҳам ярамай қолди. Улар ҳеч иш қилмас, фақат меҳнаткуш халқ етиштирган маҳсулотнинг ёғлироқ бир жойига чанг солиш учун интиларди. Улар шу тариқа ҳеч иш қилмасдан, бошқалар ҳисобига яшашга ҳақлимиз, деб ҳисоблай бошладилар.

Мана, кўрдингми, деҳқончиликнинг юзага келиши ҳаётни қанчалик ўзгартириб юборган. Деҳқончилик овқат топиш усуллари яхшилаб, бу жараёни енгиллаштириб, жамият асосларини бутунлай ўзгартирди. У одамларга бўш вақтга эга бўлиш имкониятини яратди. Турли синфлар вужудга келди. Эндиликда ҳамма ёппасига овқат топиш ташвиши билан банд эмас, баъзилар бошқа иш билан шуғулланиши мумкин эди. Шу зайлда турли касб-хунарлар пайдо бўлди. Аммо ҳокимият асосан ташкилотчилар синфи қўлида эди.

Тарихнинг анча кейинги даврларида озиқ-овқат ва бошқа кундалик зарур маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг янги усуллари қанчалик катта ўзгаришларга сабаб бўлганини ҳали билиб оласан. Инсонда худди озиқ-овқатга бўлган эҳтиёж каби, бошқа кўпгина нарсаларга ҳам эҳтиёж пайдо бўлди. Қисқаси, ишлаб чиқариш усулидаги ҳар бир катта ўзгариш жамиятда ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Бунга фақат битта яққол мисол келтира қолай: фабрика, темир йўл ва кемаларда бугдан ҳаракатлантирувчи куч сифатида фойдалана бошлаганларидан кейин ишлаб чиқариш усуллари ва тақсимотда ҳам ўзгаришлар юз берди. Буг билан ишловчи фабрикалар ҳамма ишни қўлда, оддий меҳнат қуроли билан амалга оширадиган хунараманд

усталарга қараганда тезроқ ва кўпроқ маҳсулот чиқарарди. Катта машина амалда кучли қуролга айланди. Темир йўл ва бугкемалар эса озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни олис мамлакатларга тез ва соз етказиб бериш имкониятини яратди. Бу янгилик бутун дунёда қандай ўзгаришларга сабаб бўлганини ёрқин тасаввур қилишинг мумкин.

Тарихда вақти-вақти билан озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг янги, анча тезкор усуллари кашф этиларди. Сен, албатта, агар ишлаб чиқаришда яхши усуллари қўллаб бошласалар, шунга яраша маҳсулот ҳам анча кўпаяди, дунёда тўқинчилик бўлади ва ҳар бир одам кўпроқ бойлиқни қўлга киритади, деб ўйласанг керак. Сен қисман ҳақсан, қисман ноҳақсан. Ишлаб чиқаришнинг анча такомиллашган усуллари, шубҳасизки, дунёни анча бойитди. Лекин унинг қайси қисмини бойитди — масала шунда. Бизнинг мамлакатимизда очлик ва қашшоқлик ҳукм сурмоқда, бироқ Англиядек бадавлат мамлакатда ҳам аҳвол шундай. Нима учун? Бойликлар қаёққа кетмоқда? Шуниси таажжубланарлики, ишлаб чиқарилаётган бойликларнинг ортиб боришига қарамай, қашшоқлар қашшоқлигича қолмоқда. Айрим мамлакатларда уларнинг аҳволи бир оз яхшиланди, лекин бойликнинг ортиб бориши билан қиёслаганда, бу жуда арзимасдир. Бу бойликнинг катта қисми кимнинг чўнтагини қаппайтираётганини билиб олишимиз қийин эмас. Бу бойлик раҳбар ва ташкилотчилик мавқеидан фойдаланиб, барча бойликларнинг катта қисмини қўлга киритишга уринаётган инсонларга тегмоқда. Янада таажжубланарлиси шундаки, жамиятимизда қанақадир иш билан шуғулланишни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмайдиган, шунга қарамай, бошқаларнинг пешона тери билан яратилган маҳсулотнинг каттагина қисмини ўзиники қилиб оладиган одамлар тоифаси пайдо бўлди. Ишонсанми, бу тоифа хурмат-эҳтиромда, Баъзи нодонлар ҳатто меҳнат қилиб ризқ-насиба орттиришни ўзларига ор

деб билади. Оёғи осмондан қилиб қўйилган бугунги дунёмиздаги аҳвол ана шундай. Далада ишлайдиган деҳқон, заводда ишлайдиган ишчи, гарчи бутун дунё учун маҳсулот ва бойлик ишлаб чиқарса ҳам, қашшоқ эканига ҳайрон қолмай бўладими? Биз мамлакатимизни озод кўришни истаймиз, аммо айниб кетган тартиб-қоидаларга чек қўймаса ва меҳнаткаш инсонга ўз меҳнати маҳсулидан баҳраманд бўлиш имконини бермаса, бундай озодлик ҳеч нарсага арзимайди. Сиёсат ва бошқарув санъати ҳақида, иқтисодиёт ҳақида, миллатнинг бойлигини қандай тақсимлаш ҳақида катта-катта китоблар ёзилган. Аллома профессор бу мавзуда маърузалар ўқийди. Бироқ одамлар гапириб, фикрлаб чарчагунча меҳнатдан боши чиқмаётган одамлар азоб-уқубат тортмоқда. Бундан икки юз йил муқаддам машҳур француз маърифатпарвари Вольтер бундай сиёсатдонлар ва уларга ўхшаганлар ҳақида гапириб бундай деган эди: «Улар ўзларининг нозик сиёсатлари орқали ерни ишлаб, бошқа ҳамма инсонлар учун яшаш шароити яратиб берадиган одамларни қандай қилиб очдан ўлишга мажбур этиш усулини кашф қилди».

Шунга қарамай, қадимги одам, аста-секин ёввойи табиатни чекинтириб, барибир олға интилаверди. У ўрмонларни кесди, уйлар барпо этди, ерга ишлов берди. Инсон шу тариқа табиатни ўзига бирмунча бўйсундирди. Одамлар табиатни энгishi ҳақида гапиради. Бу ўта мавҳум гап ва унчалик ҳам тўғри эмас. Инсон табиатни тушуна бошлади десалар, анча ўринли бўларди. Одамзод табиатни қанчалик яхши тушунса, у билан шунча яхши ҳамкорлик қилади, ундан ўз мақсадлари йўлида шунча кўп фойдалана олади. Қадимда одамлар табиат ва табиат ҳодисалари олдида қўрқув ҳис қилганлар. Улар табиатни тушуниш ўрнига уни илоҳийлаштирдилар, гўё табиатни йиртқич бир ҳайвондек тасаввур қилиб, унинг кўнглини олиб, инсофга қақриб, нима-лардир бериб, тинчлантирмоқчи бўлганлар. Масалан, момақалдирок, қақмоқ ва

юқумли касалликлар қадимги одамлар қалбига қўрқув солган, улар фақат ҳар хил қурбонликлар қилиб бу фалокатларнинг олдини олиш мумкин деб ҳисоблаган. Кўпгина содда одамлар Қуёш ёки Ойнинг тутилиши — даҳшатли фожиа деб ўйлайди. Бундай оддий табиат ҳодисасини тушунишга ҳаракат қилиш ўрнига улар ҳеч бир сабабсиз ҳаяжонга тушади, рўза тутиб, таҳорат олиб Ой ва Қуёшни ҳимоя қилмоқчи бўлади. Ҳолбуки, Ой ва Қуёш ўзини ўзи ҳимоя қилишга қодир. Уларнинг ғамини ейиш бизга қолгани йўқ.

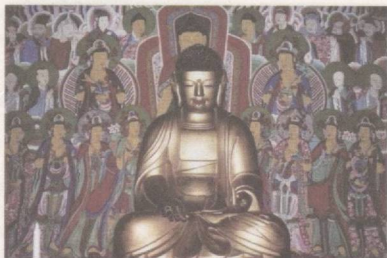
Биз цивилизация ва маданиятлар ривожини ҳақида суҳбатлашаётган эдик. Одамлар ўтроқ ҳаётга ўтиб қишлоқ ва шаҳарларда яшай бошлаган, цивилизация ва маданиятнинг қандай пайдо бўлганини билиб олдик. Моддий неъматларнинг кўпайиб бориши билан одамларнинг бўш вақти ҳам кўпайди, шу тариқа улар ов ва овқат топишдан бошқа юмушлар ҳақида ҳам ўйлаш имкониятига эга бўлди. Фикрнинг ривожланиши билан ҳунармандчилик, санъат ва маданият ҳам ривожланди. Аҳоли кўпайиб боргани сари одамларнинг ўзаро яқин бўлиб яшашига тўғри келди. Улар доимо учрашиб, бир-бири билан олди-берди қилар эди. Башарти, одамлар биргаликда яшар экан, улар бир-бирига меҳрибон бўлиши зарур. Улар ўз қўшини ва ёр-биродарларининг кўнглини оғритадиган ишлардан тийилиши лозим, йўқса, бирон бир ижтимоий ҳаётнинг шаклланишига имкон қолмаган бўларди. Масалан, оилани олайлик. У жамиятнинг кичик бир бўлаги. Барча аъзолари бир-бирига меҳрибон бўлгандагина оилада бахтли ҳаёт ҳукм суради. Оилада бундай муносабатларни йўлга қўйиш қийин эмас, чунки унинг аъзолари қариндошлик ришталари билан узвий боғланган бўлади. Шунга қарамай, биз баъзан ўзаро меҳрибон бўлиб яшашимиз лозимлигини унутиб, унчалик ҳам зиёли ва маданиятли эмаслигимизни кўрсатиб қўямиз. Оиладан каттарок ижтимоий тузилмалар — қўшнилариимиз ёки ҳамшаҳарларимизни олаимизми, юртдошларимиз ёки бошқа давлатлар халқлари

хақида гапиранизми — барчасида аҳвол шундай. Аҳоли сонининг ортиши ижтимоий ҳаёт ривожига, бошқа одамларга бағрикенглик ва эътибор билан қарашга сабаб бўлди. Маданият ва цивилизацияга таъриф бериш қийин, шунинг учун мен беҳуда чираниб ўтирмайман. Лекин маданиятга тааллуқли кўплаб хусусиятлар ичида бошқа одамларга ҳурмат-эътиборда бўлиш, сабр-тоқат, босқилик ва бағрикенглик билан қараш, ҳеч шубҳасиз, маданиятнинг асосий белгиси ҳисобланади. Агарда инсон ўзини ўзи идора қилолмаса, бошқа одамларга ҳурмат-эътибор кўрсата олмаса, уни ҳеч ўйлаб ўтирмасдан маданиятсиз дейиш мумкин.

Исо таваллудигача бўлган олтинчи аср ва дин

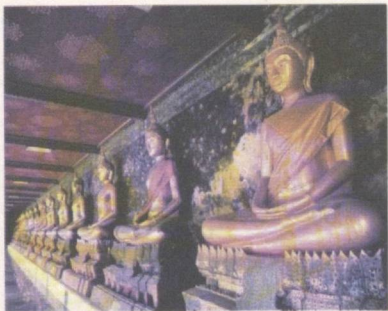
1931 йил 20 январь

Тарихнинг олис йўллари бўйлаб янада олдинга юрамиз. Биз муҳим бир даврга етиб келдик. Бу давр бизнинг замонамиздан икки минг беш юз йил нарида. Бошқача айтадиган бўлсак, биз таҳминан Исо пайгамбар таваллудидан олдинги олти юзинчи йилга яқинлашиб келдик. Тагин бунга аниқ сана деб ўйлама. Мен сенга шунчаки тахминий бир давр ҳақида гапиряпман. Ана шу давр атрофида биз турли давлатлар — Хитой ва Ҳиндистондан тортиб Эрон ва Юнонистонда бир қатор буюк инсонлар, пайгамбарларга дуч келамиз. Улар айнаи бир вақтда яшамаган, албатта, лекин вақт нуқтаи назаридан нисбатан бир-бирига жуда яқин муддатларда яшаб ўтган, шу боис барчасини бир даврга — кўпчиликда катта қизиқиш уйғотадиган мелоддан олдинги олтинчи асрга мансуб деб билиш мумкин. Афтидан, ўша даврда дунё фикрлар тўлқинидан қаттиқ ҳаракатга келди, у ўзининг аҳволидан норози эди ва шу боис эзгуликка бошловчи умид ва интилишларга чулғанди. Шуни доимо ёдда тутгинки, турли динларга асос солган буюк зотлар ҳамиша эзгуликка интилган, ўз халқини яхши томонга

ўзгартириш ва унинг бошидаги кулфатларни камайтиришга ҳаракат қилган. Улар доимо ислохотчи бўлган ва ёвузликка қарши курашдан қўқмаган. Эски аъёналар жаҳолатга бошлаган ёки янгилик ривожига тўсиқ бўлган ҳолатларда улар ана шу аъёналарга қарши шафқатсиз кураш бошлаб, уларга барҳам берган. Аввало, улар халқнинг асосий қисми учун эзгулик намунаси бўлган, кўплаб авлодлар уларни ўзларига илҳом манбаи ва яхшилик тимсоли деб билган.

Исо пайгамбар таваллудигача бўлган олтинчи асрда бизнинг Ҳиндистонимизда Будда ва Махавира, Хитойда — Конфуций ва Лао-цзи, Турон ва Эронда — Зардушт, юнонларнинг Самос оролида эса Пифагор халқ учун ана шундай ибрат намунаси бўлган. Эҳтимол, сен бу номларни бошқа бир муносабатлар билан эшитгандирсан. Ҳар бир мактаб ўқувчиси Пифагорни ёшлигиданок бошини қотириб ўрганишга мажбур бўладиган геометрик теоремани исботлаб берган тиниб-тинчимас дарвеш одам сифатида билади. Ушбу теоремада тўғрибурчакли учбурчак томонларига асосланган тўртбурчаклар ҳақида гап боради; уни Евклид асарларида, ҳар қандай геометрия дарслигидан топиш мумкин. Лекин Пифагор бундай кашфиётлардан ташқари буюк мутафаккир сифатида ҳам ном қозongan. У ҳақда жуда кам нарсга маълум, баъзилар ҳатто шундай одамнинг ҳаётда бўлганига ҳам шубҳа билан қарайди.

Эронда Зардуштни, ривоятларга кўра, зардуштийлик асосчиси деб ҳисоблайдилар. Аммо, менимча, уни асосчи деб аташ унчалик ҳам тўғри бўлмас эди. Балки уни қадимий эрон тафаккури ва динига янгича йўналиш ва шакл берган дейиш тўғри бўларди. Бу дин Эронда аллақачонлардан буён амал қилмайди. Жуда қадим замонларда Эрондан Ҳиндистонга келган парслар бу динни ҳам ўзлари билан бирга олиб келганлар ва ҳозиргача унга эътиқод қилиб яшайдилар.

Хитойда бу даврда Конфуций ва Лао-Цзи каби икки буюк йўлбошчи яшаган. Конфуцийнинг номини Кон Фу-Цзи деб ёзиш тўғри бўлади. Оддий маънода айтганда, уларнинг бирортаси ҳам диннинг асосчиси бўлмаган. Улар ахлоқ ва ижтимоий ҳатти-ҳаракатлар тизимига асос солган. Уларда савоб ва гуноҳ ишлар ҳақида гап боради. Лекин уларнинг вафотидан кейин Хитойда бу донишманд зотлар хотирасига кўплаб ибодатхоналар бунёд этилди. Ҳиндийлар ведаларни ёки насронийлар Инжилни қанчалик эъзозласа, хитойликлар ҳам бу икки файласуф китобларини шунчалик муқаддас деб биларди. Конфуций таълимотининг натижаларидан бири шундан иборатки, хитойликлар ажойиб сўзлашув усулига эга — улар дунёдаги энг маданиятли ва одобли одамлар ҳисобланади.

Ҳиндистонда бу даврда Махавира ва Будда яшаб ўтган. Махавира жайнизм динини бугунги кунда қандай яшаб келаётган бўлса, шу ҳолатда бошлаб берган. Унинг асл исми Вардхамана бўлган. Махавира (айнан таржима қилганда — буюк қахрамон дегани) — унга улуғ инсон сифатида берилган унвондир. Жайнлар асосан ғарбий Ҳиндистон ва Катхиавадада яшайди, ҳозирги вақтда уларни кўпинча Ҳиндийларга нисбат берадилар. Катхиавада ва Ражпутандаги Абу тоғида уларнинг ажойиб ибодатхоналари бор. Улар ахимсу қоида-сига астойдил амал қилишади. Бу қоида зўравонликдан, қандайдир жонзотга зарар етказиши мумкин бўлган ҳар қандай ҳатти-ҳаракатдан воз кечишга ундайди. Шу муносабат билан Пифагорнинг вегетариан бўлгани, яъни гўшти овқатларни емагани, ҳамма шогирд ва челлари — издошларидан ҳам шуни талаб қилгани тўғрисида билиш сен учун қизиқарли бўлса керак.

Энди Гаутама — Будда ҳақида ҳикоя қилишга ўтамиз. Сен биласанки, у қшария сулоласига мансуб шахзода эди. Уни Сиддхартха деб атар эдилар. Малика Мая унинг онаси эди. Қадимги йилномалардан бирида бу аёл ҳақида шундай дейилади: «У барчага юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатар эди. Малика Мая сел каби қудратли, ой каби тўлин, ер каби осуда ва ишончли, нилуфар гул сингари покиза қалбли инсон эди». Ота-онаси Сиддхартхуни қорнини тўқ, устини бут қилиб тарбиялади ва унинг азоб-укубат ва қашшоқлик нима эканини билмай вояга етиши учун ҳаракат қилишди. Аммо бунинг имкони йўқ эди; ривоятда айтилишича, у барибир қашшоқлик, азоб-укубат ва ўлим балосига дуч келган; буларнинг барчаси унга кучли таъсир этган. Ўшандан бошлаб у ўз саройида тинч ўтиролмайдиган бўлиб қолган. Уни ўраб турган зебу зийнатлар, ҳатто соҳибжамол ёри ҳам, азоб-укубатда яшаётган инсон ҳақидаги ўй-хаёллардан халос қилолмаган. Унинг қалбида ана шу ёвузликларнинг барчасидан қутқара ола-

диган малҳам топиш истаги пишиб ети-
ла бошлайди. Шундай фурсат келадики,
у ортиқ тоқат қилиб туролмайди. Сокин
тунларнинг бирида у ҳашаматли саройи
ва қадрдонларини ташлаб, ўзини қий-
наётган саволларга жавоб топиш учун
дунё бўйлаб танҳо йўлга чиқади. Унинг
тентирашлари ҳолдан тойдирадиган да-
ражада узоқ давом этади. Ривоятда ай-
тилишича, ниҳоят, орадан кўп йиллар
ўтиб, Гаядаги пипал дарахти остида
ўтирган пайтда унинг руҳи равшанлаша-
ди, фикри ёришган Буддага айланади.
У остида ўтирган дарахт эса Бодхи, яъни
нурафшон дарахт деб атала бошлади.
Ўша кезлар Изипатана деб аталган Сар-
натхадаги Буғулар боғида, қадимий Каш
паноҳида ўз таълимотини тарғиб этиш-
ни бошлади. У «ҳидоят йўли»ни кўрсат-
ди. Худолар учун қилинадиган турли қур-
бонликларни лаънатлади ва нарсалар
ўрнига ўзимизнинг ғазабимиз, нафрати-
миз, ҳасад ва бузук ҳаёлларимизни қур-
бон қилишимиз лозим, деб айтди.

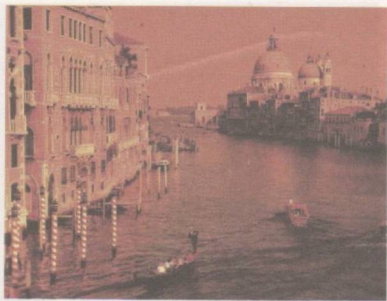
Будда дунёга келган даврда Ҳиндис-
тонда қадимий веда дини ҳукмронлик
қилар эди. Лекин у бугунга келиб ўзга-
риб кетган, ўзининг юксак мавқеини
йўқотган. Брахман-руҳонийлар ҳар хил
одат, пуджа ва иримларни кўпайтириб
ташлаган, чунки бундай расм-русумлар
қанча кўп бўлса, уларнинг даромади ҳам
шунча ортган. Касталар борган сари
яширин тарзда фаолият юритадиган
бўлиб қолган. Касталарга мансубликка
борган сари қатъий риоя қилинган, од-
дий одамларни тақдир аломатларидан
фол очиш, сеҳру жоду, фирибгарлик би-
лан қўрқитганлар. Руҳонийлар шу тариқа
қшатрия — ҳукмдорларга қарши бориб,
халқни ўз таъсирига олган. Брахманлар
ва қшатриялар ўртасидаги тортишув шу
зайл давом этган. Будда буюк халқ ис-
лохотчиси сифатида пайдо бўлган, у ру-
ҳонийлар зулми ва веда динига сингиб
кетган ёвузликни фош этган. Будда ин-
сонларга тўғри яшаш, пуджи ва унга
ўхшаш иримларни қилмасдан, эзгу ва
савоб ишларни қилишга чақирди. У буд-
давийлик сангхилари — унинг таълимо-

тига эргашувчи роҳиб ва роҳибалар жа-
моасини тузди.

Буддавийлик дин сифатида Ҳиндис-
тонда анча вақт кенг тарқалмади. Ке-
йинчалик биз унинг Ҳиндистонда қандай
тарқалгани, сўнгроқ эса мустақил дин
сифатида ўз фаолиятини деярли
тўхтатганини кўрамыз. У Цейлондан то
Хитойгача бўлган олис ўлкаларда тан-
тана қилган пайтларда Ҳиндистонда —
ўз ватанида у яна брахманизм ёки ҳин-
дуизм домида қолиб кетди. Лекин у им-
кон қадар айрим ирим ва одатлардан ха-
лос қилган ҳолда, брахманизмга катта
таъсир кўрсатди.

Буддавийлик бугунги кунда энг кўп
умматга эга бўлган диндир. Кенг тар-
қалган бошқа динлардан яна насроний-
лик, ислом ва ҳиндуизмни тилга олиш
мумкин. Улардан ташқари, яҳудийлар,
сикхлар, парслар ва бошқа халқларнинг
динлари ҳам мавжуд. Динлар ва улар-
нинг асосчилари дунё тарихида буюк
ўрин тутган. Тарихни шарҳлар эканмиз,
уларни тилга олмасдан ўтолмаймиз.
Аммо мен улар ҳақида ёзганда баъзи
қийинчиликларни ҳис этаман. Буюк
динларнинг асосчилари дунёга машхур
энг олижаноб инсонлардан бўлганига
ҳеч қандай шубҳа йўқ. Бироқ уларнинг
шоғирдлари ва издошлари кўпинча бу-
юклик ва эзгуликдан анча узоқ бўлган.
Тарихда кўпинча бизни юксакликка чор-
лаши, эзгу ва савоб ишларга даъват
этиши керак бўлган диннинг одамлар-
ни худди ёввойи ҳайвонлар каби

яшашга мажбур этганини кўрамиз. Инсонларни янада маърифатлироқ қилиш ўрнига дин уларни зулматда тутиб туришга уринади, одамларнинг дунёқарашини кенгайтириш ўрнига уларни чеклаб, бошқаларга нисбатан мурасасиз қилиб қўяди. Дин йўлида кўплаб буюк ва ажойиб ишлар амалга оширилган. Аммо дин йўлида, шунингдек, миллионлаб одам ўлдирилган, ҳар хил жиноятлар содир этилган.

Динга қандай муносабатда бўлиш керак? Арши аъло дейдиларми, жаннат дейдиларми — қандай ном билан аталмасин, айримлар учун дин нариги дунё ишларини англатади. Улар ана шу арши аълога чиқиш учун динга амал қилади ёки баъзи расм-русумларни бажаради. Бу ҳол менга жалеби — мурабболи кулчага эга бўлиш учун одобли кўришиб турган болани эслатади. Агар бола фақат ана шу кулча ҳақида ўйлайдиган бўлса, сен уни одобли дея оласанми? Бирор ўрни фақат мурабболи кулча ёки шунга ўхшаш бошқа нарсга эвазига бажарадиган қиз ёки ўғил боладан бундан ҳам баттар кўнглинг қолади. Унда худди шу тарзда ҳаракат қиладиган катта одамлар ҳақида нима деса бўлади? Ахир, чуқурроқ ўйлаб кўрсанг, мурабболи кулча ва жаннат гоёси ўртасидаги фарқ унчалик катта эмас. Биз ҳаммамиз озми-кўпми худбинмиз. Лекин фарзандларимизни шундай тарбиялашга ҳара-

кат қиламизки, токи улар имкон қадар худбин бўлмасин. Нима бўлганда ҳам, бизнинг гоёларимиз худбинликдан мутлақо холи бўлмоғи керак. Шундагина инсон деган номга муносиб тарзда яшай оламиз.

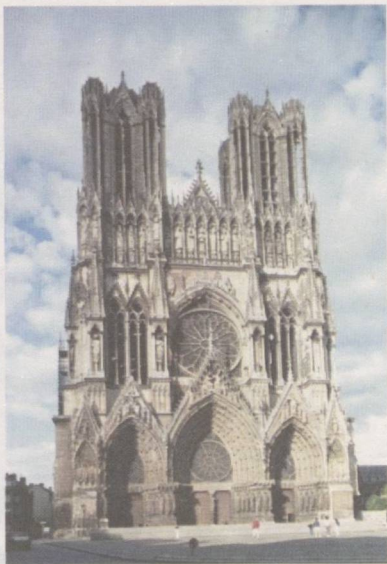
Ҳаммамиз ҳам нимагадир эришишни, фаолиятимиз натижаларини кўришни истаймиз. Лекин бизнинг мақсадимиз қандай? Биз фақат ўзимиз ҳақимизда ўйлаймизми ёки анча юксакроқ эзгуликлар ҳақида — жамият, мамлакат ва бутун инсоният фаровонлиги тўғрисида қайғу чекамизми? Охир пировардида бу катта ишларнинг савоби ўзимизга қайтади. Бир неча кун олдин ёзган хатларимдан бирида санскрит тилидаги шеърларни мисол келтирган эдим. Уларда алоҳида шахс манфаатларини оила манфаатларига, оила манфаатларини жамоа манфаатларига, жамоа манфаатларини мамлакат манфаатларига қурбон қилиш лозимлиги ҳақида айтилган эди. Санскрит тилидаги яна бир шеър таржимасини келтираман. Улар «Бхавадгита»дан олинган. Унинг маъноси бундай: «На саккиз мақомдаги камолотнинг энг юксак лаззати, на заволнинг барҳам топиши ҳавасдир менга. Фақат азобукубат тортаётган мавжудотлар дардини ўзимга олсам ва дарддан халос бўлмоғи учун уларнинг бағрига жоб бўлсам, шу басдир менга».

Бир диндор бир гапни айтса, бошқаси бутунлай бошқа гапни айтади. Кўпинча улар бир-бирини аҳмоқ ёки фирибгар деб ҳисоблайди. Ким ҳақ? Улар кўриб ёки таъмини татиб бўлмайдиган нарсалар ҳақида тортишгани учун бундай баҳсларни ҳал этиш қийин. Лекин ҳар иккаласининг ҳам бундай нарсалар ҳақида худди шак-шубҳа бўлиши мумкин бўлмаган далиллар ҳақида гапиргандек қайғу ишонч билан гапириши ва шуларни деб бир-бирининг бошини ёргудек бўлиши турган гап. Аксариятимизнинг дунёқарашимиз чекланган ва ақлимиз ҳам мақтангулик эмас. Биз бор

хақиқатни биламиз деб, бу даъвомиз-ни ўз қадрдонларимизга мажбурлаб сингдира оламизми? Балки биз ҳақдир-миз. Балки улар ҳам ҳақдир. Сен дарахт-даги гулни кўрсанг, уни дарахт деб ата-майсан. Агарда кимда-ким ана шу дарахт-га қараб фақат япроқларни кўрса, учин-чи бир одам эса фақат унинг қобигини кўрса, ҳар бирингиз дарахтнинг бир қис-мини кўрган бўласиз, холос. Агар ҳар биримиз дарахт — фақат гулдан ёки фа-қат япроқдан, ёки фақат қобикдан ибор-рат деб бир-биримиз билан тортишсак, албатта, ақлдан эмас.

Нариги дунёси мени қизиқтирмаса керак, деб кўрқаман. Менинг ўю хаёлим бутунлай бу дунё ташвишлари билан банд, агар мен ўзимнинг мана шу гуноҳ-кор заминдаги ҳаёт йўлимини аниқ-рав-шан тасаввур қилсам, армоним йўқ эди. Башарти, менинг бу дунёдаги бурчим аниқ бўлса, қандайдир бошқа дунё ҳақида бош қотириб нима қиламан?

Катта бўлганимда ҳар хил одамлар-га дуч келасан, диндорлар билан ҳам, дахрийлар билан ҳам, на бу дунёсига, на у дунёсига парво қилмайдиган одам-лар билан ҳам учрашасан. Жаҳонда ул-кан бойлик ва қудратга эга бўлган кат-та черков ва ибодатхоналар борки, улар баъзан бу имкониятларни хайрли мақ-садларга, гоҳида эса аҳмоқона ишлар-га сафарбар этади. Сен беназир ва оли-жаноб инсонларни ҳам, дин йўлини тут-ган покиза одамларни ҳам, шу билан бирга, динни ниқоб қилиб олиб бошқа-ларни авраб, талаб яшайдиган алдоқ-чи ва муттаҳамларни ҳам кўрасан. Сен буларнинг барчаси ҳақида ўйлаб кўри-шинг ва ўзинг мустақил равишда иш ту-тишингга тўғри келади. Инсон бошқа-лардан кўп нарсаларни ўрганиши мум-кин. Лекин энг муҳим нарсаларни у ўзи-нинг шахсий тажрибаси орқали билиб олиши керак. Бу ҳаётда шундай маса-лалар борки, уларнинг ҳар бирига — хоҳ аёл, хоҳ эркак бўлсин — инсоннинг ўзи жавоб топмоғи даркор.

Қайси масала бўйича бўлмасин, бир қарорга келишда шошилма. Катта ёки ҳаётий муҳим масалаларни ҳал қилиш-дан олдин ўқиб-ўрганишинг ва тажриба орттиришинг лозим. Тўғри, одам муста-қил ҳолда ўйлаши ва ўзича иш тутиши керак, аммо у бунга қодир бўлиши зар-рур. Ахир, эндигина туғилган гўдакдан мустақил иш тутишни талаб қилиб бўлмайди-ку. Ҳаётда эса, ёши катта бўлса-да, ақли боланикидан фарқ қил-майдиган одамлар ҳам кам эмас.

Бугунги хатим одатдагидан кўра чўзи-либ кетди, у сенга зерикарли туюлиши мумкин. Лекин мен бу масалалар бўйича фикримни айтиб, кўнглимни бўшатиб ол-гим келди. Бордию бу гаплардан нима-нидир тушунмаган бўлсанг, зарари йўқ, тез орада ҳаммасини тушуниб оласан.

**Муртазо Қаршибой ва Бекмурод
Раҳматуллоҳ таржимаси**

Худолик ва шоҳлик

Алишер Навоий ижоди, жумладан, унинг “Садди Искандарий” достони олимларимизнинг илмий ишларида ўрганилган. Аммо мавжуд тадқиқотларда ушбу асарнинг ирфоний-фалсафий жиҳати четлаб ўтилади. Ҳолбуки, Навоий бадиий тафаккурининг теранлиги айнан шу нуқтада бўртиб кўзга ташланади. Биз масаланинг шу томонига диққат қилиб, мулоҳаза юритмоқчимиз.

Улуғ шоирнинг достонидида ифодаланган асосий ғоя шуки, жаҳонни олган Искандар бир ожиз банда каби жон берди ва ҳеч нарсасиз бир гадодай қабрга кирди... Шундай экан, фоний дунё учун талашиш, қонли урушлар, қиргинлар қилишга не ҳожат? Дунё, унинг бойликлари шунчалик хўрлик ва хорликка, талашиш ва йўқотишларга арзийдими ўзи? Ундан кўра, қаноатли дарвешнинг осойишта ҳаёти, қалб бутунлиги афзал эмасми?

Бу масала Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийнинг Искандарга бағишланган асарларида, турли ҳикоят ва ривоятларда ҳам шу тахлит қўйилган ва у мулк ва тахт талашиб, эл бошига ташвиш келтирадиган шоҳу шаҳзодаларга ибрат қилиб кўрсатилади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Искандар — ўша замонларда ҳам, ҳозир ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга тимсол. “Садди Искандарий” достони эса, Е. Бертельс ибораси билан айтганда, “ибрат кўзгуси” ҳисобланади. Бунда улуғ мутафаккир шоиримизнинг тафаккур қатламлари қават-қават очила боради, унинг ўз ҳаётий тажрибаси, улуғ амир сифатидаги фаолияти, адолатни ҳимоя қилиб олиб борган ишлари, орзу-армонлари, идеаллари акс этган. Шоҳу дарвеш қиёси асарда фанийлик ва боқийлик, жаҳонга эғалик ҳисси ва фақирлик маслагии, шоҳлик ва огоҳлик, шоҳлик ва худовандлик, инсоний қудрат ва ожизлик, инсон табиати талаби ва олий мақсад талаби, жамият ва подшо, подшо ва лашкар, футувват ва салтанат каби масалалар билан боғлаб талқин этилади.

Навоий асарни қўйидаги байт билан бошлайди:

*Худоё, мусаллам худолик санга,
Биров шаҳки, даъби гадолик санга.*

Яъни эй Худо, худолик фақат сенга тегишли, жамики шоҳларнинг ода-ти сенга гадолик қилишдир. Шоҳлар қанчалик қудратли, жаҳонгир бўлмасин, аммо улар худолик даъво қилолмайди, чунки шоҳ ҳам инсон, инсон эса — ожиз банда, унинг ҳам умри абадий эмас. Абадийлик, абадий ва азалий қудрат фақат Худованднинг ўзигагина тегишли. Фақат у бутун борлиқнинг яккаю ягона эгаси (Бу ерда сўз ўйини ишлатилган: Худо сўзи — эга, подшо ва Парвардигорни англатади). Шу матланинг ўзиёқ Навоийнинг жаҳонгирликка салбий муносабат билдириб, салтанат эгаларининг ҳаёллари пуч, керилиш ва ҳукмфармонлиги беҳуда, маънисиз эканини таъкидлашга интилаганини кўрсатади. Бу фикр асар давомида чуқурлашиб, унинг турли қирралари очиб берилган.

Бирок, Навоийнинг буюклиги шундаки, у мазкур фикрни тасдиқлаш билан кифояланмайди. У Искандар тимсоли орқали инсоний қусурлар, интилиш ва армонлар фожиаси ва зиддиятларини очиб беради. Шу заминда ўзининг қарашларини изчил баён этиб, агар шоҳ қалбида адлу инсоф, илму ҳикмат жўш урса, у жаҳонгир бўлса ҳам, дарвеш (вали) мартабасига муяссар бўлиши мумкин, деган концепцияни қадам-бақадам исботлаб боради. Яъни шоир, бир томондан, жаҳонгирлиқни рад этса, иккинчи томондан, жаҳонда адолат ўрнатиш, ҳикмат ва билим ҳукмронлигини, ҳаёлдаги улуғ башарий салтанатни тиклаш мумкинмикан, деган гоёни ўртага ташлайди. Унинг назарида, дарвешлик — эзгулик тантанаси учун хизмат қилиш, оламга Оллоҳ хайрини жорий этиш. Искандарнинг нияти оламда эзгулик салтанатини ўрнатиб, илоҳий адолатни барқарор этиш экан, демак, унинг ишлари дарвешлар гоёсини ҳаётга,

амалиётга татбиқ қилиш ва шу мақсад йўлида курашга қаратилган. Асарда дарвешлик ғоялари, орифлар ҳикмати, илму қаромати бирин-кетин Искандар тимсолига сингдириб борилади. Натижада у олам бўйлаб сафарга чиққан дарвешдай, илоҳий мўъжизаларни мушоҳада қила бошлайди ва тахтда ўтирган дарвешга айланади. Шу маънода Искандарда дунёвийлик ва илоҳийлик муштарак ҳолда намоён бўла бошлайди, унинг вужуди фоний эса-да, лекин ишлари, ғоялари, нияти абадиятга дахлдор бўлиб қолади.

Аммо булар ҳақида бир бошдан, батафсилроқ гапиришга тўғри келади. Бўлмаса, улуг шоир муддаоси, тафаккур олами очилмай қолади.

Шоҳ ва дарвеш мулоқоти

Навоий тасвирича, Искандар Мағрибзамин ерларини забт этаётганда бир ўлканинг подшоси қаршилиқ кўрсатаётиб, жангда ҳалок бўлади. Искандар ўлкани кўлга киритгандан кейин аҳолига мурожаат қилиб, ораларингда шоҳлар авлодидан бирор киши бўлса, уни сизларга подшо қилиб тайинлардим, дейди. Одамлар тахту тождан воз кечиб, гўристонларда ётиб юрадиган, аммо ўзи доно, фикри дадил бир гадо борлигини айтади. Искандар уни топиб келтиришни буюради. Гадо Искандар ҳузурда пайдо бўлганида, кўлида иккита суяк бор эди. Искандар ундан: “Бу суякларни нега кўтариб юрибсан?” деб сўраганда, гадо: “Гўристондан ўтаётганимда бу суякларга кўзим тушди, аммо уларнинг қайси бири шохники-ю, қайси бири гадоники эканини ажратолмадим. Модомики, ўлганда бу икки мато бир бўлса, тирикликда нега улар ўзаро низо қилиб юради, деган фикр ҳаёлимдан кечди” дейди. (Бундай лавҳа, яъни қабристонда суякларни кўриб, дунёнинг ўткинчилиги, шоҳу гадо, оқилу нодон ўлгандан кейин бир экани ҳақидаги талқинни қадимги хитой ва ҳинд донишмандлари, Хайём, Шекспир асарларида ҳам учратамиз.)

Гадонинг жавоби Искандарга маъқул тушиб, уни ўз юртига подшо қилиб кўтармоқчи бўлади. Зеро, Искандар назарида гадо дунё моҳияти, ҳаёт ҳақиқатини англаган киши эди ва ана шундай одамгина чин одил подшо бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, барчани баробар, шоҳу гадони тенг ҳисоблаган кишигина ўртада туриб, барча ижтимоий низоларни бартараф эта олади, халқни бирлаштиради.

Бироқ гадо Искандар олдига тўрт талаб қўйиб: “Агар шуларни муҳайё этсанг, таклифингни қабул қиламан”, дейди. Бу талаблар қуйидагилар эди: ўлими йўқ абадий ҳаёт бергин; қарилиги йўқ абадий ёшлик бергин; абадий туганмас бойлик бергин; охири ғам билан тугамайдиган абадий шодлик бергин.

Албатта, Искандар бу талабларни бажаришга қодир эмас эди. У гадонинг заковатига қойил қолиб, қуйидаги сўзларни айтиб хайрлашади:

*Ки бу дайр аро топсанг огоҳлик,
Санга факр берди, манга шохлик.
Агарчи мени айлади аржманд,
Сенга берди ҳимматни мендин баланд.*

Ушбу мулоқот гарчи Искандар юришларининг охирларида юз берса-

да, бироқ Навоий уни асар бошида келтирган. Мақсад Искандарга сабоқ бериш, уни шу ибратли учрашув билан огоҳ этиш эди. Сирасини айтганда, Искандарнинг ишлари ва уларнинг оқибати ҳам, асар ичидаги ҳар бир лавҳа ва ҳикоят, ҳикмат ва ишоратлар ҳам — ибрат. Навоий гўё Искандар билан мунозара уюштиради: Искандар жаҳонгирлик ишқи билан банд, шоир эса, унга қарама-қарши ўларок, жаҳонгирликнинг маънисизлиги, арзимаслигини турли мисоллар билан ўқтириб боради. Келтирилган ҳикоятдаги шоху гадо суяги ҳақидаги гаплар ҳам, абадий ҳаёт, абадий ёшлик ёки туганмас бойлик ва ғамсиз шодликнинг йўқлиги ҳақидаги мулоҳазалар ҳам Искандарни жаҳонгирлик ниятидан қайтариш учун баён этилади. Аммо Искандар ўз ниятидан қайтмайди. У гадонинг ҳақ эканини тан олади, лекин ўзини ҳам ноҳақ деб билмайди: Худо “санго факр берди, манга шохлик”, яъни сенинг насибанг факр олами мохиятини эгаллаш, менинг насибам — дунёни эгаллаш, деб айтади у гадога. Шундай қилиб, улар ҳар бири ўз маслағига қолади.

Балки бу — зиддиятларга тўла дунёнинг ўзгармас ҳақиқатларини қайд этишдир? Навоий бу ҳақиқатни бизга ҳам ўқтираётгандир?

Шуни айтиш керакки, шоху гадо мулоқоти Навоийда ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас. Бунга ўхшаш ҳикоятлар Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомийнинг шу мавзудаги асарларида ҳам бор. Низомий “Иқболнома”сида бу Искандар билан “ҳакими илоҳий”, яъни Сукрот мулоқоти тарзида келтирилган.

Сукрот — юнонларнинг донишманд олими, аммо у зоҳид ҳам: кундуз офтобда исинса, кечаси хумнинг ичига кириб ётади (аслида, бу ривоят Диоген ҳақида деган қарашлар ҳам бор). Унинг овозаси элга ёйилади. Билим, ҳикматга иштиёқманд Искандар унга икки марта одам юборади. Лекин Сукрот саройга келмайди. “Сарой ахли мени ёмон кўради, умуман, подшо билан ҳам, сарой билан ҳам ишим йўқ”, дейди. Шундан кейин Искандар ўзи Сукрот ҳузурига келади ва офтобда исиниб ётган олимни оёғи билан туртиб ўйғотади. “Тур, мен билан юр, не истасанг, бераман, муҳтожликдан халос этаман”, дейди Искандар Сукротга. “Менга ҳеч нарсанг керак эмас, шунинг учун сенга таъзим ҳам қилмайман”, дейди Сукрот. “Сенга мол-мулк, мансаб бераман”, дейди Искандар. “Сен мени хафа қияпсан, менинг мансабим сеникидан улуг, ҳимматим ҳам баландроқ. Менга шу эғнимдаги жанда ҳам ортиқча”, деб жавоб беради донишманд.

Шунда Искандар Сукротга қараб: “Бўлмаса сен кимсан, мен кимман?” деб сўрайди. Сукрот: “Мен фармон берувчи, яъни шох, сен эса бажарувчисан. Чунки мен нафсни бўйсундириб олганман, у менинг бандам — қулим, сен эса нафс қулисан, яъни менинг қулимнинг қулисан”, дейди. Лекин Искандар Сукротнинг бу сўзларидан хафа бўлмайди, аксинча, кўнгли мумдай юмшаб, донишманд ҳакимдан насиҳатлар тинглайди. “Қалбинг зангини кеткизиб, руҳонийлар сирини билан уни тўлдир, Илоҳ сирининг ҳарамхонасига айлантир, зулм қилма, дунё хирсидан кеч!”, дея Искандарга насиҳат қилади Сукрот.

Шундай қилиб, Низомий асарида дунёдан кечмай чинакам донишманд бўлиш, илоҳий илмлар, ҳикматларни эгаллаш мумкин эмас; донишманд шох олдида эмас, шох донишманд олдида бориши керак, яъни билим шохга муҳтож эмас (жумладан, давлат ва мансабга ҳам), аксинча, шох

(давлат, мансаб) илму ҳикмат, дониш ва донишмандга муҳтож, деган ғоялар олға сурилган. Сукрот гарчи Юнон ҳаками деб айтилса-да, бироқ унинг ўзини тутиши, сўзлари сўфий шайхларни эслатиб туради.

Хусрав Дехлавий асарида Искандар Сукрот билан эмас, Афлотун билан учрашади. Унинг талқинига кўра (ҳинд шоирининг "Ойинаи Искандарий" асарида "Афлотуннинг таърифи ва Искандарнинг уни кўришга боргани" деган боб бор), дили бедор, донишманд "илоҳий Афлотун" тоғдаги ғор ичида хилватда ўтиради. Искандар ўзи билим ва ҳикматга чанқоқ одам бўлгани учун уни кўриб суҳбатлашмоқчи, даражасини синая, сарой хизматида тортмоқчи бўлади. Шу мақсадда Балиносни Афлотун олдига юборади. Афлотун эса, мен бир зарра, Искандар офтоб, зарра офтоб олдига нима қилади, бунинг устига халқ ғавғосидан беэзиб, чеккага чиққан одамман, деб шоҳ таклифини рад этади ("Дарвеш агар шоҳ билан ўтиришни хоҳласа, ботиний саломатлиқнинг тизгинини қўлдан беради").

Искандар ўзи ғорга боради. Нуроний, аммо ўта камтар ва хуштавозе Афлотун билан учрашиб, суҳбатлашади, уни саройга таклиф этади, аммо Афлотун "энди қаридим" дея кўнмайди. Искандар "Сен бизга муҳтож бўлмасанг ҳам, аммо бизнинг сенга муҳтожлигимиз бор, зеро, мен кибру ҳавога берилган, доноларга таъзим қилмайдиган жохил шоҳлардан эмасман, хирад-дониш ганжига йўл топган одам, агар олтин хазина қидирса, аблаҳ ҳисобланади", дейди.

Афлотун Искандарга раҳмдил, одил ва кечиримли бўлишни, дарвешларни кўришдан орланмаслиқни, майхўрликни тарк этиш, тadbирли, огоҳ ва дилхоҳ бўлишни насиҳат қилади. Шундан сўнг улар хайрлашади.

Демак, Хусрав Дехлавий асарида ҳам донишманд одам жамиятдан узлатга чекинган; у шоҳ ҳузурига келмайди, балки шоҳ уни қидириб боради, яъни билим давлатга эмас, давлат билимга муҳтож, деган ғоялар устун. Аммо Низомий асарларидагига қараганда, Дехлавий асарида шоҳ ва ҳаким орасидаги муомала илиқроқ. Афлотун Искандарни ўрнидан туриб, ҳурмат билан қарши олади, кесатикли гаплар ҳам айтмайди, у Искандарнинг улуғворлиги, ақлу заковатини қадрлайди ва ҳатто, Искандар "менга насиҳат қил" деганда, "сен олам подшоҳисан, бошқаларни хурсанд қилишни хоҳлайсан. Шундай ниятли одам бахтиёр эмасми, менинг пандимга муҳтожмисан? Менинг ақлим ҳеч нарса эмас, Худо сенга ўз илму ҳикматини ато этган", деб айтади.

Шунга қарамай, Афлотун шаҳарга қайтмайди. Дехлавий асаридаги Афлотун Низомийнинг Сукротига қараганда "дарвешроқ", у Искандарга "дарвеш севган шоҳ — жаннатийдир", "дарвеш — шоҳ кўчасининг ибодатхонасидир", "подшолардан мадад истамагин, дарвешдан мадад иста", деб насиҳат қилади.

Хуллас, Низомий ва Дехлавий асарларида, бир томондан, ҳақимлик, донишмандлик ва дарвешлик кўшилиб кетади, иккинчи томондан, "илоҳий ҳикмат" эгалари билан дунёдорлик, салтанат, ҳокимият зимдан ўзаро зид қўйилади. Бироқ Амир Хусрав асарида Искандарнинг улуғворлиги, одил ва доно подшо эканини қайд этиш орқали бу икки зид жиҳатни келиштириш йўли қидирилади, яъни Искандар ўзида ҳикмат ва ҳокимиятни барлаштира олган, деган ғоя, Навоийдагидай аниқ бўлмаса-да, сезилиб туради.

Абдурахмон Жомийнинг "Хирадномайи Искандарий" асарида ҳам хил-ватга чекинган Сукрот ҳақида боб бор ("Сукрот хирадномаси"). Аммо бунда Сукротнинг олдига Искандар эмас, "подшолардан бири" боради ва бу мулоқот Искандарга сабоқ бўлсин деб келтирилади. Бунда Низомий варианти бир оз ўзгартиришлар билан қайта ҳикоя қилинган. Яъни, подшо Сукрот олдига борганда, у офтобда исиниб ўтирган бўлади. Подшо унга янги кийим ҳада этса, олмайди. Подшо "Тилагинг нима?" деб сўраганда, Сукрот "Тилагим шуки, офтобни мендан тўсма", деб жавоб беради. Шу билан мулоқот тугайди.

Аммо Жомий асарида мазкур мавзуда бир эмас, бир неча ҳикоят келтирилади. Чунончи, хузурига подшо келиб, мол-дунё бериб, қашшоқликдан сени қутқарай, деганда, сен берганинг билан ўлим қайтариб олади, нима фойда, деган ҳақим ҳикояти; сотиб олган еридан хазина топиб, уни менга тегишли эмас, деб олмаган одам ҳикояти; хотинларга ўхшаб ўзини безаган йигит (дунё тимсоли) ҳикояти; подшо ва девона (девона "Минг оқилдан қолган дунё менга вафо қилармиди?" дейди) ҳикояти кабилар. Жомий учун Доронинг ўлими, хинд ҳақимларининг савол-жавоби, Файлакуснинг ўлими, хуллас, Искандар кўрган жами ҳодиса ва воқеалар — ибрат, барчаси — дунёнинг бевафолигини, инсоний фазилат касб этиш ҳар қандай подшолик ва жаҳонгирликдан ортиқ эканини исботловчи "далил". Шу боис Жомий асарида тасаввуфий-ирфоний ғоялар талқини асосий ўринни эгаллайди. Асарнинг аввалидан бошлаб мутафаккир шоир ўқувчи диққатини нафсни ром этиш, ризқни кўпайтиришга талпинишнинг беҳудалиги, қаноат фазилатлари, таъмининг одамни хор, беобрў қилиши каби масалаларга қаратади, таваккул ҳақида бир боб ажратиб, сўфиёна фикрларни баён этади.

Кейин Арасту, Сукрот, Балинос ва бошқа ҳақимлар "хираднома"ларида бу ғоялар янада чуқурлаштирилади. Чунончи, "фарри илоҳийси" бор Афлотун подшога шундай насиҳат қилади: тоат-ибодатни қанда қилма; шукр қилиб юр; саховатли бўл; Худо неъматларидадан шоху гадо баробар баҳра олсин; ганж тўплаш изтиробидан кеч; ризқни Худо беради; дунёга кўнгил қўйма, эътиқодинг сушт кетади: дунёпараст — бутпараст; яхшиларга яхшилик қил; кечиримли бўл; илмга меҳр қўй, илм аҳлини хурмат қил.

Хиндистонга борганда, Искандар тоғдаги ғорларда яшайдиган ҳақимларни учратиб суҳбатлашади. Ҳақимлар "Билим-ҳикматдан ўзга бойлигимиз йўқ, аммо ҳеч ким бу мато устида низо қилмайди", дейди. Искандар "Нима хоҳлайсизлар?" деб сўрайди. Ҳақимлар "Абадий ҳаёт" дейди. Искандар бунга қодир эмаслигини айтгач, улар "Шуни билсанг, нега дунё кетидан, мол орқасидан югурсан?" деб танбех беради.

Искандар барча одамлари қаноатда яшайдиган шаҳарга (бу ҳақда ҳали яна гапирамиз) борганда, ҳамма иззат-икром кўрсатади, аммо бир тикувчи унга ҳеч эътибор қилмайди. Искандар хафа бўлади. Шунда тикувчи унга қараб, "Нега хафа бўласан, мен сенга муҳтож эмасман, нега таъзим қилишим керак сенга? Бир йили бир ҳукмдор билан бир гадога ажал етди, ҳукмдорни ипакка, гадони бўлса жандасига ўраб кўмдилар. Бир йилдан кейин кўрсам, иккисининг суяклари аралашиб ётибди, қайси шохники, қайси гадоники — ажратолмадим"

дейди (яъни тикувчи ҳам, Искандар подшоҳ ҳам бир хилда Худонинг бандаси, уларнинг бир-биридан устунлиги йўқ, демокчи Жомий). Искандар тикувчининг сўзларидан хушнуд бўлиб, уни қаноатлилар шаҳрига подшо қилмоқчи бўлади. Бироқ тикувчи рад этади: "Шоҳликка ҳавасим йўқ, касбим — подшолигим".

Кўринадики, Навоий келтирган гадо ҳақидаги ҳикоят мазмуни Жомий ҳикоятларида мавжуд. Аммо Жомий бу ҳикоятлар билан чекланмасдан, тахтдан воз кечиб, дарвеш — гадоликни афзал билган шахзода ҳикоятини ҳам келтиради (шуни қайд этмоқчимизки, Жомий асари Навоийнинг "Садди Искандарий" асаридан олдин ёзилган, Навоийнинг бу дostonи унга жавоб — назира тарзида битилган).

Ҳикояни Жомий факр-дарвеш рутбаси шоҳликдан баланд, деган анъанавий ғояни баён этиш билан бошлайди. Искандар бир шаҳарни қўлга киритганда халқи унга пешвоз чиқиб, олқишлайди. Шунда у: "Ораларингизда тахту тожга муносиб одам борми?" деб сўрайди. Одамлар жавоб бериб, дейдиларки, бир одам бор, асли шоҳлар наслидан, аммо ғўристонда ётиб юради, халққа қўшилмайди. Искандар олдига уни олиб кирганларида, қўлида одам суяклари бор эди. Савол-жавоблар Алишер Навоийда тасвирланганидай бўлиб ўтади. Шоҳликни тақлиф этганда, гадо ҳалиги тўрт талабни (абодий ҳаёт, абодий ёшлик, туганмас бойлик ва ғамсиз хурсандлик) қўяди. Искандар "Бу талабларингни фақат қодир Худо бажара олади", деганда, гадо "Бўлмаса, бошимни қотирма, қўйгил, мен ўша даргоҳни излаб борай", деб чиқиб кетади.

Шундай қилиб, Жомийда ҳам асосий мақсад — дунёнинг фонийлигини таъкидлаб, Искандарга таъсир этиш, дарвешлиkning афзаллигини уқтириш. Аммо Жомий подшони камситмайди ва Искандар гадо олдига бормайди, балки гадони унинг олдига олиб келишади. Навоийда ҳам шундай.

Демак, Жомий ва Навоий учун ким кимнинг олдига бориши муҳим эмас, нафсиламни айтганда, подшо дарвешнинг олдига боришидан кўра, унинг подшо олдига келтирилиши ҳаётий ва ишончлироқ. Гадо Искандардай жаҳонгир олдада ўзини дадил тутати ва ҳикматомуз фикрларини қўрқмасдан баён этади. Искандарга гадонинг айнан ана шу хислати ёқади. Воқеан, гадонинг йўқотадиган нарсаси ҳам, демак, қўрқадиган жойи ҳам йўқ. У — Худо йўлини танлаган одам, Худо йўлини танлаган, ўзини соҳиби қудратга бағишлаган киши ҳақгўй бўлиши муқаррар! Буюк мутафаккир шоирларнинг эътиқоди шу. Балки бунинг ҳаётда бўлганига ишонмасмиз — бутун ноз-неъматлар, мансаб-мартабадан кечиб, ғўристонларда яшаган, гиёҳ илдишлари билан озиқланган шахзодани тасаввур қила оласизми? Аммо Жомий ва Навоий учун бу — ижобий шахс, ҳикмат ва илоҳий маърифатни ҳамма нарсадан афзал билган жасоратли, Илоҳга етишишни энг олий мақсад деб билган инсон тимсоли. У шунчаки гадо эса-да, ориф, донишманд одам, ҳаёт моҳияти, инсон вазифаси, қадру қимматини чуқур англаган киши.

Аслини олганда, бундай кишилар тарихда бўлган. Будда ва Иброҳим Адҳам — бунинг ёрқин мисоли. Будда — шахзода Сиддхартха Гаутама (мелоддан олдинги 624—544 йиллар) одамлар бахтини ўйлаб, тахтни ташлаб, дарвеш бўлади ва тафаккури тўлишиб, қалби порлаб, янги таъ-

лимотни яратади. Иброҳим Адҳам Балҳда подшо эди, қалбига илоҳий нур қуйилиб, бир кечада ҳамма нарсасини ташлаб, дарвеш кийимини кийди, деб ривоят қилинади. Тасаввуф аҳли эса буни улуғ мардлик, жасорат дея баҳолайди (шоҳу дарвеш муносабати Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутаду билиг” асари мундарижасини ташкил этади — Н.К.).

Бунга урғу берганимизнинг боиси шуки, “Хирадномаи Искандарий” ва “Садди Искандарий”да ҳам тахтдан безорлик масаласи кўтарилган. Ёш Искандар раиятни тўплаб, мен ҳам сизларга ўхшаган бир бандаман, балки сизлардан камман, етим ва фақир инсонман. Подшо қудратли, доно, ўқтам, кескир, ҳукмфармо одам бўлиши керак, мен эса бу мансабга лойиқ эмасман, бунинг устига, тахту тожга рағбатим ҳам йўқ, дейди:

*Не бор шахлиқ айларга ният манга,
Не айлай десам, қобилият манга.
Бу таклифдин чунки ранжурмен,
Агар айласам тарк, маъзурмен.*

У халққа мурожаат қилиб, сиз ўзингизга муносиб бир одамни топиб, шоҳ қилиб кўтаринг, токи у мамлакатни ақлу идрок билан идора этсин, осойишталик ва барқарорликни таъминласин, Ҳақ йўлини тутиб, адолатни асос қилиб олсин, дейди.

Аммо халқ галаён кўтариб, Искандардан кўра муносиб одам йўқ, ундан бошқани биз истамаймиз, у доно, мулоҳазакор, одил ва оқил инсон деб таъриф-тавсиф қилади. Искандар нафақат одамларни кадрлаб, яхшиёмонни ажарата олади, балки у осмон сирларидан ҳам огоҳ:

*Бугун олам ичра сен ул шоҳсен, —
Ки афлок сирридин огоҳсен.*

Албатта, шундан кейин Искандарнинг тожу тахтни қабул қилишдан бошқа чораси қолмайди. У тахтга ўтириши билан ислохотлар ўтказади, солиқларни камайтириб, жабр кўрган одамларни қабул қилиб, ноҳақ ишларни аниқлайди ва золим, хиёнаткор, баднафс, фоҳиш шахсларни қаттиқ жазолайди (“Хуш ул шаҳки, зулм аҳлини айлаб нигун, Жафокаш жафогарни кўргай забун”). Мамлакатда ҳалоллик, ростлик тантана қила бошлайди. Кўшинни тўхфалар билан сийлаб, ўзига содиқ ҳолатга келтиради.

Искандарнинг тожни тарк этиш ҳақидаги баённомасини “сиёсий тактика”, раият ишончини қозониш ёки “халқдан ваколат олиш” деб баҳолаш мумкинми? Албатта, у халқ даъватига кўниб, тахтни қабул қилишини кўргандан кейин шунақа ҳаёлга ҳам бориш мумкин. Яъни, ҳозирги замон тили билан айтганда, бу ўзига хос “референдум ўтказиш”дай гап.

Аммо Навоийнинг мақсади бундан кўра чуқурроқ. Шоир тасвиридаги Искандарда бирор ҳийла-найранг, сиёсий тактика ҳам (бунга ҳоҷат йўқ, чунки тахт унга отамерос), ўзини атайлаб тарозига солиш каби сохта тавозекорлик ҳам йўқ. Искандарда, ҳақиқатан ҳам, дарвешлик ва ҳақимлик хислати ёшликдан шаклланган.

Биринчидан шуки, у, аслида, шахзода эмас, балки вайронадан топил-

ган чакалок — онаси туғиб, вафот этган. Фарзандсиз Файлакус уни топиб, ўғил қилиб олиб, тарбиялайди. Накумоҳида ҳаким жами фанлар, жумладан, илоҳий илмларни унга ўргатади. Ҳарбий ишларда моҳир бўлиб ўсади. Аммо унда давлат ишларига рағбат кўринмайди (худди Фарҳод каби). Иккинчидан, отасининг ўлими унга кучли таъсир этади:

*Скандар чу кўрди ато маргини,
Яқин эрди қилғай жаҳон таркини.*

Лекин у “жаҳон таркини” қилмайди, чунки отасининг васияти бор: “устимга — мамлакатимга бегона оёқ қўймасин”.

Шундай қилиб, тахтга чиққан Искандар ёшлигидан “билиг ичра офоқ аро тоқ”, дарвештабиат, одил одам сифатида танилган эди. Худди шу ердан Навоийнинг салафларидан фарқ қилувчи мавқеи кўзга аниқ ташланиб бораверади. Навоий гарчи дарвешни шохдан баланд қўйса-да (“Дунё қайдларидан озод гадо дунёга боғланган жаҳонгир шохдан яхшироқ” ёки “Қилур подшо гадолиқ ҳавас, Нечукким, гадо подшолиқ ҳавас”), тахтдан воз кечган шахзодани Искандар билан учраштириб, унинг ҳикматли сўзларини шохга ибрат ва сабоқ сифатида уқтирса-да, аммо у, шунга қарамай, Искандарнинг тахтга чиқишини қонуний ва табиий ҳол сифатида тасвирлайди, унинг адолат йўлида амалга оширган ишлари, чора-тадбирларини маъқуллайди.

Янада аниқроқ қилиб айтсак, подшонинг қалб огоҳлиги — маънавий етуқлиги, ҳикмат ва адолатга мойиллиги эл-улусга фойда келтиради, дунёни жаҳолат, зулм ва ҳасисликдан, бузғунчиликлардан халос этишга кўмаклашади деб қараган.

Яъни, бир томонда, дунё — арзимас ва бебақо, унга берилиш — ғалат деган гоя, иккинчи томонда, подшолиқ шаъну шавкати, давлат бошқаруви, ҳукмронлик, лашкар, жанги жадаллар ва жаҳонгирлик иддаоси ва шу асосда сингдирилаётган адолатли давлатчилик ғояси.

“Садди Искандарий”да шу икки чизиқ давом этади ва охирига бориб, Искандар сиймосида ҳар икки жиҳат бирлашади, балки биринчи жиҳат ғалаба қилади.

Жаҳонгирлик не учун?

Мана шундай бошида тожу тахтдан безор, дарвешлар сулукига иштиёқманд Искандар нафақат отамерос юртга подшолиқ қила бошлайди, балки дунёни эгаллаб, Ер юзининг яккаю ягона подшоси бўлиш фикрида лашкар тузишга киришади, Доронинг қудратли қўшинини енгандан кейин бунга ўзининг ҳам ишончи орта боради. Хўш, жаҳонгирлик нима?

Жаҳонгирлик — ўзга юртларни босиб олиб, халқларини муте — қул қилиш, бойликларини талаб кетиш. Тарихда қайси бир жаҳонгир — императорни олиб қараманг, бу ниятни ҳар қанча турли “ғоялар” пардасига ўрамасин, асл муддаоси шу эди. Яъни, зўрлик билан дунёга ҳукмронлик қилиш. Ҳолбуки, Навоий асаридаги Искандар дилида бунга қарши, у Юнонистонни мустамлакага айлантирган Эрон шоҳи Доронинг хирож тўлаш ҳақидаги талабномасини рад этиб, унга куйидагича насиҳат қилади:

*Ки шахлики, йўқтур бақоси анинг,
Эмас жуз фано интиҳоси анинг.
Бугун тонглолиғ учун кўрма ранж, —
Ки кўйгайсен, албатта, ганж узра ганж.*

Яъни, бу фоний дунё хазина устига хазина йиғаман деб ранж чекишга арзимаиди. Шоҳлиқнинг бақоси йўқ, аввал йиққаннинг бугун сарфлашга улгур, кейин яна йиғасан.

Бу “сўфиёна” насиҳатни Доро кулоққа илмайди, у ҳеч тўймайди, унинг нафси дунёни ютишга тайёр. Манман ва такаббур Доронинг элчиси орқали айтиб юборган: “Мен шоҳлар шоҳиман, барча шоҳлар менга банда (қул), сен нега итоатсизлик қилмоқдасан?” деган сўзига қарши Искандар “Бу — ҳудодик даъво қилиш, Худога ширк келтириш”, дея тавҳид ҳақидаги исломий ғояни баён этади:

*Бу сўзим, деди шоҳи “дарё ато”,
Шак эрмаски, бордур саросар хато.
Эрур ширк чун Тенгрининг ширкати,
Киран куфр йўлига бу фикрати.*

Қуръони каримда мазаммат этилган Намруд, Фиръавнлар ҳам ҳудодик даъво қилган эди, улар ўзларини абадий ўлмас зот, барча одамлардан устун турувчи самовий хилқат ҳисоблаган. Ислоҳ бундай куфроний иддаоларни куллан рад этиб, Парвардигорнинг шериги йўқ, инсон қанча қудрат эгаси бўлмасин, у — Худонинг бандаси, Худо наздида шоҳу гадо баробар деган ақидани олға сурди. Искандарнинг Дорога жавобида шу маъно ётади.

Демак, Искандар Доро каби шоҳлар тоифасидан эмас, унда зулмкорлик, ўз эли ва ўзга халқларни эзиш, талаш, қул қилиш фикри йўқ, у ўзини Худо бандаларининг бири — камтарин ва ожиз киши деб ҳисоблайди. Искандар Еру осмон, фалак ва инсон табиатини билишга қизиқадиған ҳақимлар, доно дарвешларни ҳурмат қиладиган, яхши кўрадиған, дили маърифатга ташна одам (Бу ғоя Абдор Ҳидоятлов театрида сахналаштирилган Ш. Ризаев ва Б. Йўлдошевнинг “Искандар” драматиди яхши ифодалаб берилган). Аммо, барибир, ўз юрти Юнонистонни озод қилгандан кейин жаҳонни эгаллаш ҳаваси унга тинчлик бермайди ва у Маширику Мағриб халқлари устига лашкар тортиб боради. Чин, Ҳинд, Кашмир подшоҳларини гоҳ жанги жадал, гоҳ сулҳу келишув билан ўзига итоат эттиради.

Хўш, улуғ мутафаккир шоиримиз бу зиддиятдан қандай чиққан, жаҳонгирлик билан дарвешлик (“Дунё — фоний, кўнгил боғлама”) ва юрт очиш билан адолатпарварлик ғояларини қандай келиштира олган?

Навоий тасвирига кўра, Искандар дилидан жаҳонгирликка қарши бўлса-да, аммо унинг табиати — тақдирида жаҳонгирлик ҳислати бор, яъни жаҳонни эгаллаш — Искандар учун қисмат.

Буни ёш Искандарга таълим бериб, тарбиялаган ҳақим Нақумоҳис юлдузларга қараб тақвим тузганда аниқлаган эди:

*Кириб шоҳлар қуллари сонига,
Бўюн кўйғуси тавқи фармониға...*

*Анга Ҳақ насиб айлабон хушку тар,
Юруб фатҳ қилғувсидур бахру бар.*

Яъни, Искандар қуруқлик, денгиз ва денгиз остини фатҳ этади. Шоҳлар унинг фармониға бўйсунди. Худованд Искандарға шуни насиб этган. Юнонистон зодагонлари уни шоҳ этиб "сайлаганда", буни башорат қилади:

*Билурбизки, бу мулк эрур кам сенга,
Умид улки, тушгай жаҳон ҳам сенга.
Фалак сайридин ошқору ниҳон, —
Ки ҳукме ёзилмиш: сенингдур жаҳон.*

Искандарнинг ўзи ҳам бу ишда (жаҳонгирлиқда) унинг ихтиёри йўқлигини, Ҳақнинг амри билан лашкар тортиб, юртма-юрт, тоғу сахро, дарёу водийлар кезиб, турли-туман инсонлар, халқларни кўраётгани, салтанатларни ўзига бўйсундираётганини қайд этади.

Масалан, асар ўрталарида у шундай ёзади:

*Анинг ҳукмидин ошқору ниҳон,
Манга бўлди рўзи саросар жаҳон.
Чу ул қилди бул комға бахтиёр,
Манга доғи бу ишда йўқ ихтиёр.*

Аввал Ҳақ таоло менга ақлу ҳикмат берди, деб давом эттиради Искандар, илму ҳикматдан огоҳлик топтим, дунёни танидим. Арасту ва Афлотун каби ҳақим — файласуф бўлмоқчи эдим, шоҳлик қилиш ҳавасу орзуси йўқ эди.

Бирок:

Мени қўймади ихтиёримга Ҳақ.

"Илҳоми хотиф", яъни ғайбдан келган илҳом кўнглимни банд этиб, жонимни хавфу хатарларга солди дейди у.

Жаҳонгирлик Искандар учун Оллоҳ яратган оламни ўрганиш, Оллоҳ маърифатини ҳис-идроқ этиб, дунёда адолат ўрнатиш воситаси деб ўқтирилади асарда. Шунинг учун Ҳиндистонга борганда, хинд донишмандларининг (ўрмонларда яшайдиган зоҳид — браҳманлар) "Шунчалик доно ва одиллигинг билан нега одамларни азобга қўйиб, ўзинг ҳам машаққат чекиб, юртма-юрт кезасан?" деган саволларига жавоб қайтарганда ҳам, ўз одамларидан таъна-маломат эшитганда ҳам, у "Иложим йўқ, ихтиёр менда эмас" деб айтади. Зеро, одамлар Искандарга нафсга берилган, дунёдан тўймайди деб айб қўяди. Шунда Искандар одамларни йиғиб, бундай дейди:

*Ки бизни ҳавою таманнойи хом, —
Ки онинг отин халқ қўймиш ҳавас,
Вале, филҳақиқат, бу янглиғ эмас.
Бари Тангри тақдиридур бегумон —
Киши қилмоғи яхшидур, гар ямон.*

“Мен бу тақдирни чора-тадбир билан ўзгартира олмадим, мени деб кўп одамлар азоб чекти, бунга сабаб менман”, дея ўзини қийинчи ва яна қўшиб қўяди:

*Манга бу таманно туганмайдурур,
Юрурдин замирим ўсонмайдурур.*

Яъни, жаҳонни кўришдан чарчамайман, орзуимнинг охири йўқ, Ер қуррасини олдим, энди сув остини кўрмоқчиман, қурранинг марказини топтоқчиман, деб денгиз саёҳатига чиқади.

Навоий бу жиҳатдан устози Жомий билан ҳамфикр. Чунки “Хирадно-маи Искандарий”да ҳам Искандар шундай дейди:

*Вале чун на пеши манастир ихтиёр,
Наёрам гирифтан ба як жо қарор.
Асирам дар ин жунбиши нав-банав,
Равам, то маро гўяд Эзид: бирав.*

(Аммо ихтиёр менда эмас, бир жойда туролмайман. Бу ҳаракатларимнинг асириман, Тангри таоло бор деган жойгача бораман).

Искандар ўзини денгиз тўлқинига ўхшатади. Тўлқин шамол тинма-гунча тинмайди. “Агар шамолда ором бўлсайди, мен ҳам ором олардим”, дейди у.

Аммо Жомий талқинида Искандарнинг жаҳонгирлиги — бу пайғамбарлик, яъни янги динни (яккаҳудолик динини) жаҳонга жорий этиш:

*Маро Эзид ин манзилат дода аст,
Ба халқи жаҳонам фиристода аст, —
Ки то дини ўро қунам ошкор,
Барорам зи жони муҳолиф димор.
Дихам қадри бутхонаҳоро шикаст,
Қунам ҳар киро ҳаст яздонпараст.*

(Худо менга бу мартабани бериб, жаҳон халқига шунинг учун юбордики, токи унинг динини ошкор қилайин, қаршилиқ кўрсатганларни енгиб, бутхоналарни вайрон этиб, ҳаммани ягона Худога ишонтирайин).

Бу ғоя Низомий асарида ҳам бор.

Бироқ “Садди Искандарий”да бундай ғоя йўқ. Навоий буни қабул қилмаган. Навоий талқинида Искандарнинг асосий миссияси — халқ раъйи ва Ҳақ ризолиги асосида дунё бўйлаб адолатли ҳукмдорликни ўрнатиш, билим ва дониш, ақлу заковат, хайру саховат, аффу кечиримлилиқ, меҳру шафқатни одамлар орасида қарор топтириш, қисқаси, тасаввуф таълим-мотининг эзгу амалларини жорий эттириш.

Ҳиммат ва рой

“Ҳиммат” сўзининг бир неча маъноси бор: кучли ирода; азми шижоат; бирор ишга қаттиқ жазм қилиш; саховат; футувват. Улуғ ният ва унинг амалга оширилиши, яратиш, бунёдкорлик иштиёқи ҳам баланд ҳимматдан дарак беради. Ҳиммат — инсонни шарафловчи нажиб хислат. Ҳим-

матбандлик — улуғ ишларга камарбаста бўлиб, обрў-этибор қозониш. “Чу ҳиммат эрур кимёи вужуд, Ки андин топар эътибор аҳли жуд”, деб ёзади Навоий. Яъни: ҳиммат инсон вужудини тозаловчи кимё, саховат аҳли шу хислат билан обрў топади.

“Садди Искандарий”да ҳиммат мавзуига алоҳида бир боб бағишланиб, унда инсон руҳининг баландга учиши, қанотларининг мустаҳкамлиги ҳам шу ҳиммат туфайли деб таърифланади. Ҳиммат баландлиги оддий бир одамнинг қадрини юқори кўтариши, аксинча, ҳиммат пастлиги тахтда ўтирган шохни ҳам безътибор қилиши мумкин, деб ёзади шоир. Молсиз одам камбағал эмас, балки ҳимматсиз одам камбағал; ҳиммати йўқнинг ҳурмати ҳам йўқ:

*Ани англа муфлиски, йўқ ҳиммати,
Чу йўқ ҳиммати, йўқ онинг ҳурмати...
Бировким анинг ҳиммати йўқтурур,
Ганий бўлса ҳам ҳурмати йўқтурур.*

Шу мантиқ билан Навоий ҳасис бойлар, топганини ҳатто ўзи емай-диган, табиатан зиқна одамларни танқид қилар экан, кимнинг ҳиммати баланд — жаҳондан кечган дарвешми ёки жаҳонга талабгор шохми, деган савол қўяди-да, кейин юқорида эслаганимиз Искандар билан гадо мулоқоти ҳикоятини келтиради. Искандар ҳикояти охирида гадо сўзларига тан бериб: “Сенга берди ҳимматни мендан баланд”, деса ҳам, бироқ, ўзининг ҳам ҳиммати баланд инсонлардан эканини баён этади.

*Ки бу дайр аро топсанг огоҳлиқ,
Сенга фақр берди, манга шохлиқ.*

Нима маъно акс этган бу байтда?

Асосий маъно шуки, гадо — фақр мулкининг подшоши, у илоҳий ҳикмат ва маърифатни эгаллаган, Худо унга шуни насиб этган, унга моддий бойлик керак эмас, у маънавий камолот тимсолига айланган. Искандарга эса Худо дунё мулкини эгаллашни насиб этган. Аммо бу моддий бойликни у ўзи учун йиққан эмас, у ҳазина тўплаш учун жаҳонгирлик қилаётгани йўқ. У — ҳасисликнинг ашаддий душмани, Худо берган бойликни раиятга, муҳтожларга, лашкарга бўлиб беради, ўзи битта одамга тегадиган улуш билан қаноатланади. Искандарнинг ҳиммати шундай улуғвор. Унинг дунёда адолатни тиклаш учун кураши, деу даррандалар, маданий аҳолини яъжуж-маъжуж балосидан халос этиши ҳам — улуғ ҳиммат.

Демак, гадонинг ҳиммати билан Искандар ҳиммати мазмунан ўзаро яқинлашиб боради. Чунки Искандарнинг замири — қалби гадо маънавияти билан тўлишган. Гадо, тахтга чиққан одам, албатта, зулм қилади, зеро зулм ўтказмай давлатни сақлаб бўлмайди, дейди. Искандар, йўқ, тахтда ўтириб ҳам савоб ишлар қилиш мумкин, адолатни ҳимоя қилиш — дунёдаги энг улуғ савоблардан, дейди. У шуни исботлаш учун жаҳон кезиб, юрт очади. Шу тариқа гадонинг ҳиммати Искандар ҳимматидан устун қўйилса-да (чунки дунё, барибир, инсонни пастга қараб тортади, ҳазина атрофида қон, ҳасад, фитна бор,

дарвеш бундан кеча олди), кўнгил агар тўйса, қаноат мулкида Оллох нури билан чарогон бўлса, у факр ва бойликни бир деб билади: “Кўнгул ҳиммат аҳлиғақим бўлди кенг, Фино (бойлик) бирла факр ўлди оллинда тенг”. Бундай одам ширин кулча еса, мақтанмайди, ёвғон ўмочдан ор қилмайди. Бундай ҳиммат кишини бениёз — озод этади, қадрини кўтаради. Бундай одам вайронада ўтириши ҳам, қаср ичида яшаши ҳам мумкин.

“Садди Искандарий” достонида Искандарнинг гадо билан мулоқоти-дан кейин биринчи “ҳикмат” келади. Унинг сарлавҳаси (мазмунан) куйи-дагича: “Искандарнинг Арастудан саволи шу ҳақдақим, мақсадга қайси мақом яқинроқ ва бу мақомга етишишда қайси йўл муносиброқ ва Арас-тунинг йўқлик фано мақомини тўғри йўл деб айтгани ва бунга осонлик билан етишиш йўлини кўргузгани”.

Гап тасаввуф мақомлари устида бораётгани кўриниб турибди. Ис-кандарнинг: “Кишининг олий мақсади нима? Қайси ишнинг натижаси мақтовли, хайрли?” деган саволига Арасту шундай жавоб беради:

*Деди: халқдин ўзини фард айламак,
Фано кўйи йўлинда гард айламак.*

Яъни, халқдан ўзини айириб, фано йўлининг тупроғи бўлиш — асо-сий мақсад. Бу — дарвешлар, авлиёлар йўли. Аммо шу олий мақсадга етишишнинг иккинчи йўли ҳам бор. Бу — жамиятда яхши, савоб иш-ларни қилиб, Ҳақ васлига мушарраф бўлиш. Айниқса, мол-мулк эга-лари учун бу мақбул йўл, дейди Арасту. “Кимки кўпроқ савоб ҳосил қилса, у кўпроқ висолдан умидвор бўла олади” — Навоийнинг ақида-си шундай. Бироқ амали хайрни ҳам ўз мавқеида, ўз жойида қилиш керак. Ўз жойида бўлмаган иш хайрли амалга кирмайди. Навоий бу ўринда футувват, саховат, авфу шафқатни назарда тутмоқда. Иккин-чи томондан, бой-бадавлат киши хўжакўрсинга саховат кўрсатишга берилмасдан (бу “Хайрат ул-аброр” достонида чуқур таҳлил этилган), балки ҳамма ишни чин кўнгилдан, сидқидилдан бажаришдан ташқа-ри, ҳирсу ҳавас, кибру ҳаво, нафси аммоладан ўзини халос эта бо-риши лозим. Яъни, одам мулк эгаси бўладими, шоҳу амир бўлади-ми — бундан қатъи назар, дарвеш эътиқодини қабул қилиб, ҳамида инсоний хулққа эга бўлиб борса, Илоҳ васлига етиши мумкин. Шун-да мақсад ҳосил бўлади. Искандар шу масалага қизиқар экан, демак, тасаввуф таълимотини ўз ҳаётининг дастури қилиб олиш ниятини изҳор этмоқда, муҳими шуки, бу дастур жаҳонгир шоҳ томонидан бе-каму кўст адо этиб борилади.

Бироқ амалда ҳиммат кўрсатиш учун рой — чора, тадбир ҳам зарур. Айниқса, шоҳлар, юрт раҳнаомларига бу иш сувдай, ҳаводай зарур. “Рой” деганда яхши фикр, ният, азми ирода ҳам тушунилади. Қисмат, тақдир, ғайбдан келган куч-қудратни ҳам баъзан “рой” дейишади. Лекин кўп ҳол-ларда у ирода, тадбир маъноларида қўлланадики, бу ҳиммат маъноларига ўхшаб кетади.

Искандар тадбир билан жаҳонни олади, аввал Эрон шоҳи, кейин Ҳинд рожаси (рой), Кашмир подшоси, Чин хоқони унга таслим бўлади. Ис-кандар буларнинг ҳар бирига нисбатан шароитга қараб сиёсат юргиза-

ди, бирини қўшин кучи, иккинчисини дипломатик усул, учинчисини ра-
ияти ва лашкарини ўзига ағдариб олиб, бўйсундиради. Демак, ҳамма
ерда ақл ва ҳикмат унга ёрдам беради, ҳар бир катта ишдан олдин ҳаким-
лар (файласуф донишмандлар) билан кенгашиб олиб, кейин қарор қабул
қилади. Бундан ташқари, тобе мамлакатларнинг донишманд кишилари,
оқсоқоллар, оддий одамлар билан маслаҳатлашади. Искандар юриш-
ларининг ўзи бир илоҳий тадбир сифатида тасвирланади. Доронинг ўз
аъёнлари томонидан ўлдирилиши, Мағрибда девсифат одамларга дуч
келиб, паҳлавонлари бирин-кетин енгилаётганда, бир суворий қиз(хо-
қон канизаги)нинг жангга кириб, девсифат одамни банди қилиб кел-
тиргани ва бошқа мўъжизалар ҳам илоҳий тадбир кўринишлари — Ис-
кандар ишининг кушойишидир. Хуллас, шоир аввал-бошдан қаҳрамо-
нини энг қийин синовларга тайёрлаб келади: у — ҳам ақлу заковати,
огоҳлиги билан ва ҳам ҳарбий маҳорати, жисмоний қуввати, матонати
билан ажралиб турадиган шахс. Мана шундай одамнинг ҳиммати сама-
ра бериши муқаррар. Ҳиммати баланд одамни хайр йўлида Худо ҳам
қўллайди. Аммо нега ҳамма вақт ҳам ўйлаган тадбирларимиз, хайрли
ниятларимиз амалга ошмайди? Нега ишнинг яхши-ёмонини билгани-
миз ҳолда, яхшини қўйиб, ёмонга ружу қиламиз, эзгулик галабасини
таъминлашга иродамиз етмайди? Масалан, деб сўрайди Искандар Арас-
тудан, шохлар “элнинг ризоси била” ва “халойиқ дуоси била” иш юр-
гизса, аввало, ўзи учун фойда эканини билгани ҳолда, нега “ройи са-
воб” ўрнига нохуш феълени намоён қилади, натижада ўзидан кучсиз
душмандан енгилиб ўтиради?

Арасту жавоб бериб дейдики, бунда уч ҳикмат бор:

1) киши ишнинг фойда-зарари, яхши-ёмонини билгани ҳолда, таби-
ати ва нафси тубанлик сари йўналгани учун осон йўлни қидиради, ўзи-
ни ўнглаб, қийинчилик билан бўлса ҳам, ўз нафсини енгигаша қурби (ҳим-
мати) етмай қолади:

*Қачон нафс ўз комин этти ҳаво,
Қилур элни кўп нафъидин бенаво;*

2) аксар одамлар ўз туғма хислатларига кулоқ солади, ишнинг нати-
жаси яхши бўлса, бахтиёр бўлишини билгани ҳолда, беихтиёр уни амал-
га оширмайди ёки тескари иш қилиб қўяди;

3) кишида ҳар қанча ният, истеъдод бўлгани билан, тақдирига ёзил-
маса, натижа чиқмайди. Тақдир билан тадбир тўғри келса, ишнинг риво-
жи амалга ошади.

Искандар тақдири эса тадбир билан мувофиқ келган, шу боис у
неки ният қилса, фикр этса, Худо уни бу ишда қўллаб-қувватлайди,
дейди Навоий Арасту тилидан. Искандарнинг адолатпарварлиги, оди-
лона тадбирлари бутун асар давомида тасвирлаб борилади. Шунга
қарамай, Навоий адолат ҳақида махсус бир боб ёзиб, бу тушунчани
кенг тушунтириб шарҳлаган. Навоий адолат масаласида Қуръон ва
ҳадис ғояларидан унумли фойдаланган. Шоир бу тушунчани ҳам жа-
ҳонгирлик билан боғлаб талқин этади, албатта. Яъни, жаҳонгирлик-
нинг биринчи шarti — адолат. “Агар шох одил бўлса, дунё ҳам, дин
(охират) ҳам унга тобе(мусаххар)дир”. Бу оламни нима билан олиш

мумкин? Арасту масаланинг ечими куйидагиларда деб ҳисоблайди: одил подшонинг мулки обод бўлади; мулки обод бўлса, халқи бой бўлади; халқ бой бўлса, хазина кўпаяди; хазина кўпайса, лашкарнинг маоши ортиғи билан берилади.

Шундай қилиб, халқ ҳам, лашкар ҳам шоҳдан рози, у билан бир тан, бир жон бўлади. Бундай шоҳ душмани устидан ҳамиша ғалаба қилади. Навоийнинг фикрича, шундай йўл тутган шоҳ бемалол дунёни олиши мумкин:

*Бу тартиб ила чунки тарҳин солур,
Ажаб йўқ, агар даҳр мулкин олур.*

Бунинг акси бўлса, яъни раият оч-яланғоч, лашкар норизо бўлса, душманнинг қўли баланд келади. Искандарнинг муваффақияти шундаки, у адлу инсофни шиор қилиб, қаерга борса, халқини тухфалар билан сийлади, мамлакат бошқарувини одил подшоларга топширди, қўлга киритган бойлигини лашкар аҳли билан баҳам кўрди. Искандарнинг адолатли ишларидан бири шуки, у Доро салтанатини эгаллагандан кейин илгаридан давом этиб келаётган бир қанча зулм ва инсофсизликка асосланган тартибларни бекор қилди. Чунончи, Доро лашкар учун белгиланган маошнинг ярмини берар экан, Искандар эса бунинг адолатсизлик ҳисоблаб, уни бекор қилишдан ташқари, яна бир ҳисса оширади. Доро хазинасини раият ва лашкарга тарқатиб, уларни хурсанд қилади, солиқни эса ярмига қисқартиради, халқни маънавиятдан қутқаради:

*Дедиким: "Манга ганж эмастур ҳавас,
Сипоҳу раият — манга ганж бас".*

Хазинани тоғ-тоғ қилиб йиғган билан, агар элга нафи бўлмаса, у тошу тупроқ билан баробар, дейди Искандар.

Бундай одамнинг адлу эҳсонини кўриб, "офок эли жонига дуо қилади". Халқ дуоסי эса ижобат бўлиши аниқ. Демак, одил шоҳнинг бу дунёси ҳам, у дунёси ҳам обод.

Сафар ҳикмати

Асарда "Ҳаками коинотпайванд ва холиқи бемислу монанд" деган сўзлар билан бошланувчи боб бор. Бунда қизиқ бир фикр илгари сурилган: Искандарнинг юришлари жаҳонни кезиб, саёҳат қилиш ва шу саёҳат давомида дунё ажойиботлари, мўъжизаларини кўриб, Оллоҳ қудратини чуқурроқ идрок этиш, дейилади. Бошқача айтганда, Искандар жаҳонгирлик ниятида мамлакатлар, халқлар устига лашкар тортиб бораётган бўлса-да, лекин, аслида, бу сафар — дунёни "тадқиқ ва таҳқиқ этиш" (ҳақиқатларни аниқлаш) учун кезиб чиқиш ҳисобланади.

Зеро, олам — Оллоҳ яратган суратхона, ажойиботлар макони. Оламдаги жамики мўъжизалар, кишини ҳайратлантирувчи нарсалар ва ҳодисалар Парвардигор камолоти ва қудратини исботловчи бешак далил ва

унгагина хос санъат гўзаллигини намоиш этувчи ҳужжат. Фақат буни мушоҳада этадиган тафаккур, моҳиятини ҳис этиб, ишонч ҳосил қиладиган қалб керак, дейди Навоий. Шунинг учундирким, Худонинг бир сифати ("оти") мусаввир — тасвирловчи:

*Ажаб йўқ, мусаввир эса бир оти, —
Ки ул чекти кавнайнининг сурати.
Бу тасвир аро кўп ғаройиб турур,
Ниҳоятсиз анда ажойиб турур, —
Ки ҳар қайсиға кимки тадқиқ этар,
Мусаввир камолини таҳқиқ этар.*

Шундай қилиб, олам Оллоҳ қудрати ва камолотининг ажойибхонаси экан, буни тамоша қилган, мушоҳада этиб, англаб етган одамнинг иймон-этиқоди ортади, мустаҳкамланади. Сафарга чиқиш ҳам айнан шунинг учун бўлиши керак. Ҳазрат Навоий шундай сафарнинг уч хилини тасвирлаб беради.

Биринчи — "ўзлик водийсини" қатъ этган солиқ, яъни ўзликдан кечиб, тариқат йўлига кирган ва Худо ишқида ёнган ошӣқ одамнинг сафари. Бундай одамлар "фано шаробини" ичиб, яланг оёқ, яланг бош йўлга чиқади ва юз машаққатлар билан Каъба зиёратига етиб келади. Навоий бундай ҳақталаб дарвешларни айрича муҳаббат билан мадҳ этади. Иккинчиси — илм йўлида "китобу қаламини қўйнига солиб" дунё кезган одамлар сафари. Булар қаердаки бир донишманд ёки олим одамни топса, суҳбатлашиб, илмидан баҳра олади, тақво ва риёзат билан маърифат тўплайди. Мақсадлари — бирор муршиди комилни топиб, унинг ҳузурида камолот касб этиш.

Учинчиси — Искандар каби жаҳонгир шоҳлар сафари:

*Ки тортиб Скандар масаллиқ сипоҳ,
Бўлурға ети кишвар аҳлиға шоҳ.*

Демак, Навоий наздида Искандар юришлари соликларнинг сафарига ўхшаш, ҳар икки сафар замирида Ҳақни англаш ва унга етиш орзуси бор. Чунки, дейди шоир, солиқ илм-маърифат ошириш учун сафар қилади, Искандар ҳам, аслида, дунё маърифатини дарк этиш ниятида юрт-ма-юрт кезиб юрибди. Дунёни айланиб, сув остига тушиб, ҳисобсиз ажойиботларни кўриб, унинг дунёқараши ўзгарди, у фақат турли юртларни эмас, балки Илоҳ маърифатини ҳам эгаллаб борди.

Умуман олганда Абдулқосим Фирдавсийдан тортиб, Искандар ҳақида яратилган дostonларнинг барчасида ажойиб-ғаройиб мамлакатлар, юртлар, одамлар, воқеалар тасвири асосий ўринни эгаллайди. Яъни, Искандар саргузаштлари ғаройиботларга бойлиги билан ажралиб туради ва шунинг учун ўқувчиларга қизиқ туюлиб келган. Бу ғаройиботлар гоҳ ибрат, гоҳ билим манбаи, гоҳ Илоҳ мўъжизасига далил сифатида хизмат қилган. Фирдавсий ва Низомий асарларида ғаройиботлар тасвирини илоҳий ҳикмат ёки тасаввуфга боғлаш йўқ. Деҳлавий ва Жомий асарларида сўфиёна "назарий ҳулосалар" қилишга эътибор берилади. Амир Хусрав асарининг "олам ишларини риёзат билан тажриба қилиш

ва мақсадга эришиш" бобида дунёни орифона ният билан кезиб чиқиб, тафаккур нигоҳи билан таҳлил қилиш ҳақида гап боради. Унинг назарида, дунё — Оллоҳ кўзгуси. "Дунёни шундай кезиб чиққи, ундаги асрор идрокинга жойлансин, ориф сўфийлар бир жойда ўтириб ҳам олам кезиб чиқадилар", дейди у.

Алишер Навоий асарларида эса, муаллиф тили билан айтганда, Искандарнинг "ҳам ишлари ва сўзини" бирга олиб, янги руҳдаги асар яратиш истаги бўлгани сабабли, ажойиб воқеалар тасвири ва унинг фалсафий — орифона талқини, яъни ҳикмат ва ҳаракат вобасталиги давом эттирилган. Шу боис "Садди Искандарий"да жанглار, юришлар тасвиридан ҳикматларга, ҳикматлардан тафаккурий-таҳлилий муҳокамаларга, ундан яна ҳикоятлар, тамсилларнинг шеърӣ талқину изоҳига ўтиб борилади.

Шунинг учун ҳам дostonдаги ажойиботлар ҳам — Навоий учун рамзий маънога эга тимсоллар. Агар сафар ҳақидаги фикрни давом эттирадиган бўлсак, сафар Навоий назарида, биринчидан, билим тўплаш, маърифатли бўлиш; иккинчидан, Илоҳ қудратини ҳис этиш эди. Учинчидан эса, сафар — риёзат. Яъни, сафарда инсоннинг сабри, иродаси синовдан ўтади: баъзан мусофирлик машаққати, баъзан ёру дўстлар соғинчи, баъзан руҳий ва жисмоний толиқиш, ватан ҳажри кишини тоблайти, фикрига фикр қўшади.

Навоий мазкур бобдан кейин хуросонлик икки рафиқ ҳикоятини келтиради. Унда тасвирланишича, бир-бири билан қалин дўст бўлган икки йигит қашшоқликдан қийналарди. Улардан бири сафарга чиқиб, кўп юртлар кезади, Юнонистонга бориб, илм ўрганади — донишманд бўлади. У яна сафарга чиқиб, Хиндистонга келиб қолади. Хинд шоҳининг кўзи кўрмайдиган бўлиб қолган ва кимки кўзимни даволаса, қизимни ўшанга бераман, деб аҳд қилган эди. Ҳалиги йигит буни эшитиб, хинд шоҳи олдига боради ва унинг кўзини даволайди. Шоҳ ваъдага вафо қилиб, қизини унга никоҳлаб беради. Шоҳ вафот этгач, васиятга мувофиқ куёви тахтга чиқиб, подшо бўлади. Навоий буни сафарнинг ҳосияти деб таъриф этади. Чунки агар йигит сафарга азми ирода қилмаганда, доно ҳаким бўлмасди ва хинд шоҳининг кўзини даволаб, шоҳлик мансабига эришмасди. Бу огоҳлик, билим ва ҳикмат шарофати:

*Чу огоҳлик ўлди анинг ёриги,
Бу ким, шахлиғ ўлди анинг ёриги¹*

Шоҳлик мансабига эришган йигит дўстини эслаб, уни чақиртириб келтиради ва ўзига вазир қилиб олади. Ҳикоятдан хулоса чиқарган шоир сафар қилган киши комилроқ эди, шу боис у салтанатга эга бўлди, деган фикрни баён этади. Демак, салтанатни бошқариш учун билим, таъриба зарур.

Шундан кейин келадиган "ҳикмат"да Искандар билан Арасту орасида сафарнинг машаққати ва фойдаси ҳақида савол-жавоб бўлиб ўтади. Искандарнинг "Сафарда ранжу азоб бор, аммо ҳикмат аҳли сафарга буюради, уни фойдали деб ҳисоблайди, боиси нима?" деган саволига Арасту жавоб бериб, дейдики: "Сафарнинг фойдаси жуда кўп. Би-

¹ Биринчи мисрадаги "ёриғ" — хислат, фазилат; иккинчи мисрадаги "ёриғ" — насиба, бахт, толе маъносига.

ринчиси шуки, ҳар бир ранжу машаққатдан кейин роҳат бор. Шу каби сафар машаққатининг ҳам ниҳояси роҳатга олиб келади. Иккинчидан, сафарда одам пишади, етилади. Бу худди таомни пиширганда лаззатли бўлганидай ёхуд олтинни оловда қизитиб, ҳар хил чиқинди моддалардан тозаллагандай гап. Учинчидан, сафар сайру тамошаси одам саломатлигига фойдали. Чунки сафарда сув ва ҳаво (иқлим) ўзгаради, қон айланиши яхшиланади, умуман, киши табиати янгиланади, руҳи ўзгаради, иштаҳа мўътадил ҳолатга келади.

Қисқаси, Арасту жавобларида сафар фойдаси илмий далилланади. Сафар мавзунининг ўзида ҳам суфиёна-илоҳий талқинни ва ҳам илмий-дунёвий талқинни кўрамиз. Бу дунёвий ҳикматдан илоҳий ҳикматга ўтиб, иккаласини ўзаро боғлашга интилиш намунаси.

Аммо сафар ҳақидаги гаплар шу билан тугамайди. Искандар Кашмир, Ҳиндистон, Чин, Мағриб мамлакатларини ўзига бўйсундиради. Ватанига қайтаётиб, йўлда одамхўр махлуқлар, яъни яъжуж-маъжуж йўлига темир девор тиклаб, зулм кўрган халқни улардан қутқаради. Лекин сафар қилиш, оламни айланиб, сайр этишдан тийилмайди. Куруқликдан сўнг денгиз сафарига тайёргарлик кўра бошлайди. Искандар ҳамма нарсани билмоқчи, Ер куррасидаги жами ҳодисалар, нарсаларни кўриб, ўрганмоқчи:

*Керак ҳар недур фарши ғабро',
Куруқлуқаро, йўкса дарёаро.
Агар айласа бахт ҳамроҳлик,
Юруб борчадин топсам огоҳлик.*

Шунинг учун у сув остига тушиб, бу оламни ҳам билишим керак, бўлмаса мен билан бошқалар орасида нима фарқ қолади, бошқалар ғафлат денгизиде фарқ бўлса, мен нима қилай, дейди. Шоир шу ерда пайтдан фойдаланиб **огоҳлик** ва **ғафлат** тушунчаларини қиёслайди. Билимсизлик, билишга қизиқишнинг йўқлиги — ғафлат. Дунёни, одамни билиш, осмону замин, куруқлик ва сув остини ўрганиш — огоҳлик, маърифатли бўлиш. Искандар — маърифат ошиғи, ҳикмат ва билим мажнуни. Лекин Навоий бунга унчалик рози эмас. Шоир буни “бийми жунун” (жиннилик таҳликаси) деб атайди ва Искандар ҳақида ёзади:

*Ҳавас тундбоди чу бедод этар,
Хирад хонумонини барбод этар.*

Мазмуни: орзу изғирини жонини қийнайди, бу ҳол ақл уйини хароб этади, яъни Искандарнинг ишлари ақлга тўғри келмайди, лекин унинг ақл нарсани иши йўқ, у худди маҳбубаси ишқида ёнган ошиқ каби бетоқат, қулоғига насиҳат ҳам, мантиқли гап ҳам кирмайди. Искандар буни яна қазойи қадарга боғлайди:

Қазодин менга тушди бундоқ сафар.

Навоий шу тарзда денгиз сафарига бағишланган бобдан олдин сайру сафар мавзуга қайтиб, аввалгилардан фарқ қилувчи фикрлар баён

¹ Фарши ғабро — ер, тупроқ.

этади. Аввал Искандар сафарини тариқат соликининг сафарига ўхшатиб, уни маъқуллаган бўлса, энди ватанда ором тутиш, умрни ғанимат билиб, дўстлар даврасида шодон ва осойишталикда ўтказишнинг афзаллиги хусусида ёзади.

Сафар — оғир машаққат, унинг азоби дўзах азобидан нишона. Шунинг учун:

*Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама, —*

деб маслаҳат беради улуғ шоир.

Умрнинг ўзи сафар, биз туғилгандан сафарга чиқамиз ва у ўлим билан якун топади. Шунинг учун дунёда яшаш лаззатини тотмоқлик, кўнгилни хуш қилиб, бошга нима келса, кўп ғам чекмай, ширин ҳаёт кечиришга нима етсин:

*Олинг айшдин умрнинг комини,
Тутунг хуш йигитликнинг айёмини.
Ичиб базм аро жоми дилкаш тутунг,
Неким келса, ўзни даме х(в)аш¹ тутунг.*

Инсонларнинг барчаси бир-бирига меҳмон, бир-бирига ғанимат, дўст дийдоридан, маҳбуб васлидан қонмоқ, баҳра олмақ лозим. Барча ўлиб, сен абадий қолмайсан, ҳаммага “борур йўл” — битта. Шуни билки, жаҳон ғам емакка арзимади. Навоий шундан хулоса чиқариб, сўфийларнинг кечаги кунни ўйлама, келажакни Худо билади, яъни ўтмиш ҳам, келажак ҳам номаълум, биз икки номаълум икки йўқлик (адам) орасида-миз, деган хайёмона ғояни тақдим этади:

*Бурунги куну тонгладин урма дам,
Ки ул бир адамдир, бу доғи адам.
Эрурбиз бу кун ҳар не нобуду буд, —
Ки икки адам ичра тутмиш вужуд.*

Шундай бўлгач, ёру дўстлар, қавму қариндошни ташлаб, сафарда бўлиш, хижрон изтиробини чекишга на ҳожат!

Демак, Навоий чек-чегарасиз орзулар, беҳаловат, дарбадар умргузаронликка қарши. Инсон бир умр машаққатда, укубат ичида яшаши мумкин эмас, умр бунинг учун берилмаган. Сафарнинг ҳам, ҳатто, жаҳонгирликнинг ҳам чегараси, интихоси бўлиши керак. Агар сафар қилмоқни жуда хоҳлаб қолсанг, ватанингни кезиб чиқсанг кифоя:

*Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилват-у, анжуман ичра бўл.*

Кўриниб турибдики, бу — нақшбандия шиорларидан. Нақшбандияда “Сафар дар ватан” ва “Хилват дар анжуман” рукнлари муҳим ўрин эгаллашини биламиз. “Ватан ичра сафар” иборасини шоир “Анжу-

¹ “Хуш” сўзини қофия учун “х(в)аш” деб ишлатиш анъанаси мавжуд.

манда хилват" билан қўшиб келтирган. Зеро, бу шиорлар — маънодош. "Ватан ичра сафар" деганда фақат яшайдиган манзил, юрт эмас, балки инсоннинг ўз вужуди ҳам англашилади. Инсон ўз вужудини англаш учун руҳоний сафарда бўлса, ботин оламини, демак, Парвардигор ҳикматини чуқурроқ англаб етади. Агар, зоҳиран сафарда бўлса ҳам, киши буни ботиний маърифат билан боғлаб борса, сўфийлик талабини адо этган бўлади.

Шу каби анжуман (жамият) ичида ҳам ботин оламини Оллоҳ билан рост тутиш лозим, ботин равшанлигини сақлаш, ҳар бир лаҳзада Тангри амрини фарз деб билиш талаб қилинади. Шунда анжуман хилватга халақит бермайди. Зотан, "хилват" деганда сўфийлар солиқнинг Оллоҳ билан руҳий боғланиши, мулоқотни назарда тутати. Агар Оллоҳ билан ботинда боғланиш мустаҳкам бўлса, бу ип анжуман (жамоат) ичида турганда ҳам узилмайди, сафар ва сайр чоғида ҳам унга путур етмайди.

Бироқ "Садди Искандарий"да Навоий бундай шарҳу изохларни бош мақсад қилган эмас. Шоирнинг асл нияти ўз қаҳрамони Искандарга танбеҳ бериш, уни денгиз сафаридан қайтариш эди:

*Жаҳон мулкин этсанг сафар, хушку тар,
Скандардек олсанг юриб баҳру бар.
Қўюб борин охир чу кетгунгдурур,
Дегинким, олиб они нетгунгдур?*

Лекин, кўриб ўтганимиздек, Искандар бунга парво қилмайди, жаҳондаги ҳамма нарсадан огоҳ бўлиш менга тақдир ҳукми, деб кемалар ясаб, навбатдаги сафарга ҳозирлик кўришга фармон беради.

Маълум бўладики, "Садди Искандарий" бир чизиқли, бошидан охиригача бир ғояга тарғиб этувчи асар эмас. У — чуқур ички зиддиятлар, драматик мушоҳадаларга бой дoston. Буни шоирнинг беқарорлиги ёки муайян етакчи ғояга тарафдорлик қилолмаслиги белгиси дея олмаймиз. Зинҳор бундай эмас. Аксинча, Навоий асари ана шу ички баҳси, фикри, мушоҳадаларининг кўплиги ва ранг-баранглиги билан жозибали. Навоий Искандар билан мунозара қилиб борар экан, охир-оқибат унинг бош ғояси — дунё ўткинчи, ундан ҳеч нарса олиб кетолмайсан, деган ғоя ғалаба қилади. Навоий солиқлар ва илм толиблари сафарини, шу каби Искандарнинг жаҳонгирлик сафарини маъқуллаган бўлса-да, бироқ шоҳнинг яна денгиз сафарига чиқиши ҳаддан ошиш, қаноатсизлик ва ўзини чексиз укубатлар гирдобига солиш деб билади, Искандар тақдирига ачинади. Умуман, фалакнинг, тақдирнинг одам боласини, бир нафас бўлса-да, тинч қўймаслиги, шоҳми, гадоми, сарсону саргардон қилиши ўйлантиради. Шоир қалби ич-ичидан бунга қарши исён кўтаради, аммо иложсиз. Фарёдлардан фойда йўқ.

Мавзуга қайталик. Хўш, сафар ҳақида Искандар Арастудан сўраганда, доно ҳаким нима деб жавоб берди?

Искандарнинг саволи жуда қизиқ: "Одамнинг табиатида бир жойни ватан тутиб яшаш ва шунга ўрганиб қолишга сабаб нима?"

Бировнинг бузуқ кулбаси ўзига шоҳ қасридан афзал кўринади (бундан олдин подшоҳ қасридаги қасасдан кутулиб, ўзининг вайронасига

келиб, фароғат топган ва “Вайрона бўлса ҳам, ўзимнинг ўрганган жойим, шоҳ қасрини нетайки, у бегонадир” деган “Қабутар” ҳикояти келтирилади), зиндонга ўхшаган уйини жаннати боғча деб билади. Бунинг ҳикмати — сири нимада?

Арасту жавоб бериб, дейдики, ҳар нав одамнинг табиати ҳар хил: биров сафарни яхши кўради, биров уйда ўтиришни, биров қасру айвонда яшашни ёқирса, биров вайронадаги тинчлигини ҳеч нарсага алмаштирмайди:

*Гар истар гадо ганжи вайрони,
Тилар шах даги қасру айвони.*

Киши табиатига ўрнашган нарса одатга айланади, одатлар эскириб, яна табиат бўлади, яъни инсон бирор муҳит ёки яшаш тарзига ўрганса, шу нарса унинг феъл-атвориға ўрнашиб қолади. У бошқа муҳитни қабул қилолмайди. Бунинг устига, ҳар кимнинг майли унинг ўз ихтиёрида эмас, балки, бу Худо берган хислат:

*Аларға бу майл ихтиёрий эмас,
Бажуз қисмати сунъи борий эмас.*

Шундай қилиб, гап айланиб яна тақдирга келиб тақалади ва Искандарнинг навбатдаги сафари ҳам тақдирдан, уни қайтариб бўлмайди, деган хулоса баён этилади.

Арасту жавобларида ижтимоий тенгсизлик, инсонлар қобилияти, яшаш шароитидаги турфахиллик характер (табиат) хусусияти ва қисмат билан боғлаб тушунтирилган. Албатта, Навоий бунда ҳам шоҳу гадо қиёсидан қўл тортмаган. Дарвешлар, камбағаллар мол-мулк, қасру айвондан кўра озодликни афзал билади. Кабутар вайронада озод, шоҳ ўз қасрида тутқин. Энди савол туғилиши мумкинки, кабутар нега шоҳ қасрида озод яшаши мумкин эмас ёки нега камбағал вайронага кўниккани учун абадий шундай яшашга маҳкум? Ва у нега шунга кўниккан, нега унинг табиати ўзгартириш, уйғотиш мумкин эмас? Қулнинг қулликка кўникиши унинг фазилатими? Нега у бошқача ҳаёт тарзини талаб қилмайди?

Табиийки, ҳазрат Навоий буни назарда тутмаган. Гап мантикидан шундай мулоҳазалар туғилгани учун биз уларни баён этдик. Навоий руҳ озодлиги, Худо наздида шоҳу гадо баробарлиги ғоясини улуг жасорат билан куйлагани учун ҳам инсоният ул зотдан абадул-абад миннатдор бўлиши лозим.

Бу ерда эса Навоий турли табиатлар ҳақида сўз юритиб, кимларгадир сафар қилиш яхши, кимларгадир ватан ичра бўлмоқлик ёқади — ҳар кимнинг истаги, хоҳишига яраша насибаю тақдир, деган фикрни айтиб, шу билан ўқувчини Искандарнинг навбатдаги саргузаштини ўқишга тайёрлайди.

Хулоса: 1. Сафар Оллоҳ илму маърифатини эгаллаш учун бўлса фойдали. 2. Оллоҳнинг илму маърифати у яратган дунёнинг жами ажойиботларида намоён, буни идрок эта билиш керак. 3. Искандар ҳам ана шундай Оллоҳ маърифатини эгаллаш учун сафарга чиққан соликка ўхшайди. 4. Аммо сафар қилмай, ватанда яшаб ҳам Оллоҳнинг маърифатини қозониш мумкин.

Бундан ташқари, ҳазрати Баҳоуддин ўғитлари бўйича инсон ботин оламини ривожлантириб, ўз жисми ва еру кўни сайр қила олади. Аммо ҳар кимнинг йўли ҳар хил. Ҳар ким қобилияти, насибасига қараб ҳаёт кечиради. Искандарга жаҳонгирлик насиб этган экан, унинг ҳаракатлари, фаолияти шунга муносиб.

Дунёни билишдан олдин ўзингни бил

Искандар ўз сафарлари мобайнида кўп ажойиботларни кўрди; ҳаммаси уни ҳайрону лол қодирар, буларни англаш — Яратганнинг сиру синоатини билишга интиларди. Бироқ мўъжизалар шу қадар кўп, шунчалар сирли эдики, баъзан Искандарнинг илму идроки уларни фарқлашдан ожиз қоларди.

Ана шу муносабат билан Навоий инсон идроки, билиш қобилияти қаергача етади, деган саволни қўяди. Умуман, инсон ҳамма нарсани била олиши мумкинми? Унинг “басират кўзи” (қалб кўзи) кўрадиган ҳодисалар, ҳақиқатлар қайсилар? Бундай қобилият ҳаммада борми ёки алоҳида одамларгина бунга мушаррафми? Ушбу саволлар ҳақида асарнинг “Басират кўзини айнул-яқин кўхли ёритқонлар” (“Қалб кўзини айнул-яқин сурмаси ёритганлар”) деб бошланувчи бобида ва шу билан боғлиқ ҳикоят ва ҳикматда баҳс юритилади.

Айтиш мумкинки, бу баҳс тасаввуфнинг билиш назарияси — ирфон моҳиятига бағишланган. Унда илоҳий маърифатни идрок этиш, инсон билими чегаралари, ориф-дарвешлар салоҳияти хусусида сўз боради.

Аввало, ушбу бобдаги бир неча истилоҳга изоҳ берсак. Чунончи, **басират, айнул-яқин, аҳли маъни** тушунчалари изоҳлашни талаб қилади.

“Басират” (ёки “басират кўзи”) атамаси кўзнинг ўткирлиги, зийраклик, огоҳлик, ишончли билимга эга бўлишни англатади. Сўфийлар назарида, у қалбнинг бедорлиги ва Оллоҳ илмини мушоҳада этиш қобилияти маъносида қўлланади. Басират кўзи бор одам — қалби бедор, ҳар нарсада Оллоҳ ҳикмати ва қудратини ҳис қила оладиган, ботини илоҳий нур билан ёритилган одам. “Айнул-яқин” тасаввуфда дунёвий ва илоҳий маърифатни идрок этишнинг иккинчи босқичи, яъни моҳиятни англаб, ишонч ҳосил қилиш. Бу уч босқичда кўринади: биринчиси — илмул-яқин, яъни бошқалар сўзи ва китобни ўқиш орқали ишонч ҳосил қилиш, иккинчиси — айнул-яқин, яъни ўзи тажриба ўтказиб, мушоҳада билан моҳиятга етиб ишониш, учинчиси — ҳақул-яқин, яъни тажриба объектига айланиб, парвонадай шам шуъласида ёниб ишониш.

“Аҳли маъни” деганда ориф-суфийлар назарда тутилмоқда. Энди агар боб сарлавҳасини ҳозирги тилга кўчирмоқчи бўлсак, бундай жумла келиб чиқади: “Қалб кўзи моҳиятни англаб, ишонч ҳосил қилиш сурмаси билан ёритилган кишилар ҳақидаки, қайси тарафга боқсалар, борлиқнинг ажойиботларини мушоҳада қила оладилар ва Яратувчининг санъатиға офарин айтадилар ҳамда тупроқдан бўлган одам таърифидаким (оят): “Одамнинг лойини икки қўли билан ҳамир қилиб қирқ кунда қиёмига етказди” маъносида унга шаклу сурат бахш этди (оят): “Одам болаларини мукаррам қилиб яратди” маъносига кўра, уни парвариш қилиб, ўзининг халифасига айлантирди”.

Бу жумлани тўлиқ келтиришимизга сабаб шуки, биринчидан, унда инсоннинг яратилиши, улугворлиги ва шарафи ҳақида Куръон оятлари тилга олинган. Иккинчидан, мақсад инсоннинг Оллоҳ халифаси, унинг ақлу заковати, идроки ва қалбига ишора эканини билдирмоқ ва учинчидан, бу маънини англаган кишилар ориф-дарвешлар, яъни аҳли маъни ҳисобланган комил муршидлар бўлишини таъкидламоқдан иборат. Чунки Навоий асарида худди ана шу орифларнинг маърифати устида сўз боради.

Фақат орифларгина оламнинг қайси ашёсига боқса, уни Ҳақ субҳонаху ва таолонинг яратган нақшу сурати деб билади ва у орқали сонёи зулжалолнинг қудратини мушоҳада этади.

Зийрак журналхон дарров фаҳмладики, юқорида сафар муносабати билан ҳам шу маънода фикр баён этилган эди. Нега Навоий такроран бу масалага қайтди, деб сўрарсиз? Қайд этиш жоизки, Навоий бу ерда батамом фикрий такрорга йўл қўяётгани йўқ. Шоир масалани чуқурлаштириб, уни ваҳдатул-вужуд фалсафаси билан боғлаб тушунтиришни мақсад қилган, шунингдек, дунёни ва Илоҳни билиш инсоннинг ўзини англашдан бошланади, деган ғояни ўқувчи онгига сингдириш пайида бўлган. Шунинг учун шоир гапни олам мушоҳадасидан бошлаб, Оллоҳ зоти ва сифатини идрок этувчи, ҳар заррада сонёи қудратнинг санъати ва файзини кўрувчи орифлар ҳақида ёзар экан, барча ажойиботларнинг энг ажойиби, Оллоҳ мўъжизаларининг ҳайротомуз мўъжизаси Инсон эканини таъкидлаб, шундай ёзади:

*Назар қилса, топқон басират кўзи,
Эрур бу боридан ажаброқ ўзи.*

Шу боис киши агар “ўз аъзоига боқса”, чуқурроқ фикр қилса, оламнинг мўъжизаларини, илму ҳикматини ўзида кўра олади. Зеро, инсон — Оллоҳ илму ҳикмати мужассам хилқат, махлуқотнинг гултожи! Шу боис ориф-сўфийлар инсонни “олами суғро” (кичик олам), коинот ва илоҳиёт оламларини “олами кубро” (катта олам) деб номлаганлар. Неки, олами куброда бор — олами суғрода ҳам бор. Бошқача айтганда, олами суғро олами кубронинг кичрайтирилган, мухтасар нусхаси. Шу мухтасар нусхани “ўқиб”, бутун оламлар ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Пайғамбар(САВ)нинг “Ман арафа нафсаху валақада арафа Раббиху” (“Кимки ўз нафси — руҳини, яъни ўзини таниса, Раббини танийди”) деган ҳадисини ҳам шу маънода шарҳлайдилар. Навоий талқинига кўра, инсон бир мукамал тимсол — образ (“Ки не турфа тимсол эрур дилписанд”), Оллоҳ ҳикматининг тилсими. Демак, инсон моддийлик ва маънавийликнинг ҳамда дунёвийлик ва илоҳийликнинг тугуни, бош ҳалқаси. Инсонни Худо ўзига халифа — ўринбосар қилиб яратди, инсон Худо қарами дарёсининг гавҳари, вужуд боғининг энг гўзал тоза ниҳоли. У бошқа махлуқотларга сарвар — шоҳ, унинг қалбида Оллоҳ нури — огоҳлик жавҳари бор. Хуллас, шоир инсон ҳақидаги Куръонда келтирилган шарафловчи оятларни шеърий тил билан баён этади:

Ҳақ ўз қудратин ошкоро қилиб,
Жамолин анинг оламаро қилиб.
Ҳакими азал турфа жисме ясаб,
Демай жисм, мушқил тилсима ясаб.

Инсоннинг ақли, фикрлаш қобилияти, нутқи ҳам — мўъжиза. Аммо инсон ичида бундан-да муҳимроқ ва қадрлироқ, улуғроқ жавҳар — ҳазина жойланган. Бу — қалб! Инсон қалбида Парвардигор сири яширин:

Ки бир қатрада қилди дарё нихон,
Суҳо¹ зимнида чархи аёло нихон.

Шундай экан, Оллоҳни билишга интилган киши аввал ўзидаги ана шу яширин ҳазина — қалбнинг сиру асрорини билсин, ўзидаги ғаройиблар ғаройибини кашф этсин. Шу ҳазинага йўл топган одам жаҳон аҳлига шоҳ бўлса арзийди:

Кишиким, бу ганжинаға топти йўл,
Жаҳон аҳлининг шоҳи ул бўлди, ул.

Яъни, биз Худони осмондан, Машриқу Мағрибдан эмас, ўзимиздан излашимиз лозим. “Мен сизларга шакар томирингиздан ҳам яқинроқ” дейди Оллоҳ Каломи шарифида. Демак, биз ахлоқ поклиги, иймон саломатлиги, қалб уйини поклаш билан унга яқин бўлишимиз мумкин. Оллоҳ — ҳаёт манбаи. У ўз қалбида эканини сезмайдиган одамлар сув ичида ҳаёт кечириб, сув излаб юрган балиқларга ўхшайди, дейди Навоий (бу ташбеҳ Жалолодин Румийда ҳам бор). Балиқлар тўдаси денгиз суви қанақа эканини билиш орзусида эди:

Аларға мудом орзу эрди су(в),
Су(в) эрди аларға мудом орзу.

Улар турли томонни излаб сузар, аммо сувдан дарак тополмас эди. Балиқлардан бири бошқаларига қараб “Фалон жойда даҳшатли гирдоб ичида бир қари наҳанг (кит) бор, у кўп ерларни кезиб юриб, кўп ажойиботлар кўрган. Ўшанинг олдиға борайлик, балки сувнинг қаерда эканини бизга айтар”, дейди. Балиқлар наҳанг олдиға йўл олади. Гирдобга яқинлашганда кучли тўлқин уларни ҳар томонга суриб юборади, улар бир-биридан жудо бўлади. Шунда қари наҳанг балиқларни битта-битта ютиб юборади. Балиқлар наҳанг қорнида яна бир жойга жам бўлади, аммо энди улар ўлим — фано комида эди. Балиқлар шундагина (яъни фоний бўлгандан кейин) ўзлари сув ичида юриб, лекин буни сезмаганини англаб етади:

Алар борча сувдан чу айрилдилар,
Бурун сувда эрконларин билдилар.

“Садди Искандарий”даги бу ҳикоят Навоийнинг фалсафий-орифона асари “Лисонут-тайр”нинг кичрайтирилган версияси, десак, хато

¹ Суҳо — Банотуннашъ туркумидаги кичик юлдуз. Бу ерда одам назарда тутилмоқда.

Энг асосийси — Худованди карим инсон қалби билан бирга эканини англаш, дунёнинг жамики ажойиботи, гўзаллиги унинг қудрати инъикоси деб билиш. Оллоҳ маърифатини дунё орқали билиш ҳам — Оллоҳни билиш-ку.

Аммо инсоннинг билиш қобилияти барибир чегараланган, у илоҳий ҳикмат ва билимларни охиригача билишга, Оллоҳнинг ўзини ҳам англашга қодир эмас. Инсон илмининг чегараланганини Навоий асарнинг сафар фойдасига бағишланган бобида ҳам қайд этади. Унинг уқтиришича, Қуёшнинг сирига махрам бўлиб, унинг бир заррасини билолмаган одам Оллоҳ сирини қандай қилиб буткул билиши мумкин? Керакли нарсаларнинг ҳаммасини билиш осон эмас, балки кўпини билишнинг имкони ҳам йўқ.

Бироқ бу Навоий ва бошқа Шарқ мутафаккирларини агностицизмда айблашга асос бўлолмайди, чунки Навоий умуман дунёни билиш мумкинлигини рад этгани йўқ, балки инсон билимининг чегаралангани, яъни нисбийлигини назарда тутган.

Дарҳақиқат, инсон билими нисбий ва ноқис, аммо бу билимнинг тўлишиб бориш истиқболи чексиз.

Шу ўринда Навоийнинг яна бир фикрига диққатингизни қаратмоқчимиз. Навоий ёзадики, ҳар бир одам Ҳақ сифатларидан бирортасининг ифодачиси — мазҳари. Шу сабаб одамлар хилма-хил, уларнинг билим даражаси, фазилати ҳам турлича:

*Буким, халқ эрур офаринишда бир,
Не донишда бирдир, не бинишда бир.
Эрур Ҳақ сифоти ададдин бари,
Булар ҳар бири бир сифат мазҳари.*

Одамизод яратилишда бир (Одам Ота фарзандлари) бўлгани билан унинг авлоди турлича бўлди, кишилар билим-маърифатда, ақлу заковатда ўзаро фарқланади, ҳар бир одам Оллоҳ ҳадду ҳисобсиз сифатларининг бирини акс эттирар экан, демак, унинг шахсиятида ҳам шу хислат кўринади. Шу боис бир одамнинг ақли етган нарсага бошқа одамники етмайди. Ҳар қандай оқил, донишманд ҳам кўп тўғри фикрлар билан баъзан хато, суст фикрларини айтиши, адашиши мумкин. Айниқса, ғайб илмини билишда ақл (хирад) ожиз:

*Хирад ғайб илмида аъмодурур¹, —
Ки билмаски, тонгла² келур недурур.*

Инсон билими ҳеч қачон Оллоҳ илми даражасига кўтарила олмайди, аммо Оллоҳ илмини эгаллашдан ҳам инсон ҳеч қачон қайтмайди.

Шундай қилиб, Навоий билиш назариясида ирфоний-исломий ақидалардан ташқари чиқмаган. Шоирнинг мақсади Искандар тасавури ва тафаккурини тасаввуф ғоялари билан тўлдириб, унинг юришлари маърифат сафари эканини ўқувчи зеҳнига сингдириб бориш бўлган.

Охири келгуси сонда

¹ Аъмо — кўр.

² Тонгла — зрта қиёмат куни.

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ

"АҲАВ ЗАМОНЕ" НУКМДОРІ

Ҳар бир адиб воқеа-ҳодисаларга ўз дунёқараши, билим кўлаמידан келиб чиқиб ёндашади.

Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифийнинг айнан бир шахс, муайян бадиий асар, воқеа-ҳодисага жамиятда тутган макъеи асосида баҳо берганини тадқиқ этиш уларнинг дунёқараши, услуби, замонга муносабати масаласига ойдинлик киритади.

Шу маънода, 1469-1506 йиллари ҳукмронлик қилган Султон Ҳусайн Бойқарога Навоий, Бобур, Хондамир, Восифийнинг муносабати қандай бўлган? Навоий Бойқаронинг вазири сифатида унинг қайси жиҳатларини бўрттирди-ю, қаерда оз бўлса-да, танқид қилди? Бобурнинг Ҳусайн Бойқарога очик, "шафқатсиз" баҳосида нималар пинҳон ва очик намоён бўлган? Ҳукмдорнинг шахсияти, давлат қурилишига оид фаолиятида Заҳириддин Бобур қандай ютуқ ва ноқисликлар кўрди? Ижодини қандай баҳолади? Ҳусайн Бойқарога Хондамир ва Восифийнинг муносабатлари қай даражада? Нега улар Бобур билан замондош бўлатуриб, султонларининг камчиликларини кенг кўламда ёритмаган?

Тарихий асарларнинг биронтасида "Бобурнома"дагидек Ҳусайн Бойқаро шахсиятига жиддий, одилона ва очик

баҳо берилмаган бўлса керак. Бунга, энг аввало, Бобурнинг Ҳусайн Бойқарога нисбатан бетарафлиги, унга иқтисодий, ижтимоий жиҳатдан боғлиқ эмаслиги, ҳар иккаласи ҳам теурийзода, шох, адиб, шоир, Амир Теуур яратган салтанатни бир бутунликда асраб қолишда ўз салоҳияти доирасида фаолият кўрсатган ҳукмдор экани ҳам асос бўлган. Бунга яна Бобур, ким ҳақида бўлмасин, фақат рост фикрни баён қилиши кўшилиб, унинг ўша даврнинг йирик сиймоси — Ҳусайн Бойқаро шахсиятига холисона баҳо берганини кўрамиз.

Бобур Хусайн Бойқаро ҳақида умумий маълумотларни баён этар экан, "белидан куйи инчка" лиги, "қизил яшил абришим"дан кийим кийишини билдириб, ҳаётда ўзига хос таъбый (эстетик) дидга эга эканига ишора қилади. Агар "аввал тахт олгон маҳалда олти-етти йил то'йиб" юрган бўлса, бора-бора билаги бақувват, қилич уришда ўз даврининг нодирларидан бўлганини кўрсатади. Бобур Хусайн Бойқаро ҳақида "Бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуг подшоҳ эди, кичиклардек кўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солар эди" дея баҳо берар экан, бу каби хусусиятлар унга унча манзур бўлмагани аён бўлади.

"Бобурнома"да Хусайн Бойқаро 47 жойда тилга олинган. Муаллиф унинг шакл-шамойили, сўзлашув одоби, эл билан муносабати, аскарларининг сони ва уларни бошқариш тактикаси, бойлиги, саркардалик ва уришиш қобилияти, фарзандларига муносабати ва унинг оқибати, аҳли адаб ва илмга ҳомийлиги, оғир пайтда кишига ҳамдам бўлиш хислати, аҳли аёли ва ниҳоят, майга муносабати ҳақида фикр юритади.

Умуман, Бобур Хусайн Бойқаро замони чинакам тараққиёт даври бўлганини ёқлайди: "Султон Хусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис, Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга теғургай" (*Заҳириддин Муҳаммад Бобур. "Бобурнома". Т., 1960, 239-240-бетлар. Бундан кейин шу нашрдан олинган парчалар саҳифаси келтирилади*). Бу, албатта, Бобурнинг Хусайн Бойқарога берган юксак сиёсий-ижтимоий баҳоси эди. Бобур унинг шахсиятини белгилашда, энг аввало, унга темурийзода, шоҳ, султон сифатида қарайди, ахлоқи, фарзандлари, оиласига муносабати таҳлилида ҳам шу мезонни асос қилиб олади. Бобур Амир Темур фарзандлари орасидаги қарама-қаршилиқ-

лар, Соҳибқирон амирлари ўртасидаги носоғлом муносабатларни буюк империя таназзулига асосий сабаб деб билади. Ана шу меъёр Бобурнинг Хусайн Бойқаро хонадони ва салтанатига баҳосида ҳам ўз аксини топган.

Бобур ҳам бир муддат май ва чоғир базмига ружу қўйган. Бироқ у умри давомида сурункасига майхўрлик қилмаган. Ҳатто, умрининг охириларида салтанатида май ичишни ман этиб, фармон ҳам чиқарган, май қадахлари, кўзаларни синдириб ташлаган. Бобур Бойқаронинг ўта майпарастлигини шоҳ учун энг катта иллат деб билади "...Қирқ йилга ёвуқким, Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намози пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди (эрта-лаб ичмас эди — **Х. Қ.**) ўғлонлари ва сипоҳига бу ҳол эди. Ифрот била айш ва фисқ қилурлар эди" (222).

Бобурнинг Бойқарони фош этувчи бу нафрат аралаш сўзларида, биринчи галда, бу иллат шоҳгагина эмас, унинг ўғиллари, сипоҳий ва шаҳарнинг жами майзада аҳлига тааллуқли экани таъкидланади, темурийлар салтанатининг инқирози худди шу касофат орқали ҳам юзага келгани билдирилади. Бобур Хусайн Бойқаро фарзандларининг отасига нисбатан ўта ҳурматсизлиги, "отасидан ийманмай, Тангридан кўркмай", ҳатто, моҳи мубораки рамазонда ҳам айш, фисқи фужур билан шугулланишини ёзар экан, фақат шаҳзодаларга таъна тоши отаётгани йўқ. Бу темурий ҳукмдорга Амир Темур хонадони вакиллари-нинг бунча паст кетиши, нокасликка юз тутгани ёқмаяпти. Бобур худди шу ғайриахлоқий муҳит Амир Темур салтана-

тининг инкирозга юз тутишига олиб келганидан афсусланади: "Бу мирзолар (Хусайн ўғиллари — **Х. Қ.**) андоқ ифрот била фиск ва айшга машғул эдиларким, отасидек кордида ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, отасидан ийманмай, Тенгридан кўркмай, хануз иши чоғир ичмак эди нашот била, мажлисоролиқ эди инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлгон киши андоқ шикаст топгай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топгай" (100).

Захириддин Бобур Хусайн Бойқаро фарзандлари ҳақида фикр юритар экан, уларга "отадан мерос" бўлиб ўтган бу майзадаликини қоралайди. Масалан, у Иброҳим Хусайн мирзо ҳақида жирканиб ёзади: "Таъби ёмон эмас экандур. Ҳири чоғирини ифрот била ича-ича ўз отаси замонида ўлди" (225).

Бу қисқа таърифда Бобур Иброҳим Хусайннинг шоирлик таъбига ижобий баҳо беради. Бунда унинг адабий қобилиятига ачинаш ҳиссини сезиш қийин эмас. Унинг "ифрот била", яъни сурункасига, кўп, тартибсиз ичганини қаттиқ қоралайди. Бу фожианинг ота ҳаётлигида, унинг кўз ўнгига содир бўлганини айтиб, зимдан Бойқарога таъна тоши отмоқда. Бобур биров ҳақида имкон қадар "ўлди" сўзини ишлатмас эди, бу ерда шу сўзни лозим кўрганига сабаб — воқеанинг хунуклиги, вазиятнинг носоғломлигини очик билдирмоқчи.

Бобурнинг бошқа темурий шахзодалардан кўра афзаллик томонлари ҳақида кўп олимлар фикр билдирган. Бизнингча, кўпчилик диққатидан четда қолиб келаётган бир масала бор. Бу — Бобурнинг давлат қурилиши, уни бошқаришда фарзанд тарбияси, уларнинг ўзаро муносабати ва унинг оқибатлари ҳақидаги қарашлари. Бу буюк шахс ҳамиша ўзидан олдин ўтган шоҳ ва султонларнинг фарзандлари орасида тожтахт учун кураш, бойлик ва юртга эгалик қилишга ўчлик ҳиссини салтанат заволи, инсоний эътиборни забунликка элтувчи бало даражасида баҳолаб

келган. У темурийзодаларнинг мурасизликка юз тутгани, давлат, бойлик деб бир-бирини қатл этишгача бориб етгани буюк Темурнинг мустаҳкам империяси заволига асосий сабаб деб билди. Ўзи ҳамиша фарзандлари Хумоюн, Комрон, Ҳиндол, Гулбаданбегим ва бошқаларни фақат аҳил бўлишга ундади. Масалан, Хумоюнга шундай мактуб ёзган: "Агар Тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар Тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтургил, Ҳисор вилоятини, иншооллох, холиса қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирганса, арзадошт қилинг, иншооллох, анинг қусурини ўшал вилоятлардин ўқ-рост қилғумиздир. Яна сен ўзунг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронга бўлур эди. Ҳамиша бу қоида ни маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг билан яхши маош қилгайсен. Улуқларга кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилгайсен" (420-421).

Бобур Хумоюннинг мавқеини катта ўғил сифатида белгилаб, унинг мол-мулкдаги ҳиссасини шундан келиб чиқиб ажратади. Каттага катта, сердаромадроқ (масалан, Самарқанд), ундан кичик Комронга Балх вилоятини бермоқчи бўлади. Бобур нозик психолог сифатида, Комронга Балхни берсак, кўнгли ўксимасмикан, деган мулоҳаза билан бу камчиликни кейин яна бошқа жойлар ҳиссасидан қўшиб, бартараф қилишни ҳам назарда тутган эди.

Бобур Хусайн Бойқаро хонадонидagi ота-ўғил, ака-ука можароларида, аввало, Хусайннинг ўзини айбдор ҳисоблайди: "Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Хусайн мирзонинг суюклук ўғли бу эди. Агарчи хейли суйғудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари муни кўп ортуқ кўргани учун аксар ёғиқтилар" (224). Бу парчада Хусайн

Бойқаро салтанати емирилишининг иллати ҳам, унинг ота, шоҳ сифатида тутган ўрни, ноўрин тарбияси ҳам, шахзодалар низоларининг сабаби ҳам ойдинлаштирилган.

Бобур Ҳусайн Бойқаро шахсиятидаги фожианинг яна бир томонини унинг катта ўғли Бадиуззамон билан боғлиқ ҳолда кўради. Агарчи Ҳусайн Бойқаро бу ўғлига нисбатан кўпинча адолатсизлик қилиб, ҳатто, маст ҳолида унинг ўғли, ўз набираси Мўмин мирзони қатл эттирган бўлса ҳам (бу фожиани Бобур ҳам қоралаган), унинг фикрича, фарзанднинг отага қарши туриб, қўшин тортиши, душманлари ёнига қўшилиб курашиши на инсоф, на инсонийликка тўғри келади.

"Бобурнома"да Ҳусайн Бойқаронинг хотинлари тасвири орқали унинг нозик хусусиятларини очишга ҳаракат қилинади. Бунда муаллиф бирданига уч мақсадга эришади: ҳам Ҳусайн Бойқаро образига чизги беради, ҳам Бадиуззамондаги яккашлик, ўз отасига ўчакиш учун ирсий асослар борлигини билдиради, ҳам султоннинг хотинларига бир-бир баҳо беради. Масалан, у Ҳусайн Бойқаронинг биринчи хотини Бека Султонбегим ҳақида фикр билдирар экан, Бадиуззамон ундан туғилганини алоҳида зикр этади. Шундан сўнг бу аёлнинг "кажхулклиги, ундай хотин эр учун бу ёруғ дунёда ҳам, у дунёда ҳам дўзах азоби эканини айтади. Бобур Бадиуззамон феъл-атворидаги баттоллик унинг онасидан кўчган, деган фикрни ҳам билдирган. Бека Султонбегимнинг ахлоқан пастлиги, шахсий қарашлари жамият манфаатларига путур етказганини кўрсатиб, шоҳни ҳаётда жабрдийда тариқасида тасвирлаган, бундай хотиндан воз кечганини тўғри деб билган: "Аввал олгон хотуни Бека Султонбегим эди. Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиуззамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлигининг мирзо батанг келди, охир

қўйди ва халос бўлди, не қилсун, ҳақ Мирзо жониби эди.

*Зани бад дар сарои марди нақў,
Ҳам дар ин сарой аст дўзахи ў" (231).*

Бобур бу билан Бека Султонбегимга нафратини айтиб адо қила олмайди чоғи, унга: "Тангри ҳеч мусулмонга бу балони солмағай, ямон ҳўйлуқ, кажхулқ хотун, илоҳий, оламда қолмағай" (231), деб кўшиб ҳам кўяди. Яна бир беандиша ва маккор хотини Хадичабегим ҳақида сўзлаш орқали Бобур Ҳусайн Бойқаронинг бир неча камчилигини бирданига очади. Биринчиси — унинг ўз хотинларига катта имконият, ҳатто давлат ишларига аралашуш ҳуқуқини бериши, иккинчиси — наслу насаби гунчачиликка бориб тақаладиган, аввал Султон Абу-саидга хотин бўлган аёлга уйланиши, учинчиси — мастлик, шароб касофати билан Бадиуззамоннинг ўғли Мўмин Мирзони шу аёл саъй-ҳаракати билан қатл эттиргани. Ҳусайн Бойқаронинг ўз фарзандлари билан душманона муносабат пайдо қилганига ҳам шу хотин сабаб: "Султон Ҳусайн Мирзонинг ўғлонлари ёғиқтилар, кўпрак мунинг жиҳати-дин эди. Ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотин эди, рофизия (яъни шиа — **Х.Қ.**) ҳам экандур" (231).

Бу икки хотини ҳақидаги салбий баҳога қараб, Бобур Ҳусайннинг давлат бошқаришдаги усулини ёқтирмагани учун ундан оилавий айб қидирган, деб тушунмаслик керак. Чунки "Бобурнома"да муаллифнинг Ҳусайн Бойқарога ўша жиддий, одилона баҳолар кўп: "...Яна Ҳириниким, рубъи маскунда андоқ шахр йўқтур ва Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидаги ва тақаллуфидин Ҳирининг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдик" (252).

Албатта, бу — Ҳусайн Бойқаронинг давлат қурилишига берилган юксак баҳо.

Бобур Хусайн Бойқаро вафот этганидан кўп ўтмай — ўша 1506 йили Хиротга боради. Бадиузамон Хирот ҳоқими эди. У Бобурни яхши кутиб олади. Муаллифнинг одиллиги шундаки, бу ерда шахзодага нисбатан эътирозини сезмаймиз. Аксинча, унинг меҳмоннавозлиқда абжирлиги, саховати ҳақида илиқ сўзлар битади: "Бу суҳбатда менинг оллимга қоз кабоби кўйдилар, чун қуш бузмоғини ва тўрғамоғини қилғон эмас эрдим, илик элтмадим. Баиузамон мирзо дедиким: "Нега майл қилмассиз?" Мен дедим: "Тўрғамоқтин ожиздурмен". Филҳол Бадиузамон мирзо бузуб, тўрғаб, оллимда қўюр. Мундоқ ишларда Бадиузамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатга бир мурассаъ камар, ханжар, бир чорқаб, бир тупчоқ манга берди" (254).

Бобур Хусайн Бойқаро ижодига ҳам танқидий назар билан қараган. Навоий шоир Хусайний ижоди ҳақида "Мажолисун-нафоис" тазкирасининг 8 мажлисини тўла бахш этиб, муносабат билдиргани ҳолда, Бобур Хусайний ижодига қисқагина тўхталиб ўтади "Туркий айтур эди, тахаллуси Хусайний эди. Баъзи байтлари ёмон эмасдур, вале Мирзонинг девони тамом бир вазндадур". Бу ўртамиёна шоир ижодига берилган баҳодек кўринади.

Бу борада адабиётшунослиқда анчагина фикрлар билдирилгани боис биз бу ерда кенг тўхталиб ўтишни лозим кўрмаймиз. Бироқ, шунини алоҳида таъкидлаш керакки, адабиётшунослигимизда Бобурдан ташқари ҳеч ким Хусайний ижодига танқидий ёндашмаган деган қараш бор. Бизнингча, "Мажолисун-нафоис" асарининг 8-мажлисида Навоий жуда нозиклик билан Хусайний ижодининг айрим жиҳатларини энгил танқид қилиб ўтган. Албатта, унда Бобурдагидек очиқ-ошкор танқид йўқ.

Навоий Хусайний ғазалларини Лутфий ғазаллари билан қиёслайди. Нисбий фарқларни кўрсатиш орқали Хусайний ғазалларининг мазмун жиҳатдан анча саёзлигини айтади. Масалан, "Ма-

ликул-калом Мавлоно Лутфийнинг машхур матлаи жавобида айтубтур:

Эй қадинг тубию жаннат ҳадди
гулгун устина.

Бу матла воқеъ бўлубтурким:

Хаттининг тори тушубтур лаъли
майгун устина,
Уйлаким, жон риштаси бир қатрайи
хун устина".

Лутфий ғазалининг бир матласига Хусайнийнинг уч ғазали матласини келтиради.

Навоий Лутфий ғазалининг мантиқ қучини, мисралардаги оҳангдорлик ва сўз сеҳри жозибасини қалбан ҳис этади. Бироқ, Лутфийнинг бир матласига Хусайнийнинг уч матласи рақобатга — курашга тушади. Хусайний икки ғазалида Лутфийга эргашиб, жавобия яратиб, ёрнинг "хатти"ни таърифлайди. Бироқ, Навоий фикрича, чиройли ёр юзида нозик ўрнашган хол бўлмаса, у мукамал эмас. Ана шу мукамалликни Навоий Хусайнийнинг учинчи ғазалидан қидиради ва қуйидаги матлани келтириб, ана шу кемтикликни тўлдиради:

Нуктаи холинг ажаб йўқ лаъли
хандон устина,
Ким, бўлур бир қатра доим оби
ҳайвон устина.

Навоий Хусайнийнинг уч ғазали орқали шоир ижодида аниқ занжир мавжудлиги, ғазаллар мазмунан бир-бирини тўлдиргани, муаллиф дунёқарашини янада ёрқин ифода этгани, бир ғазалда амалга ошмай қолган ният, армон ўзга ғазалда ифода топганини айтади. Бу Навоийнинг Хусайний ижодига зимдан танқидий ёндашганини билдиради.

Навоий "Хамса", "Вақфия", "Тарихи анбиё ва ҳукамо", "Муншаот" ва бошқа асарларида Хусайн Бойқаро шахсиятига ўз дўсти, ҳукмдори, қолаверса, ижоди учун шароит яратиб берган давлат ар-

боби сифатида баҳо берган. "Вақфия"-даги мана бу мисолда бу равшан кўрилади: "Яна ул ҳазратнинг фалақмартаба даргоҳида ва сипехрманзалат боргоҳида арзадоштим будурким, тириклик бўстонидаирким, адно нулуфарин сипехри ахзар била тенг тутса бўлмас ва ҳаёт гулистонидинким, жузвий солиғ гулин хуршиди ховарға ўхшатса бўлмас... Эм-диким ҳаётим гулшанининг баҳори ҳазонға етишти ва гулшанда очилгон йигитлик гуллари тўкила киришти... Ул ҳазратнинг муаббад давлатидин ва рафиъ ҳимматидин кўнглумга кечмаган комларға комгор бўлубмен ва тушумға кирмаган мақосидға иқтидор топибмен. Икки орзу риштасидин ўзгаким, гирихи кўнглум пардасидин ечилмади ва икки мурод ғунчасидин ўзгаким, тугуни жоним гулшанидин очилмади" (172-173).

Бунда Навоий Ҳусайн Бойқаро унинг ҳаётида қанчалик муҳим ўрин тутганини аниқ билдирмоқда. Шоир икки армони — ҳажга бориб, мусулмончиликнинг бешинчи фарзини адо этиш, шунингдек, катта ижодий режаларини амалга ошириш ҳақида ёзади. Бунда Навоий шохдан уни эркин қолдириш, кўп вақтнинг банд қилаётган сарой ишларидан озод қилишни илтижо билан сўрайди. Чунки адабиётпарвар инсоннинг адолатли шох хислатлари борасида ҳали айтажак сўзлари кўп эди: "...балки ҳар навъ назм ва насрдин китоблар тасниф қилсам эрди ва мужалладлар тартиб берсам эрди, то ул ҳазратнинг фархунда оти васила била кўп йиллар рўзгор аҳли тилида мазкур бўлса эрди".

Алишер Навоий асарларида, гоҳида бўлса ҳам, Ҳусайн Бойқаро давлатдорлиги, иш юритиши, давлат қурилиши ишларида хатоликлар, адолат ва инсофга қарши ишлар содир бўлганига ишоралар қилиб ўтади. Чунки Бойқаро ва Навоий ўртасида ўша яқинлик, шоирнинг давлатчиликдаги тутган мавқеи ҳамма гапни ошкор қилавермасликни тақозо этарди. Мана бу сўзлар шуни тасдиқлайди: "...Мулк бўстониининг чамани ак-

нофида кўрмас нимадин кўзумни наргис кўзидек кўр ва эшитмас нимадин қулогимни бинафша қулогидек қар ва тутмас нимадин илгимни чинор илгидек шал ва бормас ердин оёғимни сарв аёғидек ланг ва айтмас сўздин, батаҳсис, махфий асрореким... ифшосидин савсан тилидек гунг қилдим" (166).

Навоий насридаги бадиият ўрта аср тарихий, бадиий, саргузашт асарларининг кўпчилигига хос бўлган анъанавий лафзбозликдан тубдан фарқ қилади. Бунда муаллифнинг юксак мантикий фикрлаш тарзи, шоирона таҳайюли, ёрқин услуби бор. У Ҳусайний хислатларини қаламга олар экан, унинг қаттиққўл, гоҳида шафқатсиз бўлишида табиийлик кўради, Навоийдек Ҳусайнга яқин бўлган киши ҳам бу шиддат олдини олишга қодир эмас эди.

Мана бу парчада Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатидаги яқинлик, унинг чегараси, асар муаллифининг ўз шохига бўлган садоқати, фидоийлиги аниқлашди: "Пок ҳаёлидин (яъни Ҳусайн Бойқаронинг — **Х. Қ.**) тақвиятға содиқ ва соф зиҳни шаръи мубин тамшиқига мувофиқдур. Ғояти риояти ва ниҳояти эҳтиёти бу ҳукмға муқтази бўлдиким, наузи биллоҳки, агар башарият тағофулидин шариф рўзгори ҳавосида зулм булутлари адл қуёши юзин ёпардек бўлса, бу кул зурвайи арзға еркургай, то ул булутларни надомат оҳи сарсари била оламдин чиқорғай ва покиза авқоти шабистонида агар биъат насими шариат шамъиға зарар еткурғудек бўлса, бу нотавон парвона бўлғай, то ул шамъни мухофазат ҳуллаларидан фонуска киорғай. Бихамдиллаҳки, ул тавр амре ҳодис ва бу навъ ише воқеъ бўлмади, аммо бўлди эрса, дағи ҳукмдин тажовуз қилмадим ва ўзимни арода кўрмайин, ул ишни ароға солдим" (167).

Навоий Ҳусайн ҳақидаги насрий мулоҳазалари орасида баъзан шеърый парча ҳам келтиради. У насрий парчадаги фикрни тўлдирибгина қолмай, муаллифнинг ички дарди, қарашларини

адабий тимсоллар кучи билан янада очикроқ ифодалайди:

*Тахририм агар яхши эди, йўқса табоҳ,
Алфозим агар ёмон эди, гар дилхоҳ.
Арз этмагани чу ҳукм айлаб эди шоҳ,
Шоҳ англамаса, бу хизматим нетгаймен, оҳ!*

Навоий асарларида Бадиуззамонга насихат тариқасида билдирилган фикрлар мавжуд. Шоир ота-ўғил ўртасидаги ихтилоф ва урушлардан кўп азоб чеккан, ҳамиша уларнинг олдини олишга шошилган.

Бироқ, Навоий қанчалик обрў-эътиборга эга бўлмасин, ҳамма вақт ҳам Бадиуззамонни инсофга қақира олмаган. Кўпинча у яраштиришларга "оёғи тортмай" роқ борган. Чунки Хусайн Бойқаро Навоийнинг хурматидан фойдаланиб, ўғлига таъсир ўтказишга кўп уриниб кўрганга ўхшайди.

Навоий кўпинча шоҳга айтолмаган фикрини пардали қилиб Бадиуззамонга билдирган. Буюк шоирнинг ноқобил шахзодага айтган ўғити замирида Хусайн Бойқаронинг ота сифатидаги ҳаттоларига ишорани пайқаш қийин эмас. Навоийнинг Бадиуззамонга битган мана бу мактуби фикримизга далил бўла олади: "Аммо бировниким, Тенгри таоло бир сурук бандалари устига ҳоким қилди — анга ҳеч амр итоати адлча бўлмас ва ҳеч наҳйдин ижтиноб чоғир таркича бўлмас... Ва чоғирни "уммул-хабоис" ярамасликлар орқаси дебтурлар (шакшубҳасиз, бу фикр Хусайнга ҳам қаратилган — **Х. Қ.**). Жамъи ёмонлик андин мутаваллид бўлурким, борча яхшилик ва ямонлик бу икки нима зимнида мундариждур. Ва илтимос улким, агар муяссар бўлур — куллий ва агар муяссар бўлмас, улча мақдурдур, бу икки ишдин кўшиш қилғайсиз. Дағи агарчи бу фақир ҳеч ҳисобда эрмасмен, аммо эшикда эрконим била йироқ эрконимга бир ҳукм бермангиз ва улча бор мирзонинг (Хусайннинг — **Х. Қ.**) ҳукми ижросида саъй қилиб, ул давлат маслаҳатининг

дақойиқидин ҳеч вақт номаръий қўймангиз. Ва ҳазарот ва маҳодим била, балки сойир наввоб ва худдом била рўзгорлиғ тарийқин маслук тутунгиз" (101).

Шундай қилиб, Навоий Хусайн Бойқаро ҳақида ҳар қанча ижобий фикрда бўлмасин, кези келганда, барча имкониятлардан фойдаланиб, уни инсофга, адолатга, юрт тинчлиги ва осойишталигига ундаган.

Хондамир ва Восифийнинг Хусайн Бойқарога муносабати янада ўзига хос. Аввало, Хондамир Бойқаро шахсига тарихчи сифатида ёндашади ва унинг ҳарбий юришлари, жанги жадалларда иштироки, ғалабаси ва мағлубияти ҳақида маълумот беради. У ҳам, Навоий сингари, Бойқаро ҳақида, асосан, ижобий фикр баён этади, унинг сифатларини бир-бир санайди. Шоҳнинг "макоримул-ахлоқ" эгаси эканини билдириб, бу хислатини мардоналик, шижоат беагани, қилич уришда Рустами достоннинг руҳи ҳам хижолатда қолишини бадиий бўёқлар орқали ифодалайди. Хусайн Бойқаронинг муҳораба майдонидаги шижоатига қойил қолади "Уруш ва қиличбозликлардаги тўқнашувларда шитобкорлик ва қонли урушларда Исфандиёрдек шижоат ва мардлик кўрсатар эди".

Хондамир Хусайн Бойқаронинг жанг майдонидаги маҳоратига кенгроқ ўрин бергани табиий. Чунки тарихчи сифатида уни шу жиҳат кўпроқ қизиқтирган.

Муаррих шу таърифлар қатори Хусайн Бойқаро салтанатида базмлар, айш-ишратлар жуда баланд руҳда ўтганини ҳам кўрсатар. Гарчи муаллиф бу таъсирларни ижобий жиҳатни назарда тутиб келтирган бўлса ҳам, аслида, улар замирида муаллифнинг норизолиги, салтанатнинг заволи шундан эканига ишора йўқ эмас: "Айш ва нишот базми жаннатда содир бўлгани сингари ва ҳар жиҳатдан безатилган ёш йигитчалар ва ишрат мажлиси ва инбисоти (густохлиги, ҳаддан ташқари очиклиги) Эрам гулистонидагидек озор бериш ваҳмидан ҳимояда..."

Албатта, Хондамирнинг жамиятдаги мавқеи бу масалаларни Бобур ёки Навоий сингари гоҳ очиқ, гоҳ парда ортида баён этишга имкон бермас эди. Юқоридегидек тасвирлар эса унинг журъати сифатида қабул қилиниши керак.

Хондамир Хусайн Бойқаронинг бадиий маҳоратига шеърӣй йўл билан юксак баҳо беради:

*Пеши таъби покаш об фарсурдае,
Пеши фаҳми тезаш оташ мурдае.*

Мазмуни: унинг ўткир таъби сувнинг силлиқлигини йўқотади, фаҳмининг ўткирлигига оташ-олов ҳам дош бера олмайди.

"Ҳабибус-сияр"нинг 4-жилдида Хондамир давр султонининг кундалик юмушлари, темурий шахзодаларнинг давлатни идора қилиш усуллари, давлат қурилиши ишларини кенгашиб олиб бориши, халқдан мунтазам хабардор бўлиш, хайр-саховат этиш ҳукмдорнинг кундалик машғулотӣ бўлиши лозимлиги бу хусусият Хусайн Бойқаронинг ҳар кунлик иш услуби эканини кўрсатади.

Хусайн Бойқарога муаррих берган бахонинг давоми куйидагича: "Ҳафтада икки марта — душанба ва пайшанба кунлари қозилар ва уламоларни олий мажлис аҳли олдига чақириб, аҳком талаблари асосида содир бўлган масалаларни кўриб чиқар эди. У дарвешлар ва ибодатда бўлган кишилар суҳбатига мунтазам бориб турар, уларнинг ваъз ва суҳбатларидан баҳраманд бўлар эди. Машоғи ул-ислом ва боизларнинг ҳурмат ва эҳтиромини жойига қўяр ва уларнинг ҳолидан хабар олиб турар эди. Инсон учун зарур ҳисобланган хайр биноларидан масжид ва мадраса, хонақоҳ ва работлар қуришга жуда майли баланд эди ва рағбат билан ишга киришар эди. Бир неча иншоот ва иморатни ўз маблағи билан қуриб, вақф ҳисобига ўтказган эди. Кўнгилочар ва дилрабо иморатлар

қуришга саъй ва ҳаракати катта эди. Боғ ва бўстон яратиш, уларни жуда чиройли қилиб безашда ҳам рағбати олий, райҳон, гуллар билан оройиш бериб, кўнгил-очар манзиллар яратар эди. Эрталабдан оқшомгача мулкни асраш ва жаҳонгирлик масалалари устида бош қотирар эди..."

Хондамир бу таърифлардан кейин бирма-бир Хусайн Бойқаро тасарруфида бўлган ўлкалар номини батафсил келтирадики, бу — тарих учун жуда муҳим.

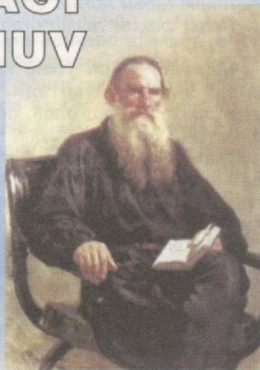
Зайниддин Восифийнинг Хусайн Бойқаро ҳақидаги маълумотлари Бобур, Навоий, Хондамир қарашларидан тубдан фарқ қилади. Чунки у Хусайн Бойқаро билан жуда кам учрашган, кўпинча шох ҳақидаги маълумотлар унинг яқин амири Соҳиб Доро сўзларига ёки Восифий онда-сонда иштирок этган Алишер Навоий мажлисларига асосланган. Шунга қарамасдан, Восифий Хусайн Бойқаронини ўша даврнинг адабиёт ва маданият ҳомийси, хушсуҳбат киши, ҳамиша халқ билан бир даврада иштирок этувчи султон сифатида қаламга олган. Восифий Хусайн Бойқаро шахсияти ҳақида сўз юритганда, фақат унинг ижобий хислатларини тилга олади. "Бадоеъул-вақоеъ"ни мутолаа қилган киши кўз ўнгида Хусайн Бойқаро одил шох, эл иши учун жонини фидо қилган ҳукмдор сифатида гавдаланади.

Хуросонда 37 йил ҳукмронлик қилган Хусайн Бойқарога давр адибларининг муносабатларини таҳлил этиш орқали ҳар бир муаллифнинг жамиятдаги мавқеи унинг ижодига нечоғлиқ таъсир этганини аниқлаш билан бир қаторда, ўрта аср насрий асарларида даврнинг етук шахслари сиймосини яратиш, уларга ҳар томонлама баҳо бериш ҳам мезон вазифасини ўтаганини кўрамиз. Бу тасвирлар давр тарихи ва жамият равнақида шахснинг ўрнини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

TAFAKKUR VODIYSIDAGI UCHRASHUV

*Жалолиддин Румий
ва Лев Толстой
фалсафасидаги
руҳий муштараклик*

Инсон худо берган табиатини бутунлай ўзгартириб юборишга қодир эмас, албатта. Лекин табиатида "инқилоб"лар содир этиб туриши керак. Йўқса, у асло улғаймайди. Менинг кейинги пайтда ўқиш ва ўрганиш жараёнида келган хулосаларимдан бири ана шу. Яна ким билади дейсиз...

Мен бири Шарқда, бири Россияда улғайган ва инсони комил даражасига етган икки буюк шахснинг ҳаёт ва ўлим ҳақидаги мулоҳазаларини ўзаро солиштириб, улардаги уйғунлик ва муштаракликдан ҳайратга тушдим... Ҳаёлан уларнинг руҳий сўхбатини "ташқил қилдим". Балки бунга ҳаққим йўқдир, аммо маънавият аҳли менинг бу "ўзбошимчалигим"ни кечирар деган умиддаман. Айни чоқда, Толстойнинг "Иқрорнома"си ва Румийнинг "Ичиндаги ичиндадир" асарини она тилимизга таржима қилган икки жонқуяр инсон — Озод Шарафиддинов ва Улуғбек Ҳамдамга самимий миннатдорлигимни изҳор этаман.

Бу "қурама рисола"ни "Тафаккур водийсидаги учрашув" деб атадим. Ўйлайманки, Румий ва Толстой агар абадиёт оламида учрашиб қолса, ҳаёт ва ўлим мавзусида албатта сўхбатлашган бўларди. Ёруғ дунёда инсон ўлимга маҳкум, лекин унинг тафаккури заволи билмайди.

Мазкур сўхбатдаги барча фикр-мулоҳазалар Толстой билан Румий китобларидан олинган.

Эшқобил ШУКУР

Тафаккур водийси. Қайдагир шарқираётган сувнинг товуши ва қушлар нағмаси эшитилади. Чор-атрофда ястаниб ётган кенгликларда паришон солланиб турган ҳар бир дарахтда тўрт фасл манзараси мужассам. Улуғ тоғ этағида, булоқ бошида Румий билан Толстой ўзаро суҳбатлашиб ўтирибди. Уларнинг тепасида камалак жилва қилади. Ўртада камалакнуса гасмурхон.

ТОЛСТОЙ

Мен ўша йилларни даҳшатсиз, ижирганмасдан, юрак зил кетмасдан эслай олмайман. Ҳа, урушда одам ўлдирганман, кимнидир ўлдирмоқ ниятида дуэлга чақирганман, тасарруфимдаги мужикларни қартага бой берганман, бировларнинг меҳнати эвазига яшаганман, фаҳш ишлар билан шуғуланганман, алдаганман. Ёлгончилик, ўғрилиқ, зинокорлик, ичкиликбозлик, зўравонлик, қотилик... Хуллас, мен қилмаган жиноят қолмаган...

РУМИЙ

Умид — ишонч йўлининг боши. Йўлда юрмасанг ҳам, доимо йўлнинг бошини кўзла. "Нотўғри ишлар қилдим" дема, тўғрилиқ йўлини тут. Ўшанда ҳеч қандай эгрилик қолмайди. Тўғрилиқ Мусонинг ҳассаси кабидир, эгрилик эса сеҳргарларнинг сеҳрига ўхшайди. Тўғрилиқ ўртага чиқиши билан уларнинг ҳаммасини ютади. Агар бир бора ёмонлик қилган бўлсанг, ўзингга ўзинг қилгандирсан. Сенинг ёмонлигинг бегонага қандай таъсир қилади?

Қара, анави чўққига қўниб учган қуш тоғнинг салмоғини орттира-дими ёки емириб юборадими? Ўзинг собит бўлсанг, ҳеч нарса таъсир қилмайди. Эҳтиёт бўл, умид ўзингда.

ТОЛСТОЙ

"Санъат, поэзия..." Одамларнинг мақтови таъсирида мен узоқ вақт бу ишни бажарса бўлади деб, ўз-ўзимни ишонтириб келдим. Ҳа, қай бир сонияда ўлим келиб, ҳамма нарсани — мени ҳам, ишимни ҳам, улар ҳақидаги хотирани ҳам маҳв этади. Аммо, шунга қарамай, барибир кўзланган ишни бажариш керак. Кўп ўтмай англадимки, бу ҳам ёлгон экан. Ҳаёт мен учун жозибасини йўқотиб борарди.

РУМИЙ

Инсонда шу қадар улкан ишқ, ҳирс, орзу-ҳавас ва дард бордирки, агар юз мингларча олам ўзиники бўлса ҳам, унинг кўнгли тинчимайди. У ўзи машғул бўлган ишда, санъатда, илми нужумда, ҳақимликда... Бироқ буларнинг ҳеч биридан ҳузур-ҳаловат тополмайди. Чунки, у истаган нарсасини қўлга киритолмаган. Завқ ва орзулар зинапоёга

ўхшайди. Зиналар ўтириб дам олишга мослашмаган, аксинча, уларнинг устидан босиб ўтилади, холос. Умрини шу зиналарда беҳуда ўтказмаслик учун ғофилликдан тез уйғонган ва тақдир моҳиятини англаб етган зот нақадар бахтли!

ТОЛСТОЙ

Мен яшаб нима қиламан? Бирон нарсани исташимдан нима маъно? Бирор иш қилмоғимнинг нима кераги бор? Ўлим ҳақ. Мен, албатта, бу дунёдан ўтаман. Менинг яшашимда шундай маъно бормиканки, ўлимим уни маҳв этолмаса?.. Ахир, мен ҳеч қандай баҳонаю сабабсиз, маънисиз дунёга келган бўлишим мумкин эмас-ку? Ахир, мен тўсатдан инидан тушиб кетган полапон эмасман-ку? Ана шу саволлар қийнайди мени.

РУМИЙ

Сен ўз қадр-қийматинг ва тушунчанг билан икки оламга бадалсан. Аммо нима қилайинки, ўз баҳонгни билмаётирсан.

Ўзингни арзонга сотма, чунки мартабанг улуғдир. Агар ўзингни жаҳаннам эвазига сотсанг, ўзингга зулм қилган бўласан.

ТОЛСТОЙ

Ҳаётим тўхтаб қолди. Мен нафас олишим, овқат ейишим, сув ичишим, ухлашим мумкин эди, бироқ нафас олмасам ҳам, овқат емасам ҳам, сув ичмасам ҳам, ухламасам ҳам бўлаверарди. Лекин, барибир, ҳаётим тўхтаб қолган, шекилли.

Агар бирор сеҳргар менга, ҳамма истакларингни бажо келтираман, деса, мен унга нима дейишимни билмаган бўлардим.

РУМИЙ

Сенинг учун овқат емоқ ва ухламоқдан бошқа яна бир озиқ бордир. Вужудинг — сенинг отингдир. Дунё — от охури. Отнинг еми унинг эгасига емиш бўлолмайди. Унинг ўз емиши, неъматлари бор. Қўқлар ва Ер ўз зиммасига ололмаган ишни инсон елкасига олди.

ТОЛСТОЙ

Балки, мен бирон нарсадан беҳабардирман? Ҳали мен билиб улгурмаган сир-синоат бордир? Ахир, билимсиз одам ҳам шундай қилади-ку? Билимсиз одам ҳамма вақт шундай дейди-ку? Агар у бирон нарсани билмаса, билмаган нарсасини бемаъни, аҳмоқона нарса деб атайди.

РУМИЙ

Бола кўп нарсадан беҳабар ва эмин-эркин бўлгани учун улғаяди, ўсади. Савол берган зот икки жиҳатни яхшилаб тушунмоғи керак. Биринчиси — сўраган нарсасидан янглишгани, билганидан бошқа яна нимадир бор экани билан боғлиқ бўлган масала. Иккинчиси — би-лишга муносиб сўз ва ҳикмат мавжудлиги, бироқ уни билиб бўлмас-лик ҳақидаги масала.

ТОЛСТОЙ

Сукрот ўлимга тайёргарлик кўраётганида “Биз ҳаётдан қай дара-жада узоқлашиб борсак, шу даражада ҳақиқатга яқинлашиб борамиз” деган экан. Ҳақиқатни севгувчи — биз ҳаётда нимага интиламиз? Та-нимиздан мосуво бўлишга ва тан ҳаётидан келиб чиқувчи жами ёвуз-ликдан халос бўлишга интиламиз. Шундай экан, ажал эшигимизни қоқиб келганда биз нечук хурсанд бўлмайлик?

РУМИЙ

Мажнун Лайли юртига бормоқ истаганида, ҳуши жойида бўлган пайтлар туяни у томонга ҳайдар, аммо хаёли Лайлига кетганда, ўзи ва туяни унутар эди. Шунда туя қишлоқдаги бўталоғини эслаб, орқага қайриларди. Қишлоққа келиши билан Мажнун ҳам ўзига келар ва билардики, икки кунлик йўли беҳуда кетибди. Шу тарзда уч ой даво-мида йўлда сарсон бўлади. Ниҳоят, “Бу туя бошимнинг балоси” деб ундан иниб, пиёда йўлга тушади. Туямнинг орзуси — орқада, меники эса — олдинда. Биз ўз йўлларимиз туфайли айрилдик.

Шунга ўхшаш яна бир ҳикоят бор: бир дарвешга подшоҳ “Эй, зо-ҳид” деб мурожаат этади. У эса “Зоҳид — сенсан” дея жавоб қайта-ради. Шоҳ, “Мен қандай зоҳид бўлайин, бутун дунё меникидир”, дей-ди. Бунга жавобан дарвеш: “Йўқ, аксинча, кўряпсанки, бутун дунё, охират ва жамики молу мулк меникидир. Оламни мен олдим. Сен эса фақат бир луқма ва бир хирқа билан қаноат этдинг”, дейди.

ТОЛСТОЙ

“Яша, худони излаб топ, шунда ҳаётинг худосиз бўлмайди”, дедим мен ўзимга ўзим. Шунда дилимдаги ва атрофимдаги нарсаларнинг ҳаммаси ҳар қачондир кучлироқ нурланиб кетди ва бу нур мени ҳеч қачон тарк этмади.

РУМИЙ

“Юзингни қай тарафга бурсанг, Оллоҳ ўша ердадир”. У ҳамма жойда мавжуд. Чехраси доимий ва ўлмасдир. Ошиқлар ушбу чехрага ўзла-рини фидо қилиб, эвазига ҳеч нарса истамас. Бошқалар эса, ҳайвон сингаридир.

ТОЛСТОЙ

Мен фақат худога ишонган кезларимдагина яшаганимни эсладим. Авваллари бўлгани каби ҳозир ҳам ўзимга ўзим дердим: худони тан олишим билан менга жон киради; уни унутсам, унга ишонмай қўйсам, дарҳол ўла бошлайман. Бу тирилиш ва ўлишлар нима бўлса экан?.. Ахир, худонинг мавжудлигига ишончимни йўқотган кезларимдаги ҳаётимни ҳаёт деб бўлмайди. Худони топишимдан умид узганимда борми, алақачон ўзимни ўзим ўлдириб қўярдим. Мен фақат уни ҳис қилган, излаган чоғларимдагина чиндан ҳам яшайман. Хўш, мен яна нимани излаётиман деб садо беради дилимдаги овоз. Мана У! Усиз яшаб бўлмайди. Худони танимоқ ва яшамоқ — бир нарса. Худо бу — ҳаётдир.

РУМИЙ

Оллоҳ инсонни билимли, олим қилиб яратгани учун инсон ўз борлигининг устурлобида вақти-вақти билан тангри тажаллийсини ва беназир гўзаллигини порлоқ бир ҳолда кўради. Бу жамол мазкур кўзгуни ҳеч қачон тарк этмайди. Инсон — тангрининг устурлобидир. Шу нуқтаи назардан устурлоб (телескоп) фалакнинг қандай кўзгуси бўлса, инсон вужуди ҳам Оллоҳнинг шундай ойнасидир. Ўзини билган худони ҳам билади.

ТОЛСТОЙ

Гўё мен бошимдан бундай воқеани кечирган эдим: эсимда йўқ, қачондир мени қайиққа ўтқазиб, алақандай номаълум соҳилга томон йўналтириб, тажрибасиз қўлларимга эшакни тутқазишди-да, ёлғиз қолдиришди. Мен билганимча эшак эшиб сузиб кетдим. Аммо, сувнинг ўртасига яқинлашганим сари оқим тезлаша борди. Оқим мени манзилдан бошқа томонга судрар эди. Йўлда эса оқим ихтиёрига тушиб, менга ўхшаб сарсари сузаётганлар тобора кўпроқ учрай бошлади. Оқимнинг қоқ ўртасида қуйи тарафга сузиб кетаётган кема ва қайиқлар қаторида мен йўналишни бутунлай йўқотиб қўйдим. Теварагимда елканли ва эшакли қайиқлардаги йўлчилар шоду хуррам ҳайқиришиб қуйи томонга елиб боришар ва мени ҳам, бир-бирларини ҳам бошқа йўналиш борлиги мумкин эмаслигига ишонтирмоқчи бўлишарди.

Мен ҳам улар билан сузиб кетдим. Сузавериб, соҳилдан жуда олислаб кетибман.

Шунақаси ҳам бўлади. Нақл қилишларича, подшоҳ ўз мулозимини муайян вазифани бажариб келиш учун қишлоққа жўнатади. У эса, тайинланган вазифани бажармай, бошқа юмушларни адо этиб қайтади, лекин подшоҳ учун ҳеч иш қилмаган бўлади. Аслида, инсон бу дунёга муҳим вазифани адо этиш учун келади. Ғоя — Удир, агар Унинг ҳукмини бажармаса, ҳеч бир нарса қилмаган ҳисобланади.

Аммо, менинг шоддигим унчалик узоққа чўзилмади. Ақл ўз ишини давом эттирарди. Худо тушунчаси худо эмас, дердим мен ўзимга ўзим, тушунча — менинг дилимда содир бўладиган нарсас. Худо ҳақидаги тушунчани мен дилимда ҳосил қилишим ҳам мумкин, ҳосил қилмаслигим ҳам мумкин. Бу — мен излаётган нарсас эмас, мен шундай нарсани излаяпманки, усиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас.

РУМИЙ

Бир одам Мавлоно Шамсиддин Табризий ҳузурида “Мен аниқ бир далил билан Тангрининг борлигини исбот этдим”, дейди. Эртаси эрта-лаб Мавлоно Шамсиддин бундай жавоб қилади: “Кеча кечаси малаклар келди ва Оллоҳ унга (Тангрини исбот этганга — *таржимон*) умр берсин ва яратганга шукр бўлсинки, бу одам бизнинг Тангримизни исбот этди, дея дуо қилди. Эй заволли одамча, Тангрининг борлиги собитдир. Бунга далилнинг ҳожати йўқ. Агар бирор иш қилмоқчи бўлсанг, ўз даражанг ва мақоминг билан Унинг олдида ўзингни исбот қил. Унинг ўзи эса далилсиз ҳолда собитдир”.

ТОЛСТОЙ

...Менинг билимлар ўрмонида довдираб юришим нафақат тушкунлик ботқоқидан халос эта олди, аксинча, уни янада чуқурлаштирди. Бир соҳадаги билимлар ҳаёт саволларига жавоб бермади, бошқа соҳадаги билимлар жавоб берди-ю, бу билан менинг тушкунлигимни тасдиқлади. Илми ақлия ўз асосларига қатъий амал қилиб, саволимга бевосита жавоб берар экан, ҳамма жойда фақатгина битта жавобни айтиб келган ва ҳозир ҳам шуни айтади. Яъни, “Дунё — чексиз ва англаб бўлмайдиган ҳилқат. Инсон ҳаёти — ана шу англаб бўлмайдиган хилқатнинг англаб бўлмас бир бўлаги”.

РУМИЙ

Бинобарин, замонамиз олимлари ҳам қилни қирқ ёради. Ўзларига боғлиқ бўлмаган нарсаларни жуда яхши билади. Лекин, ўта муҳим, ўзига яқин бўлган нарсани билмайди. Ҳамма нарсадан яқин бўлган борлиқ — уларнинг ўзлиги. Улар бирор иш тўғрисида, бу — тўғри, бу — хато, бу — ҳалол, бу — ҳаром деб ҳукм чиқаради-ю, ўз моҳиятининг ҳалол ё ҳаром эканини англамайди.

ТОЛСТОЙ

Агар физиология, психология, биология, социология каби илм соҳаларининг ҳаёт масалаларини ҳал қилишга уринишига мурожаат этсангиз, кишини лол қолдирадиган фикрий қашшоқликни, уччига чиққан мужмалликни, ҳал қилиб бўлмайдиган масалаларни ҳал қиламан

деган беҳуда чиранишларни кўрасиз. Бунда бир мутафаккир бошқаси билан узлуксиз қирпичоқ бўлиб ётади, ҳатто бир мутафаккирнинг фикрларида чигал зиддиятларга дуч келасиз.

РУМИЙ

Ривоят қиладиларки, бир подшоҳ ўғлини ҳунармандлар тўпига қўшиб қўйибди. Улар болага турли билимлардан, жумладан, илми нужумдан ҳам дарс беришибди. Шоҳ ўғли аҳмоқ бўлгани ҳолда ўзига ўргатилган нарсаларни пухта эгаллаб олибди. Кунларнинг бирида подшоҳ уни имтиҳон қилмоқ учун ҳовучига узугини беркитиб, ўғлидан "Бунда не бор?" деб сўрабди. Бола "Қўлингиздаги думалоқ, сариқ, ичи бўш бир нарса" деб жавоб бергач, ҳайратга тушган ҳукмдор: "Аломатларини тўғри айтдинг, энди номини айт", дебди. Ўғил "Ғалвир бўлса керак" деб жавоб берибди. Подшоҳ "Мени ҳайрон этиб, олган таҳсилнинг шарофати билан аломатларни аниқ айтдинг-у, лекин ғалвирнинг ҳовучга сигмаслигига ақлинг етмадими?!" дебди. Инсонга берилган иш, сўз ва ҳоказоларнинг барчаси аломатдир. Уларнинг жавҳар билан алоқаси йўқ. Улар йўқ бўлгандан кейин қолган нарса жавҳардир. Биз назарда тутган олимлар аломати шундай. Улар белгиларни тўғри топиб сўйлайди-ю, аммо ғалвирни ҳовучга сигади деб туриб олади. Чунки, асосий нарсадан уларнинг хабари йўқ.

ТОЛСТОЙ

Шундай қилиб, авваллари оқилона билимлар менга ягона нарса бўлиб туюларди, энди эса муқаррар тарзда шуни эътироф этишга мажбур бўлдимки, ҳозир ҳаёт кечираётган жамики инсониятда яна бошқа алақандай билим бор. Бу ғайришуурий билим — иймон. Шу иймон яшашга имкон беради.

РУМИЙ

Инсон — буюк бир мўъжиза ва унинг ичида ҳамма нарса ёзилган. Бироқ, зулмат ва пардалар борки, улар ёзувларни ўқишга имкон бермайди. Бу дунёда юз мингларча нур кўрсалар ҳам, асл нурнинг ўзига қиймат бермайдилар. Агар кўзда бир нур бўлмаса, у бутун оламни тўлдириб турган нурни кўрмайди. Одамдан Мустафо замониғача намоз ва рўза ҳозирги шаклда эмасди. Аммо амал мавжуд эди. Демак, бу сурат (шакл) амали бўладими? Амал — инсондаги маънодир. Амал — ичкаридаги маъно. Иймон — қалбадир.

ТОЛСТОЙ

Қаердаки ҳаёт бўлса, ўша жойда инсоният пайдо бўлганидан бери унга яшаш имконини берадиган иймон бор. Унинг асосий белгилари ҳамма жойда, ҳамиша бир хилдир.

РУМИЙ

Бир киши "Намоздан афзалроқ нима бор?" деб сўради. Айтганимиздек, намознинг жони, руҳи ўқилган намоздан яхшироқдир. Иймон намоздан устундир. Чунки, намоз кунда беш маҳал, иймон эса ҳамма вақт фарздир. Намоз узрли сабаб билан қолдирилиб, фурсат бўлиши билан қазоси адо этилиши мумкин. Иймон учун ҳеч қандай узрли сабаб билан бузилиб, кейинроқ бажариш рухсати йўқ. Намозсиз иймоннинг фойдаси бўлади, бироқ иймонсиз намознинг фойдаси йўқ. Худди мунофиқларнинг намози каби. Ибодат ҳар динда турлича, иймон эса ўзгармайди.

ТОЛСТОЙ

Иймонни билиш ҳам бутун инсоният ва унинг ақли каби сирли бир ибтидодан келиб чиқади. Бу ибтидо — Худодир. Инсон жисмининг ҳам, ақлининг ҳам ибтидоси — У.

РУМИЙ

Оллоҳнинг хос қуллари на охарни (ғайрни), на охирни кўрадилар. Уларнинг назари аввалга тушади ва ҳар ишнинг ибтидосини билади. Масалан, буғдой экилса, буғдой битишидан воқифдирлар. Булар — нодир кишилардир. Бошқалар ўртамиёна бўлгани учун назарлари сўнгда. Улар оғилда қолгани боис ҳайвондир.

ТОЛСТОЙ

Мен давримиз ҳаёти зоҳиран ҳаётга ўхшаса-да, аслида ҳаёт эмаслигини тан олиб, ундан юз ўгирдим. Турмушимиздаги фаровонлик ҳаётни англаш имконидан маҳрум қилар эди. Ҳаётни англамоқ учун мен истиснолар ҳаётини, ўзимизнинг, яъни ҳаёт дарахтига ёпишиб олган текинхўрлар ҳаётини эмас, оддий меҳнаткаш халқ ҳаётини англадим, шу халқ ҳаётга берадиган маънони тушунмоғим лозим эди.

РУМИЙ

Ҳар қандай ашёнинг сифати зидди орқали маълум бўлади. Улуғ Тангри қалбингизни иймон нури билан безагани учун ҳам сизга бу нарсалар чиркин туюлмоқда. Агар қалбингиз шундай бўлмаганда, нарсаларга бундай қарамасдингиз. Бошқалар эса, сиздаги дарддан маҳрум бўлгани учун ҳам, ўз муҳитидан мамнундир ва "Асосий нарса будир" дейди. Улуғ Тангри сизга истаганингизни беради, нимагадир эришиш йўлида ҳиммат кўрсатсангиз, ўшанга сизни муяссар айлайди. Чунки, қуш қанотлари билан юксалади, мўмин ҳиммати билан.

ТОЛСТОЙ

Мен саводсизлиги ва илмсизлиги учун мужикларга неча марталаб ҳавас қилганман. Бир вақтлар иймоннинг менга ўта маънисиз бўлиб туюлган қоидалари уларга сира ҳам ёлғон бўлиб туюлмас эди.

РУМИЙ

Малак билими, ҳайвон эса билимсизлиги билан қутулади. Бани одам эса шу иккаласи ўртасида аросатда қолади.

ТОЛСТОЙ

Мени яна бир нарса қийнайди. Биз аҳолиси турли динларга сиғинадиган мамлакатларда яшаганмиз ва кўрганмиз; католик православга ва протестантга, православ ҳам уларга нафрат билан муомалада бўлади. Улар бир-бирининг эътиқодини сира иккиланмай рад этади. Қадимчилар, пашковчилар ва бошқа мазҳабларга муносабат ҳам худди шундай. Диний таълимотни энг олий юксакликда англаса бўлмасмикан; у шу даражада юксак бўлсаки, ундаги тафовутлар йўқ бўлиб кетса...

РУМИЙ

Сиз қандай қилиб динни бир қиласиз? Бу фақат қиёматда мумкин. Бу ер — дунё ва шунинг учун ҳам диннинг бир бўлиши мумкин эмас. Чунки, бу ерда унинг турли-туман истаги ва тилаги бор. Дин бу дунёда бирлаша олмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси бирлашади, бир қулоқ, бир тил ҳолига келади. Агар киши бирор нарсани йўқотса, ўнгни, сўлни, орқани, олдини... ҳамма жойни излайди. Агар қидирганини топса, на ўнгни ва на чапни излайди. Буларнинг барчаси бир бўлади. Қиёмат куни назарлар бирлашади, тиллар, қулоқлар ва туйғулар бир бўлади. Чунки, истаган нарсалари — Биру Бор.

ТОЛСТОЙ

Ҳақиқат — одамларнинг севги орқали бирлашувида намоён бўлади.

РУМИЙ

Бир инсонни бошқа бир инсонга тортган нарса сўз эмас, балки иккаловида ҳам бўлган руҳий бирликдан бир парчадир. Агар бир жисм таркибида оҳанрабо билан муштарак бир парча бўлмаса, у жисм ҳеч қачон оҳанрабо томон тортилмайди. Севги бор жойда ситам ҳам бўлади. Бегоналарга эмас, дўстларга ситам қилинади. Аммо, ситамда ҳам си-

там бор. Ситам ундан мутаассир бўлганга, ўзи учун яхшилик ва севги эканини билганга қилинади.

ТОЛСТОЙ

Диний таълимотда ҳақиқат борлиги менда заррача шубҳа туғдирмайди. Аммо унда ёлгон мавжуд эканига ҳам шубҳам йўқ. Мен ана шу ҳақиқат билан ёлгонни топиб, уларни бир-биридан ажратиб олмоғим керак.

РУМИЙ

Фиръавн замонида Мусонинг асоси аждарҳо ва сеҳргарларнинг таёқларию ишлари илон бўлганда, бетамизлар буларнинг ҳаммасини бир рангда кўриб, ҳеч нарсани фарқлай олмади. Бироқ тамизли, фарқлаш хусусиятига эга кишилар тамиз воситасида сеҳрни ҳақиқатдан ажрата олди. Тоғдан шаҳарга қараб оқаётган сув нақадар тоза ва нақадар соф. Лекин шаҳардан оқиб ўтаётиб ифлосланади. Бу ифлос ва кир сувнинг ибтидода — манбада покиза бўлиб, бўтана сув унга кейин қўшилганини тушунмоқ ва фарқламоқ керак.

ТОЛСТОЙ

Кимдир мени яхши кўриб дунёга келтирганини ўз-ўзимдан яшира олмайман. Хўш, ана шу “кимдир” ким? Яна ХУДО!

РУМИЙ

Исо алайҳиссалом кўп куларди. Яхё алайҳиссалом эса кўп йиғларди. Яхё Исога “Сен Тангрининг нозик ҳийлаларидан узоқ бўлганинг учун куляпсанми?” деса, бунга жавобан Исо “Сен эса, Тангрининг инжа, латиф ва ажойиб лутфларидан хабаринг бўлмагани учун йиғла-япсанми?” дерди. Ҳодисадан воқиф бир авлиё Оллоҳдан “Буларнинг қай бирининг мақоми юксакроқдир?” деб сўраганда, “Менга нисбатан яхши ниятда бўлгани афзалроқдир” деган жавобни олди.

Мен замирида Тангри бор бўлган шу хаёлнинг бандасиман. Ҳақ мавжуд бўлмаган ҳақиқатдан сиқиламан.

ARASTU XATO QILGANMI?

Устозлар ва шогирдлар

Арастунинг хатолари...

Бу гап ҳатто бугунги кун кишисига ҳам ғалати туюлиши мумкин. Чунки ўзининг бекиёс истеъдоди, теран ақл-заковати билан неча-неча замонлардан буён кўпчиликни лол қилиб келган, донишмандлик, илму ҳикмат тимсолига айланиб кетган шу инсонки хатоларга йўл қўйган бўлса, бошқалардан не умид? Лекин унутмайлик, беайб — парвардигор, деган гап ҳам бор. Хуллас, устозлар устози дея тан олинган Арастунинг фалсафий қарашларида ҳам бир қатор хатолар мавжуд эди. Албатта, маърифатли журналхон учун бу янгилик эмас, аллақачон исботлаб берилган ҳақиқат. Аммо эътиборли томони шундаки, улуғ зотларнинг хатосида ҳам буюк бир ҳикмат яширинган бўлади.

Ўзаро шубҳаю гумонлар одамлар ҳаётида кутилмаган фожиаларга сабаб бўлади. Илм-фан соҳасида эса шубҳа ва гумон тараққиёт, янгилик ва кашфиёт асоси ҳисобланади. Мана, ўзингиз тасаввур қилинг, антик даврдан то XV-XVI асрларга қадар Суқрот, Афлотун ва Арасту каби буюк файласуфларнинг дунёқараши, билдирган фикрлари мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиб келинди. Айни пайтда антик давр моддиюнчилари таълимотиға, улар яратган асарларға ўғай кўз билан қаралгани ҳам сир эмас. Олимлар бу йўналишдаги файласуфлар таълимотини жиддий тадқиқ этишни ҳаёлиға келтирмаган, тўғрироғи, бунинг учун уларда ихлос ҳам, илмий асос ҳам йўқ эди.

Антик давр файласуфлари, хусусан, Арасту илмий қарашларида, дунёни билишнинг ўзига хос шакли сифатида мантикий хулосалар устунлиги сезилиб туради. Бу таълимотнинг кучли жиҳати ҳам, ожиз томони ҳам айнан шунда эди. Яъни, у ҳаётдаги ҳар бир нарсаси ҳодиса моҳиятини қиёсий ўрганган ҳолда уларга ҳолис баҳо берад ва қанчалик мақсадга мувофиқлиги, ақлга тўғри келишини аниқлар эди. Заиф жиҳати — унинг ҳаёт ва амалиётдан узилиб қолгани, фақат назарий қарашлар асосида хулоса чиқариши эди.

Дунёда ҳеч бир инсон Арастучалик барча халқларга яқин бўлмаса керак. Ҳатто турли динлар ҳам уни рад этмайдди, аксинча, ўзиники деб билади; насронийлар ҳам, мусулмонлар ҳам Арастуни бирдек қадрлайди.

Сирасини айтганда, Арасту, Афлотун ва Сукрот каби юнон файласуфларининг бутун инсоният томонидан бирдек ҳурмат қилиниши, эҳтимол, уларнинг худони инкор этмагани, яъни сўнгги дамгача идеалист бўлиб қолганида бўлса керак.

Шу ўринда Сукрот, Афлотун ва Арастунинг устоз ва шогирдлик муносабатлари ҳақида алоҳида тўхталиш лозим. Бу муносабатлар устоз-шогирдликнинг буюк намунаси саналади. Лекин Арастугина ўз билимини ёшларга ўргатиш борасида, назаримда, устозларидан кўра ўзгача йўл тутган. Айнан шу боис унинг таълимини олган Искандар Зулқарнайн билим ва истеъдоди, куч-қудратини амалий мақсадлар йўлида сарфлаган. Натижада буюк шахсларнинг маърифий тарбия борасидаги ибратли аъналарни занжири узилиб қолган. Бундан Камюнинг “куч бунёдкорлик қудратига эга эмас” деган фикрига яқинроқ бир хулоса чиқариш мумкин. Яъни, бунёдкорликка йўналтирилмаган билим инқирозга юз тутиши муқаррар.

Умуман, бу икки буюк инсон ўрта-сидаги муносабатлар ҳақида гап кетар экан, бир қарашда арзимас бўлиб кўринган, аслида, ҳар қандай дунёқарашнинг асоси бўлган бир ҳолатни қайд этмасдан бўлмайдди. Арасту Искандарга тарбия бериш жараёнида одамларни фақат икки турга — юнонлар ва варварларга бўлади. Бундай тасниф ханузгача инсоният ҳаётида турли зиддиятларга сабаб бўлади. Лоақал одамларни “оқсуяклар” ва “қоралар”, “орийлар” ва “ўзгалар”га ажратиш ҳолларини эсланг. Арасту бўлгуси жаҳонгирга юнонларга ўз биродарларидай, варварларга эса қулларга қарагандай муносабатда бўлишни маслаҳат беради. Инсонларни бу тарзда табақалаштириш, шубҳасиз, файласуфнинг хатоси эди. Албатта, буни оддий хато деб, эътиборсиз қолдириш ҳам мумкин. Бу хатолик фикрнинг нотўғри қарашлар асосига қурилгани оқибатида юз берган эди.

Бу нуқсон файласуфнинг бошқа хато-ларига ҳам сабаб бўлган. Кейинчалик яна бир юнонистонлик файласуф Эрастофен, Арастуга эътироз билдириб, Искандарни унинг маслаҳатига амал қилмагани учун олқишлаган. Аммо Искандар Арастунинг маслаҳатларига қанчалар амал қилган-қилмагани бизга қоронғи. Чунки жаҳонгирнинг шахсияти илоҳийлаштирилиши натижа-сида ҳақиқат анча хира тортиб кетган. Ҳатто Арасту бевосита Искандарнинг буйруғига биноан ўлдирилган, деган фикрлар ҳам йўқ эмас. Лекин бунга ишониш қийин, чунки бошқа манбаларда ўзгача далиллар келтирилган.

Арастунинг олами

Арастунинг энг катта хатоси унинг уқорида келтирилган “маслаҳати”дан келиб чиққан эди. Бу гоё унда оламдаги барча нарсаси ҳодисалар бизни ўраб турган

дунёга хизмат қилиш учун яратилган, деган фикр асосида пайдо бўлган. Файласуфнинг юнонлар ва варварлар борасидаги “маслаҳати” ҳам барча нарса менадан бошланади, деган мазмундаги ғоя махсули эди. Унинг бу фикри ҳатто илмий қарашларига ҳам соя ташлаган ва ўзининг салбий таъсирини кўрсатган. Аслида, бундай ҳолат инсоннинг манманлигидан келиб чиқади. У ўзини оламнинг марказида турган одам деб ҳаёл қила бошлайди. Ўз миллатини ўзга миллатлардан устун қўядиган, фақат ўзи яшаб турган жойни улуғлаб, дунёнинг бошқа ўлкаларини тан олмайдиган киши, шубҳасизки, Ернинг ўз ўқи атрофида айланишига ҳам ишонмас, бу фикрни ҳазм қилолмас эди. Шу боис унинг илмий қарашларида объективликдан кўра субъективлик устунлик қилган.

Ўзидан бошқа одамни, ўз миллатидан ўзга миллатни, ўз тамаддунидан ўзга тамаддунни тан олмаган файласуфга оламни ўрганиш ва тасаввур қилишда ҳам ана шу зикналиги панд берган.

Одам эсини танибдики, олам ўзи учун яратилганига ишониб келади. Бу ҳол қадим замонларда ҳам кўпчилик фикрини банд этган. Бундай ҳолатни бугунги кунда ҳам кўпгина воқеалар мисолида кўриш мумкин. Арастунинг қарашлари ҳам шунга ўхшаш хомхаёлларга асосланган ва инсониятнинг худбинлигини қондиришга қаратилган эди. Аслида, Арастунинг ҳурмат қилиниши, фикрлари минглаб йиллар давомида ҳар хил қарашлардан ҳимоя қилинишига асосий сабаб ҳам шу бўлса ажаб эмас. Инсоният ўз худбинлигини рағбатлантириб келган буюк инсоннинг аслида ноҳақ эканини тан олишга ўзида куч-қувват топа олмаган.

Фалсафа тарихчиларининг назарида, Арастунинг асосий хатоси — геоцентризм, яъни оламнинг Ер атрофида айланиши ғоясини тарғиб этиши билан

боғлиқ. Ҳолбуки, у йигирма йил давомида таҳсил олган устози Афлотун гелиоцентризм (оламнинг куёш атрофида айланиши) таълимотини қаттиқ туриб ҳимоя қилган. Кейинчалик Птоломей айнан Арасту қарашлари асосида оламнинг тузилиши ва сайёраларнинг ҳаракати тўғрисида янги бир тизим яратади. Бу тизим минг йилдан зиёд давр мобайнида коинот тўғрисидаги асосий тушунча ва тамойиллар дастури бўлиб хизмат қилди. Океанлардаги кемалар, саҳролардаги қарвонлар айнан ана шу тизимга таянган ҳолда ҳаракат қилди — ўз йўлидан адашиб кетмади. Аслида, бу тизим ҳақиқатга эмас, ёлғонга асосланган эди.

Птоломей Арасту қарашларини илмга яқинлаштирди, яъни осмон жисмларининг ҳаракати ва жойлашувини унинг қарашларига мослаб тузиб чиқди, сайёралар йўналишини минг бир усуллар билан исботламоқчи бўлди.

Кейинчалик Птоломей тизимдан ҳайратга тушган Коперник

“Яратган эгам оламни бунчалар мураккаб тарзда тузмаган бўлса керак” дея шубҳа билдирган. Чунки Птоломей тизимидаги сайёралар ўзини минг бир кўйга солиб, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда пайдо бўлиб қоларди.

Арастунинг олам ҳақидаги таълимоти ўша давр кишиларининг ғайриилмий қарашларига мос келган эди. Унга кўра, оламнинг марказида Ер мустақкам ҳолатда, қимирламасдан турар эди. Куёш эрталаб чиқиб, кечга бориб ботар, хуллас, у Ернинг атрофида айланарди. Кечга бориб эса, ғоят ҳайратли бир тарзда юлдузлар жойларини ўзгартирмагани ҳолда, шарқдан ғарбга қараб ҳаракат қиларди. Бунинг изоҳи ҳам оддийгина эди: улар Ернинг атрофида айланаётган саккизинчи осмон — гумбазга ёпиштириб, эҳтимол михлаб қўйилган. Фақат етита ёриткич осмон бўйлаб ҳали бу ёққа,

Арасту бўлғуси жаҳонгирга юнонларга ўз биродарларидай, варварларга эса қуларга қарагандай муносабатда бўлишни маслаҳат беради.

хали у ёққа қараб кезиб юрарди. Тушунарсиз равишда ўз ҳолатини ўзгартириб, сайр қилиб юрувчи “дайди”ларни шу боис ҳам сайёра деб атаганлар.

Табииyki, Арасту ҳам оддий бир инсон сифатида хато қилишга ҳақли эди. Аммо унинг адашишлари кейинчалик инсоният учун қайсидир маънода жуда қимматга тушади. Унинг хатоси туфайли Брунони гулханда ёқадиладар, Галилейни занжирбанд этиб, тавба-тазарру қилдирадиладар, эътиқодидан воз кечтирадиладар.

Арасту ва Галилей

Эътибор берилса, моддиюнчи олимлар барча замонларда Арастунинг фикрларига истехзо билан қараб келгани кўринади. Лекин уларнинг бирортаси ҳам Арастучалик обрў-эътиборга эга бўлмаган. Эҳтимол, худони инкор этгани боис, улар шу аҳволга тушгандир? Ахир, аксарият ҳолларда омма учун мутлақ ҳақиқатдан кўра бир оз мавҳум нарсалар қизиқарлироқ туюлади. Ва ниҳоят, идеалистлар ўзлари тушунтиролмаган сир-синаотни Яратганнинг қудрати билан изоҳлагани ҳолда, моддиюнчилар одамларни худодан қайтармоқчи бўлган, унинг ўрнига эса ҳеч нарса тақдим этолмаган. Қолаверса, моддиюнчилик илмида ҳам ечими топилмаган масала ва муаммолар кўп.

Арасту физика ва астрономияни ўрганиш учун нарсаларни текшириб, тажрибаларга асосланган ҳолда фикр юритмайди, балки кўпроқ мантикий хулосаларга таяниб ҳукм чиқаради. Албатта, бу усулнинг ҳам ўзига хос афзал томонлари бор, ундан кўз юмиш мумкин эмас. Бироқ аниқ фанлар соҳасида фақат мантиққа таяниш, тажриба натижаларидан фойдаланмаслик оқибатида бир қатор англашилмовчиликлар келиб чиқади. Бундан ташқари, Арасту айрим “эр-

кин фанлар”ни мукаммал билиш шарт эмас, деган фикрда бўлган, уларнинг инсон ва ақл учун сира кераги йўқ деб ҳисоблаган.

Дунё олимлари орасида ҳеч ким Галилейчалик Арасту ва унинг издошлари қарашлари билан баҳслашмаган бўлса керак. Айтиш лозимки, бу борадаги қураш Галилей ҳаётининг маъно-мазмунига айланиб кетган. Бир жиҳатдан олиб қараганда, бундай муносабат тўғри эди. Чунки одамлар, динлар Арасту қарашларини ўзлари учун ақида қилиб олган ва ундан фарқли бўлган ҳар қандай фикрни ҳақиқатга зид нарсасифатида инкор этганлар. Умуман, фаолият, ўз фикр қарашлари учун масъулиятни бошқага юклаш, кимларнингдир соясида иш кўриш азалдан одамларнинг қонида бор. Бу ҳол унинг фикрлаш, излаш ва яратиш борасида танбаллашувга сабаб бўлади. Арасту минг йиллар давомида мана шундай нотўғри қарашлари билан инсониятнинг бошини айлантириб, унинг манманлигини рағбатлантириб келмоқда эди.

Галилей Арастунинг фикрларини унинг оғир жисмлар ерга ташланганда енгил жисмга кўра тезроқ тушади, деган мантикий хулосасини инкор этишдан бошлайди. Чунки олимлар орасида Арасту илгари сурган — “жисмнинг ерга тушиш тезлиги унинг оғирлигига монанд” деган хато хулоса ҳукмрон бўлган. Галилей Италиянинг Пиза шаҳридаги баланд минорадан ҳажми бир хил, лекин оғирлиги турлича бўлган иккита зўлдирни ташлаб, иккаласининг бир вақтда тушишини исботламоқчи бўлади, бироқ бунга ҳеч ким эътибор бермайди.

Кейинчалик Галилей Арастунинг муз — қуюқлашган сув, деган фикрига қарши чиқади. У қуюқлашиш фақат сиқилишни ифодалашини, аслида муз кенгайган, сийраклашган сув, деган фикрни исботламоқчи бўлади. Лекин янги-

Арастунинг асосий хатоси — гелиоцентризм, яъни оламнинг Ер атрофида айланиши ҳақини тарғиб этиши билан боглиқ.

ликдан кўра ўзлари одатланган эски акидаларни афзал билган одамларга ана шундай оддий ҳақиқатни ҳам тушунтириб бўлмайди.

Галилей телескоп ихтиро қилиб, осмон жисмларини аниқ кузата бошлаганидан сўнг Ой арастучилар ўйлаганичалик идеал шар эмаслиги аён бўлади. У, мана энди одамлар менинг фикрим тўғрилигига ишонса керак, деган ўйда кўпчиликка телескоп орқали Ой юзасидаги доғларни кўрсатади. Аммо одамлар ўзларидан кўра Арастуға кўпроқ ишонарди. Шу боис улар, ҳаммаси тўғри-куя, лекин шундай буюк инсон адашиши мумкин эмас-да, дея яна ҳақиқатдан кўз юмади.

Галилейнинг Арасту таълимотига қарши асосий кураши — Ернинг Куёш атрофида айланишини исботлашга бўлган уриниши эди. Ўта қайсар ва сўзида қаттиқ турадиган бу инсон охир-оқибатда черков олдида тавба қилиб, ўз қарашларидан воз кечишга мажбур бўлади. Шундай қилиб, Галилей тириклигида Арасту таълимотининг нотўғрилигини исботлай олмади. Аммо унинг асарлари орқали бу кашфиёт кейинчалик тасдиқланди. Бинобарин, асл ҳақиқат тириклар билан тириклар ёки тириклар билан марҳумлар баҳсида эмас, балки турли хил асарлар ва қарашлар тўқнашуви орқали юзага чиқар экан.

Арасту ва Бэкон

Ўйғониш даврининг йирик намоёндаларидан бири бўлган Фрэнсис Бэкон учун Арасту ўз асарларида энг кўп муурожаат қилган ва энг кўп кўчирмалар келтирган антик давр файласуфи эди. Бу фақат унга бўлган ҳурмат юзасидан эмасди. У Арасту таълимотига танқидий кўз билан қарашга ҳаракат қилган, холос. Аниқроғи, Бэкон Арастуға нисбатан минг йиллар мобайнида давом этиб келаётган ҳурмат-эҳтиромни эъти-

борга олган ва эътироф этган ҳолда, унинг қарашларига танқидий муносабатда бўлади.

Арасту фалсафаси хусусида сўз юри тар экан, Бэкон уни ҳатто “даъвообозликдан иборат ва деярли кераксиз таълимот” дея баҳолашгача боради. Бэкон, мантиққа ортиқча берилиб кетгани боис унинг фалсафаси ҳаётдан йироқ бўлиб қолган, табиий фалсафани бузиб юборган, деб хулоса чиқаради. У Арасту қарашларига хос бошқа хатоларни ҳам кўрсатиб ўтади.

Масалан, Арастунинг одат ҳеч қандай кучга эга эмас, деган ғояси Бэкон назарида файласуф қарашларининг торлиги ва жиддий эмаслигидан далолат беради. Айниқса, антик давр файласуфининг “Агар биз тошни осмонга қарата минг марта отсак ҳам у ўзича тепага кўтарила олмайди” деган фикри Бэконни нихоятда ажаблантиради. У бу фикрнинг нотўғри эканини исботлаб беришга ҳаракат қиладди.

Бэкон Демокрит фалсафасидаги ҳаётийлик ва реалликни ҳурмат қиларди. Унинг Арастуға нисбатан айрича қарашининг сабаби ҳам шунда. Чунки бу икки антик давр файласуфи дунёқарашига кўра, бир-биридан фарқ қиладиган қарама-қарши олам кишилари эди. Бэкон замонаси кишиларининг уларга бўлган турлича муносабатларидан таажжубланади, буни ноҳақлик деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, Афлотун ва Арасту фалсафасининг юки анча енгил эди. Афлотун оламини фикрга, Арасту эса фикрни сўзга бўйсундирди, ҳолбуки, Анаксагор, Анаксимен, Гераклит ва Демокритлар оламини материяга боғлаган эди, дея талқин этади у.

Бэкон, шунингдек, Арастуни табиат қонуниятларини ўзича белгилаш, уларнинг устидан қозилик қилиш ва нарсаларни ҳаёлан ўзаро боғлашга берилиб

Арасту олтин ва кумуш
каби олов таъсирида
эрийдиган металлларни
сувдан ҳосил бўлган
деб ҳисоблайди.

ке тишда айблайди. Хатто у Арасту фалсафасида авом даражасига тушиб кетиш ҳолларини ҳам кўради.

Бэконнинг айбловлари шу билан якунланмайди. Унинг фикрича, Арасту мактанчоқ ва манман эди. "Арасту, турк султонлари каби, барча тахт ворисларини йўқ қилади". Яъни, у ўтмишга қарши уруш эълон қилади, янги илмий атамалар яратиш ҳуқуқини эгаллаб олиш билан кифояланмай, ўтмишдаги барча фанларни йўқотишга, обрўсизлантиришга интилади. Шу сабабли ҳам у асарларида ўзидан олдин ўтган бирорта олим, ёки файласуфни эсламайди, эслайдиган бўлса ҳам фақат танқид қилиш учун эслайди, холос. Бу ҳам файласуфнинг шухрат-парастлик, манманлик хусусиятлари маҳсули эди. Бэкон қизишиб кетиб, Арасту бу одатни шогирди Искандардан юқтирган бўлиши мумкин, деган бир оз кулгили ва эътирозли хулоса ҳам келади. Аслида, аксинча, тескариси бўлган дейилса, тўғрироқ бўларди.

Бэкон айрим ҳолларда буюк файласуфга нисбатан эътирозларини сал ошириб юборган бўлиши табиий. Унинг бунга ҳаққи ҳам бор эди. Чунки арас-тучилар ўз устозлари фазилатларини шунчалик ошириб-тошириб юборган эдики, бу ҳол бошқа файласуфларнинг шабини келтирган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Майда хатолар

Арасту, назаримизда, Куёшни булутлар орасидаги бир унсур деб тасаввур қилган бўлса керак. Унинг "Метеорология" асаридан шундай хулоса чиқариш мумкин. Бир жойда у Куёш ўз атрофидаги булутларни эритиб юбориши хусусида сўз юритса, бошқа бир ўринда унинг атрофидаги ҳалқанинг ҳолатига

қараб об-ҳавони олдиндан айтиб бериш мумкинлиги ҳақида гапиреди. Ўзига хос жиҳати шундаки, у Куёш атрофидаги ҳалқа бузилса, шамол бўлади, дея хулоса чиқаради.

Файласуф камалакнинг пайдо бўлиши хусусида сўз юритар экан, унинг фикрича, бу жараённинг асл сабаби ташқарида эмас, инсоннинг ўзида яширинган. Яъни, овоз икки тоғ оралиғида акс садо бергани каби, нурлар ҳам сув томчиларида акс этиб, камалак тасвирини ҳосил қилади.

Арасту олтин ва кумуш каби олов таъсирида эрийдиган металлари ҳам сувдан пайдо бўлган деб ҳисоблайди. Фай-

ласуф таълимотини турли дин вакиллари ҳурмат қилишига сабаб, назаримизда, одамнинг сув ва тупроқдан ташкил топгани ҳақидаги ҳақиқатни эътироф этишида бўлса керак. Умуман, Арасту, барча унсурларнинг асосини сув, тупроқ, олов ва ҳаво ташкил этади, дейди.

Қизик, Арастунинг яна бир хатоси — Колумбнинг Американи кашф этишига сабаб бўлган. У Африка билан Ҳиндистонни қиёслаб, иккаласининг ўзаро ўхшашлигига асосланган ҳолда, сув йўли билан ғарбга қараб сузиш орқали Ҳиндистонга бориш мумкин, деган хулосага келган.

Арасту асарларининг тили ўта мураккаб. Унинг жумлаларидан аниқ фикр ва хулосани англаш жуда мушкул. Шунинг учун бўлса керак, арастучилар ва уларнинг мухолифлари узоқ вақт бир-бири билан баҳслашиб юрган.

Маълумки, фанда нарса-ҳодисалар моҳиятига икки хил — илмий ва фалсафий йўсинда ёндашилади. Уларнинг асосий фарқи шундаки, фалсафий қараш ҳеч қачон хато бўлиб чиқмайди. Чунки у нарса-ҳодиса хусусидаги мавҳум тушунчаларни ифодалайди. Бу аслида бадиий тўқимага ўхшаган бир гап. Масалан,

Насронийлар ҳам,
мусулмонлар ҳам Арас-
туни бирдек қадрлай-
ди, ўзиники деб
билади.

фалсафий жиҳатдан кўмирнинг оқлигини ҳам исботлаш мумкин. Агар шу нуқтаи назардан баҳолайдиган бўлсак, Арастунинг хулосалари, шубҳасиз, тўғри, дейиш мумкин. Аммо биз унинг фикрларига замонавий илм-фан нуқтаи назаридан қарашга ҳаракат қилиб кўрамыз. Ниятимиз — буюк файласуфни қоралаш эмас, балки ҳар қандай донишманд ҳам хато қилиши мумкинлигини, инсон, авваламбор, ўзининг мустақил фикр ва хулосасига эга бўлиши, бошқаларнинг изоҳини кўр-кўрона қабул қилмай, уларга озгина шубҳа назари билан қарашни фойдадан холи бўлмаслигини таъкидлашдан иборат.

Арасту оламда бўшлиқ мавжуд эмас, деган фикрни илгари сурган. Кейинчалик бу атомчи файласуфларнинг кўплаб эътирозларига сабаб бўлади. Арастунинг фикрича, олам шаффоф жисملардан иборат. Ҳаракат уларнинг ўрин алмашиши туфайли юзга келади.

Бундан ташқари, Арасту табиатда икки хил — мутлақ оғир ва енгил жисмлар бор деб ҳисоблаган. Оғирлари ўзининг табиий макони — олам маркази, яъни Ерга интилади, енгиллари ҳам табиий макони — оламнинг чеккасига қараб ҳаракат қилади. Унингча, айнан мана шунинг учун ҳам қаттиқ жисмларнинг барчаси Ерга тўпланган, осмондагиларнинг ҳаммаси эса енгил унсурлардир. Ой ва Кўёшнинг идеал шар сифатида талқин этилиши ҳам айнан ана шундан. Файласуф бу ҳолатларнинг асл моҳиятини изоҳламай, сабабини топмай, “табиий макон” деган ибора билан таърифлаб ўтиб кетаверган. Ҳолбуки, бундан анча бурун Арасту хушламайдиган файласуф-материалист Демокрит барча жисмлар оғир ва шу боис Ерга интилади, кўкка интилувчи енгил жисмлар эса фақат кўринишдан шундай, ас-

лида уларни оғирроқ жисмлар юқорига сиқиб чиқаради, деган ҳақиқатга яқин ғояни илгари сурган эди. Арасту эса бу фаразни менсимай, шарҳланмаган, изоҳланмаган хулосаларини илгари суради.

Бир пайтлар Декарт, Арасту юрак уриши, унинг иш фаолияти хусусида ҳеч нарса билмайди, деган эди. Ҳолбуки, Арасту сарой табибининг ўғли эди. Шунга қарамай, юрак уриши тўғрисида “истеъмол қилинган овқат шарбати юракка кириб, унинг терисини кўтаради” деган кулгили гапларни айтади. Ўзи билмаган нарсалар хусусида тахминий хулосалар чиқаргани

учун Декарт Арастуни сафсатабозликда айблайди. У, Афлотун ўзи билмаган нарсалар

Сукрот, Афлотун ва Арасту муносабатлари устоз-шогирдликнинг буюк намунаси саналади.

ҳақида ҳеч нарса демагани ҳолда, Арасту аслида ўзи тушунмаган, тўғрилигига ишонмаган нарсаларни ҳам ҳақиқат сифатида тақдим этаверади, деган ҳаққоний хулосага келади.

Хато қилишга барча ҳақли

Нима бўлишидан қатъи назар, барча давр ва замонларда Арасту комиллик тимсоли бўлиб келган ва шундайлигича қолади. Тўғри, унга қарши курашганлар. Бу ҳам унинг буюклигидан далолат беради. Чунки таракқиётнинг биринчи босқичига бевосита унинг замонасида буюк шахслар томонидан асос солинган бўлса, инсоний тамаддуннинг янги босқичи ҳам ундан, тўғрироғи, унинг танқидидан бошланган эди. Олимлар унинг ноҳақлигини исботламоқчи бўлиб, буюк ихтиролар яратган. Улар Арастуга қарши жиддий кураш бошлаган. Аммо бу курашда мағлублар бўлмаган. Билим ва фазилатлар мужассами бўлган бу инсон минглаб йиллар давомида ўз қарашлари билан инсониятни янада юксак таракқиётга даъват этаверади.

Лейбниц, Арасту мантиққа илк бор математик билим шаклини берди ва бунинг учун инсоният унинг олдида қарздор, деган эди. Бошқа соҳалар ривожини мисолида ҳам бу ҳақиқатга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Бир вақтлар Бэкон, Декарт ва Галилейдек инсонлар Арастуга қарши аёвсиз кураш олиб борган эди; илмий қарашлар кураши, янгилик эски усуллар устига юриш бошлайди. Улар Арасту хатоларидан тегишли хулоса чиқаргани ҳолда, илмда қандай йўлдан бориш лозимлигини чуқур англаб етади. Файласуфнинг фикрлари илк тараққиёт босқичида қанчалик аҳамият касб этган бўлса, унинг хатолари кейинчалик, услубларнинг ўзгариши жараёнида янада кўпроқ хизмат қилади. Арастуга қарши кураш инсониятни янги тараққиёт йўлига олиб чиқади.

Аслини олганда, дунёда янги фикрнинг ўзи йўқ. Нафсиламрни айтганда, янги фикр айтиш борасидаги кашфиётлар ҳам Менделеев даврий жадвалидаги ҳолатга ўхшаб кетади: барча хусусиятлар олдиндан айтиб, белгилаб қўйилган. Ҳарчанд уринманг, белгиланган чегарадан чиқиб кетолмайсиз. Нимасини айтасиз, антик даврдаёқ тараққиёт борасидаги кўпгина қарашлар батафсил ифода этиб бўлинган эди.

Ҳақиқат савол туғилиши мумкин: унда кейинги икки минг йил давомида ҳеч нарса кашф қилинмадими?

Жавоб оддий — бу давр мобайнида қилинган кашфиётларнинг барчаси антик давр файласуфлари қарашларини илмий асосда исботлаш натижалари, ҳолос. Яъни, антик даврда илмдаги барча йўналишлар мантикий хулосалар асосида аниқ ифодалаб берилган эди. Кейинги давр олимлари эса ушбу қараш-

ларни тажрибалар орқали исботлайди. Аслини олганда, фикр айтиш оғир, уни исботлаб бериш эса ундан ўн чандон мушкулроқ.

Арастунинг кўпгина фикрлари нафақат бугунги кун, балки ўз замонаси нуқтаи назаридан ҳам хато эди. Эҳтимолки, буни файласуфнинг ўзи ҳам билган. Шу боис ҳам Демокритнинг китобларини учраган жойда сотиб олиб, ёқиб юбраверган. Натижада кўплаб қимматбаҳо қўлғизмалар йўқ бўлиб кетган.

Назаримизда, Арасту йўл қўйган хатоларнинг аксарияти айнан унинг модиюнчиларга нисбатан айрича кўз билан қарагани сабабли юз берган.

Арасту ва “Арасту”

Арасту минг йиллар
давомида инсоният
ни янада юксак
тараққиётга даъват
этаверади.

Буюк инсонлар чуқурроқ ўйлаб, узоқни кўра билиши билан оддий одамлардан фарқ қилади. Улар ҳам бошқаларга ўхшаб адашади, хатога йўл қўяди. Уларни ҳам текшириб, хатосини тўғрилаб туриш лозим бўлади.

Хуллас, Арастунинг ўзи таъкидлаганидек, “Афлотун менинг дўстим, бироқ ҳақиқат ҳамма нарсадан улғурокдир”.

Лекин, худди Искандар каби, Арасту ҳам ўз замонидаёқ илоҳийлаштирилган ва кейинги авлодлар уни бошқача тасаввур этишга журъат этолмаган.

Ҳақиқий Искандар билан одамлар тасаввуридаги Искандар орасида улкан тафовут бўлгани каби, ҳақиқий Арасту билан инсоният тасаввуридаги Арасту ўртасида ҳам жуда катта фарқ мавжуд. Аниқроқ айтганда, иккинчиси аллақачондан буён биринчисига тегишли эмас.

Хулоса эса бундай: одамзод — хомсут эмган банда. Жумладан, Арастудек буюк файласуф ҳам.

Kelajakka umid uchqunlari

Кейинги вақтда Марказий Осиё давлатларига чегарадош бўлган Афғонистон дунёнинг кўплаб давлат раҳбарлари ва оммавий ахборот воситалари диққат марказида турган мамлакатлардан бирига айланиб қолди.

Хўш, бунинг боиси нимада?

Маълумки, 1973 йилгача Афғонистон давлатини қирол Зоҳиршоҳ бошқарган. Ҳа ё йили Муҳаммад Довуд қиролнинг хориж сафарига эканидан фойдаланиб, давлат тўнтариши қилади ва ҳокимиятни эгаллайди. 1978 йил апрель ойида мамлакатда яна бир сарой тўнтариши рўй беради. Бу гал собиқ Иттифок ҳукумати ёрдами билан Довуд ҳукумати ағдарилиб, унинг ўрнига Нурмуҳаммад Тараққий бошчилигида Афғонистон Халқ демократик партияси ҳокимият тепасига келади. Бу кўғирчоқ ҳукумат 1979—1980 йиллар давомида, собиқ Иттифокнинг ҳарбий ва иқтисодий ёрдамига қарамастан, халқ орасида обрў-этибор қозона олмади. Бу ҳол мамлакатдаги турли миллат ва элатлар ўртасидаги зиддиятларнинг янада кескинлашувиغا ҳамда 20 йилдан зиёд давом этган фуқаролар урушига олиб келди. Айниқса, 1997 йили ҳокимият "Толибон" қўлига ўтиши билан Афғонистондаги ички вазият аянчли тус олди. Янги ҳокимият давлат шариат қонунлари асосида бошқарилишини эълон қилди. Хусусан, амалдаги конституция бекор қилинди. Кўплаб тарихий обидалар яқсон этилди. Аёллар ишлаш ва ўқиш ҳуқуқидан маҳрум бўлди.

2001 йил 11 сентябрда АҚШда амалга оширилган террорчилик ҳаракатлари туфайли жаҳон ҳамжамияти, дунёдаги етакчи давлатлар раҳбарларининг Афғонистондаги вазият, бу ҳудудда уя қуриб олган халқаро террорчиларга муносабати тубдан ўзгарди. Ақсилтеррорчилик саъй-ҳаракатлари натижасида қонхўр тузум фаолиятига чек қўйилди. Бугунги кунда Афғонистонда "Лўйи жирга" томонидан сайланган ва жаҳон

ҳамжамияти тан олган Ҳамид Карзай бошчилигидаги турли миллат вакилларида ташкил топган ҳукумат фаолият юритмоқда. Унинг зиммасида мурраккаб вазифалар турибди. Йигирма йилдан зиёд давом этган фуқаролар уруши оқибатида фалокат ёқасига келиб қолган иқтисодийни тиклаш, тинч-лик ва барқарорликка эришиш, барча давлатлар, шунингдек, қўшни мамлакатлар билан ўзаро фойдали, дўстона муносабатларни йўлга қўйиш, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар томонидан берилаётган кредитлардан самарали фойдаланиш шулар жумласидандир.

Дарҳақиқат, ҳозирги вақтда Афғонистон ҳукуматининг диққат-эътибори мамлакат иқтисодиёти тиклашга қаратилган. Бу, аввало, халқаро ҳамжамият кўрсатаётган бегараз ёрдамдан самарали фойдаланишини тақозо этади. Масалан, Жаҳон банки, Осиё тараққиёти банки томонидан бу мамлакатга 3 миллиард доллар миқдорида ёрдам бериш режалаштирилган. Албатта, бу Афғонистоннинг баътамом издан чиққан иқтисодиётини қайта тиклаш учун етарли эмас. Япониянинг Афғонистондаги доимий вакили Садако Огатининг фикрича, мамлакат иқтисодиётини тўлиқ тиклаш учун ўн йил мобайнида камида ўн миллиард доллар миқдорда маблағ зарур бўлади. Шу боис узок йиллар давом этган уруш туфайли вайрон бўлган корхона, мактаб, касалхона ва бошқа маданий-маиший муассасаларни тиклаш учун халқаро ташкилотлар ҳамда ривожланган мамлакатларнинг моддий, молиявий ҳамда илмий-техникавий ёрдами янада кучайтирилиши лозим. Шундагина Афғонистоннинг инқироздан чиқиб, тараққиёт сари интилиши, афғон халқининг, бошқа халқлар сингари, тинч-тотув ва фаровон яшашига умид боғлаш мумкин.

Ҳикматулла ТЎЛИБОЕВ,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетининг катта ўқитувчиси

Yuksalish sirlari

Машҳур давлат арбоби Уинстон Черчилль "Буюк Британиянинг муқим дўстлари бўлмайди, фақат муқим манфаатлари бор" деган эди. Дафъатан бу гап ғалати туюлиши мумкин. Ле-

кин, миллий ғоя нуқтаи назаридан қаралса, Черчилль ҳақ гапни айтган. Сир эмас, дунёни манфаат бошқаради. Демак, ҳар қандай давлат миллий манфаат нуқтаи назаридан сиёсат

юритса, оқилона йўл тутган бўлади. Албатта, миллий ғоя ҳам миллий манфаатларга бўйсундирилади.

Миллий ғоя жабҳасида дунё тарихида жуда катта тажриба тулланган. Аиниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин хонавайрон бўлган Олмония, Япония, Италия каби мамлакатларнинг қисқа муддатда қайта тикланиши ва қудратли давлатлар сифидан ўрин олиши ҳар томонлама намуна бўлиши мумкин. Дейлик, Олмония билан Японияда давлатнинг ўзи бош ислохотчи сифатида иш кўрган. Олмонияда банк тизими (хусусан, "Дойчебанк"ка) эмин-эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқи берилади ва шу тариқа иқтисодиётнинг юксалишига замин яратилади. Чунки ўз ҳолига қўйилган банк тизими фақат истиқболи порлоқ, келажакда фойда келтирадиган тармоқларга "обиҳаёт" (кредит) беради; фойда келтирмайдиган соҳаларга беҳуда маблағ сарфлаб, миллий валютанинг қадрсизланишидан асло манфаатдор бўлмайди. Бинобарин, эркин иш юритиш имкониятига эга бўлган банк тизими халқ ҳўжалигининг юксалишини таъминлайди. Японияда эса бошқача йўл тутилган: у ерда илм-фан ютуқларини ишлаб чиқаришга татбиқ этиш давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватланган. Бошқача қилиб айтганда, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Японияда технология инқилоби рўй беради ва бу ҳол мамлакат иқтисодиётига мисли кўрилмаган даражада юксалтириб юборади. Италияда ҳам ўзига хос йўсинда ислохот ўтказилган, яъни хусусий тадбиркорлик давлат томонидан доимо рағбатлантириб турилган. Чунончи, "Фиат" машинасозлик компанияси мамлакат иқтисодиётига гўё қудратли локомотив мисоли инқироздан олиб чиқиб кетган.

Юқоридаги мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, муайян мамлакатнинг геосийсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда миллий ғоя ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ қилинса, қўтилган мақсадларга эришилар экан. Айтайлик, Олмонияда банк тизими илгор мамлакатлар даражасида ривожлангани учун шу соҳага аҳамият берилади; Японияда эса фуқароларнинг илмий-ижодий салоҳиятига алоҳида эътибор қаратилади, чунки японлар азал-азалдан маърифат бобида донг таратган; Италияда машинасозлик саноати ("Фиат") жиддий рақобат синовларидан муваффақиятли ўтган, бозор иқтисодиётининг барча талабларига жавоб бера олар эди, шу боис ҳукумат қайтадан велосипед кашф қилиб ўтирмасдан диалектик тараққиётни афзал кўрган.

Шак-шубҳа йўқки, ҳар қандай миллий ғоя моддий кучга айланиши учун малакали мутахассислар даркор. Айнан ана шу жиҳатдан олиб кўриلسа, Ўзбекистонда амалга оширилаётган чора-тадбирлар диққатга сазовордир. Маълумки, бизда Кадрлар тайёрлаш дастури ишлаб чиқилган бўлиб, уни уч босқичда амалга ошириш кўзда тутилган. Ҳозир таълим-тарбия соҳаси ёппасига ислох қилинмоқда, халқ ҳўжалиги учун зарур бўлган малакали мутахассислар тайёрланмоқда. Ишончимиз комилки, келажакка шу кунларда пухта пойдевор яратилмоқда. Зотан, "Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлишлари керак" (Ислом Каримов).

Сардор АЪЗАМ,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетининг талабаси

Tafakkur odamining qutlug' qadamlari

Мустақиллик йилларида ўзбек насрига том маънода фикрловчи шахс — тафаккур одами кириб келди. "Бадий тафаккурнинг "оёғи" бугунда турса-да, ўзи, хаёли мангу, боқий қадриятлар осмонидан пастга тушмайди, — деб ёзади адиб Х. Дўстмуҳаммад. — Бадий тафаккурнинг оддий ва жўн тафаккурдан фарқи шундаки, ҳаётнинг "ҳиссий инъикоси" (В. Г. Белинский) бўлмиш бадий асарда бугунги реал воқеалик қадриятлари билан мангу умуммиллий, умуминсоний қадриятлар ораллигидаги мутлақ ҳақиқат изланади... Бадий тафаккур кишиларнинг бадий диди ва савиясини тарбиялайди, юксалтиради ва шу тариқа реал ҳақиқатдан кўра янада гўзалроқ, янада улугворроқ реалликлар

мавжудлигидан уларни бохабар қилади, ўша реалликлар сари даъват этади" (Х. Дўстмуҳаммад. Озод изтироб қувончлари. Тошкент, "Шарқ" НМҚ, 2000 йил, 23-бет).

Тафаккур одамининг бадий образ сифатида адабиётга кириб келиши муносабати билан кейинги йилларда роман жанри ўзининг азалий фазилатлари ҳисобланган шартлилик, рамзийлик тамойилларига қайтаётир.

Ўзбек адабиётида фаоллашган эпик ривоянинг ассоциатив усули ёзувчилар олдида оддий сюжетга қараганда мураккаброқ йўлларни излаш вазифасини қўйяпти. Чунки ХХ аср фақат техника кашфиётларига бой бўлибгина қолмай, балки инсон руҳиятидаги кескин ин-

килоблар, ўзлигини англаш жараёнидаги муҳим босқич сифатида ҳам қадрлидир. Бу жараёнларни бадий инкишоф этиш ижодкорларнинг янги авлоди зиммасига тушиди.

Сўнгги йилларда ўзига хос тарзда ижод қилаётган адиблардан бири Омон Мухтордир. Унинг бир-биридан қизиқарли, бир-биридан тубдан фарқ қиладиган "Эгилган бош", "Минг бир қиёфа", "Кўзгу олдидаги одам", "Ффу", "Аёллар мамлакати ва салтанати", "Афлотун", "Тепаликдаги хароба" романлари одатдаги қолиплардан холи бўлиб, воқелик ва қахрамонлар ҳаракатининг ғайритабиий ривожланиши ҳамда бир-бирини тўлдариши билан ҳам характерлидир. Уларда рамзий тил, мажозий тасвир усуллари қоришиб кетганидан айрим ҳодисалар ўқувчилар тасаввурига сиғмай ҳам қолади. Чунки уларда кўпинча реал ҳаётда учрамайдиган ҳодисалар ифодаланади. Масалан, Мирза Фолиб ("Тепаликдаги хароба" романининг қахрамони) тўқайзорда хароба уйга, унинг ичиде эса янги қўйилгандек учта жасадага, сўқмоқда кетаётганида минглаб одамларга дуч келади. "Афлотун" романининг қахрамони Усмон қудуққа сув олиш учун тушиб, кенг даврада чордона қуриб ўтирган бир тўп одамларни учратади, кейин бутун бир шаҳарга кириб қолади ва ҳоказо. Бироқ бундай ғайритабиий кўринган воқеалар кўп минг йиллик тарихга эга бўлган адабиёт ёдгорликларида, халқ оғзаки намуналарида жуда кўп учрайди. Демак, ўзбек китобхони учун бундай мажозий тасвирлар бегона эмас. Муҳими, уларни ишонарли тасвирлаш ва асар сюжетининг тўқимасига сингдириш юбориш, ҳаётий ғоя билан мустаҳкам пайвандлаш лозим. Бу ҳол эпик баённинг кўповозилигини таъминлашга ёрдам беради.

Кўповозилик, энг аввало, муаллифнинг ҳикоя қилиш услубида намоён бўлади. Ёзувчининг баён қилиш услуби адабиётнинг бош мезони ҳисобланган шартлиликка асосланган. О. Мухтор баённи тўғридан тўғри инсонга мурожаат қилиш асосига қуради. У ҳар бир романида янги бир шакл қидирмоқда. Шубҳасиз, бу шакл романга қахрамон қилиб олинган тафаккур одамини бор зиддиятлари билан тад-

қиқ этишга хизмат қилдирилади. Ҳар бир асарда муаллиф ҳам, қахрамон ҳам тинимсиз фикрлайди, ўзини ўтга-чўққа уриб муаммони ҳал этишга уринади. Қахрамонлар қалбидаги ҳексиз истаклар, интилишлар, ғайрихотирий ҳолатларнинг ўзаро зиддиятли кураши туфайли кўповозилик вужудга келади.

Ёзувчининг "Тепаликдаги хароба" романи композицион қурилишининг янгилиги билан ажралиб туради. Бу роман аввалгиларига қараганда ғоят рамзийлиги, мажозий тили билан эътиборга молик. Унда қахрамонларнинг исмларидан тортиб деталларгача рамзийдир. Бош қахрамон Мирза Фолибнинг кимсасиз тўқайзордан чиқиш учун фақат қиблага қараб юриши — инсоннинг покланишига ишорадир.

Тафаккур одами бир пайтнинг ўзиде ўтмиш билан бугун, замон билан макон, фано билан бақо ҳақида ўйлай олиши мумкин ва бундан мутлақо ажабланмаслик керак. Бироқ романда иштирок этувчи қахрамон ёлғиз Мирза Фолиб бўлганидан ягона сюжет қизигида бунинг удасидан чиқиш осон кечмайди. Шунинг учун ёзувчи биргина қахрамонни уч қиёфага бўлади. Бадий адабиётдаги бундай моделлаштириш санъати "Тепаликдаги хароба" романида ғоят самарали қўлланади. Хароба бир баҳона бўлиб, учта қиёфада намоён бўлган Мирза Фолиб бир пайтнинг ўзиде ҳам ўтмишга, ҳам келатгача ва ҳам Афғонистонга хизмат сафарига жўнатилади.

Омон Мухторнинг барча романлари, аввало, руҳий покланиш ҳақидадир. "Кўзгу олдидаги одам" ёзувчининг ўзи айтганидек, тўлиқ маънода "руҳ поклиги ҳақидаги асар" ҳисобланади. Айнан шу фикрни адибнинг "Ффу", "Аёллар мамлакати ва салтанати", "Тепаликдаги хароба", "Афлотун" романларига ҳам нисбат бериш мумкин. Зеро, руҳан покланган одамгина юксак маънавиятли бўлади. Юксак маънавиятли инсон эса қомилликнинг шохсупасига кўтарилади. Мазкур романлардаги қахрамонларнинг мурод-мақсадларига етиши ана шундай покланиш натижасидир.

Йўлдош СОЛИЖОНОВ,

филология фанлари номзоди

Tanqid o'qlari

Таниқли ёзувчимиз Тоҳир Малик "Шайтанат"нинг учинчи китобига ёзган сўнгсўзда "Менга бир нарсаси маълум: бу асарни ўқиб, маъқул дейдиганлар билан бир қаторда ёқтирмайдиганлар, ундан камчилик, хато қидирадиганлар бор. Шундай бўлиши табиий. Аввало ҳеч қандай асар бар-

чага баробар ёқа қолмас. Қолаверса, ожиз қалам билан битилган бу асар камчиликлардан холи деган даъво ҳам йўқ. Менинг танқидчилардан фақат бир ўтинчим бор: қандай танқид ўқлари бўлса ўзимга қаратинг" деб илтимос қилади (Тоҳир Малик. Шайтанат. Учинчи китоб).

Тошкент., 1997, "Шарк" НМК, 366-367 бетлар).

Дастлаб бу сўзларни ўқиган одамнинг энгаси қотади: ҳўш, муаллиф ўзининг ҳали ўқувчилар қўлига етиб бормаган асаридан "камчилик, хато қидирадиганлар бор"лигини қаёқдан биледи? Еки муаллиф "қичийдиган жойини олдиндан қашлаб" қўймоқдами?... Нима бўлганда ҳам, асарни синчиклаб муролаа қиладиган ўқувчига нисбатан аввал-бошдан гумон билан қараш нафосат (эстетика) қонун-қоидаларига ҳам, одоб-ахлоқ (этика) категорияларига ҳам тўғри келмайди. Лекин, Жиноят Кодекси моддаларига мос тушади! Эҳтимол, "Шайтанат" жиноят оламига бағишланган асар бўлгани учун муаллифнинг "Сўнгсўз"да чертиб қўйган иддаосини кечириш мумкиндир. Яна қайдам, бундай иддао ҳар қандай одамнинг иззат-нафсига тегади. Боз устига, шўро даврида "қонун посбонлари" дуч келган фуқарони "потенциал жиноятчи" деб ҳисобларди.

Юқорида кўчирма келтирилган иктибоснинг охириги жумлалари ҳам танқидчиларнинг пешонасини тириштиради "Қандай тан-қид ўқлари бўлиб, ўзимга қаратинг" деб ўтиниби сўрайди муаллиф. Ажабо, "танқид ўқлари" яна кимга қарши қаратилиши мумкин?

Балки, Тоҳир Малик "Шайтанат"ни эмас, муаллиф шахсиятини танқид қилингллар демокчидир?! Дарвоқе, Ғарб адабиётшунослари орасида XX аср бошларида "Англиялик танқидчилар асосан муаллифнинг пўстагини қоқади, америкалик мунаққидлар эса муайян асарни танқид қиладди" деган гап тез-тез қўлоққа чалиниб турарди. Агар Тоҳир Малик Англия танқидчилари орасида одатга айланган аънана тарафдори бўлса, начора, бу йўлнинг хато эканини ҳозир ҳамма билади.

Умуман олганда, "Шайтанат" ўзбек адабиётида детектив жанрда яратилган (ҳозирча) энг мукамал асар ҳисобланади. Унда муаллиф мантқ ва шакл уйғунлигига эришган. Албатта, ҳар тўқисда бир айб деган ҳикмат бекорга айтилмаган. "Шайтанат" заррабин остига қўйиб текширилса, ундан ҳам бирталай қусур топиш мумкин. Хўссан, жиноят оламига бағишланган асарда ояти қарималардан иктибос келтирилиши қамина қулингизга малол келади — ёқмайди. Аммо, бу ҳол "Шайтанат" кейинги йилларда ўзбек адабиётида қўлга киритилган ютуқларимиздан бири деб эътироф этишга асло ҳалақит бермайди.

Туроб ИРИСБОВ,

филология фанлари номзоди

Atomdan kuchli

Мустақилликка эришганимиздан сўнг ёш авлодни миллий истиқлол ғоясига садоқат руҳида тарбиялашдек муҳим масала кун тартибига қўйилди. Бу — давр талаби бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида бадий адабиёт алоҳида аҳамият касб этади.

Маълумки, адабиёт — ҳаёт кўзгуси. Кўзгу эса борини акс эттиради. Шу боис "Башаранг қий-шиқ бўлса, кўзгудан ўпкалама" деган ибора бор. Аммо, орамизда адабиётни дастёр деб ўйладиган одамлар ҳам учраб туради. Кейинги пайтларда бемаза қовуннинг уруғидек кўпайиб кетган буюртма асарлар охир-оқибат ана шундай нотўғри таассурот уйғотди, шекилли. Аслида, "Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарфламаслик керак" (Абдулла Қаҳҳор).

Ҳўш, бадий адабиёт воситасида талабалар онгига мустақиллик ғоясини сингдириш мумкинми? Мумкин, албатта. Аммо... Талабалар мустақиллик ғояси тараннум этилган бадий асарларни севиб муролаа қилармикан? Сир эмаски, аксарият талаба-ёшлар мустақиллик йилларида "Шайтанат"ни (Тоҳир Малик) қайта-қайта ўқиш билан чекланган. Тўғри, ўтган йилдан бошлаб "Даиди қўзининг дафтарин" (Солиҳ Қаҳҳор) ҳам талаба-ёшларнинг сеvimли китобига айланиб

қолди. Нега ёшлар "керакли" китобларни ўқимайди, деган ҳақли савол туғилади. Сирасини айтганда, айрим асарлар зўрма-зўраки ёзилгани учунми, ўқувчини ўзига тортмайди. Ваҳоланки, қадимий аъаналарга эга бўлган ўзбек адабиётида "Ўткан кунлар" (Абдулла Қодирий), "Кеча ва кундуз" (Чўлпон), "Бухоронинг жинкўчалари" (Асқад Мухтор), "Озодлик" (Шукур Холмирзаев), "Лолазор" (Мурод Муҳаммад Дўст), "Ёзининг ёлғиз ёдғори" (Хайриддин Султон), "Қуёш ҳам олов" (Алишер Ибодинов) каби сўз санъатининг ажойиб насрий намуналари, "Ўзбегим" (Эркин Воҳидов), "Ўзбекистон" (Абдулла Орипов), "Туркийлар" (Шавкат Раҳмон) каби шеърят дурдоналари яратилган. Лекин, ростини айтганда, мустақиллик йилларида том маънода истиқлолни улуғлайдиган бадий адабиёт намуналари кам яратилди. Биз адибларимиздан талаба-ёшларимизни истиқлолга садоқат руҳида тарбиялайдиган асарлар яратиб беришларини қуттишга ҳақлимиз.

Тўғри, кейинги йилларда чоп этилган айрим асарлар билвосита мустақиллик ғоясини тараннум этишга бағишланган. Масалан, Тоғай Муроднинг "Отмдан қолган далалар" романи шулар жумласидандир. "Муаллиф ўз романида бутун

умр далада кетмон чоғиб, серкуёш юртида елкаси офтоб кўрмаган, кут-баракот юртида косаси оқармаган мунис ўзбек халқи сиймосини Дехқонкул тимсолида бадий талқин этади (аннотацияда шундай дейилган). Дарҳақиқат, роман мутолаасидан сўнг шўро даврида елкасига офтоб тегмаган мушфиқ халқимизнинг "типик образи" кўз ўнгимизда рўй-рост гавдаланади. Бироқ, "Что? Где? Когда?", "Зинама-зина", "Заковат", "Лабиринт" каби телеўинларни қайта-қайта томоша қиладиган талаба-ёшларга бу китоб ҳам зерикарли туюлади — беш-олти саҳифа ўқигач, уни тоқчага ташлаб қўяди. Негаки, ҳозир талаба ёшида бўлган йигит-қизлар учун Дехқонкул — "кечаги куннинг одами". Яъни, "Отамдан қолган далалар" гўё тарихий асарга ўхшайди. Тарихий асар эса кўпинча оммавий равишда ўқилмайди, бундай асарнинг ўқувчилари чекланган бўлади...

Бизнинг назаримизда, асарнинг нечоғлиқ истеъдод билан ёзилиши-

дан ташқари, нима ҳақда ёзилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга (агар Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романи Отабек билан Қумушнинг фожияли муҳаббати тарихига эмас, фақат чор Россиясининг Туркистонга бостириб келиши тарихига бағишланганда борми, ҳозир уни фақат тарихчилар ўқирди).

Адолат юзасидан эътироф этмоқ лозимки, истиқлолга эришганимиздан сўнг адабиётимизда жиддий сифат ўзгариши рўй берди. Оқсоқол адибимиз Саид Аҳмаднинг туркум ("Қоракўз Мажнун", "Офтоб ойим" каби) ҳикоялари, оташнафас адабиётшунос Озод Шарафиддиннинг "Этикодими нега ўзгартирдим?", "Мустақиллик меъмори", "Нажот — ҳамкорликда" ва бошқа ажойиб бадиалари ёшларни истиқлол ғоясига садоқат руҳида тарбиялаш борасида дастурил-амал бўлиши мумкин.

Хуллас, талаба-ёшлар онгига мустақиллик ғоясини сингдиришда бадий адабиёт намуналари бекиёс аҳамиятга эга. Фақат асар муайян ғояга асосланиши, ғоя эса асарга мис ва мутаносиб бўлиши керак.

Дилноза УСТААЗИЗОВА,

Тошкент Педиатрия тиббиёт институтининг ўқитувчиси

Liboslarda aks etgan o'zlik

Хар бир халқнинг кийиниш маданияти унинг келиб чиқиши, турмуш тарзи, диди ҳамда миллий хусусиятларини ўрганишга ёрдам беради.

Сурхон воҳаси аҳолиси ҳам кийимларида ўзига хос минтақавий ва этник кўринишни сақлаб қолган. Бу ўзига хослик кийимларнинг бичилиши, тикилиши ва мато танланишида ҳам акс этади.

Кийимлар ранги, андозаси кишининг ёши, мавқеига қараб танланган. Сувли қишлоқ аҳолиси (тоқчилар, чигатойлар) кўпроқ пахтадан, дашт аҳолиси жундан, шаҳарликлар эса (асосан бой хонадонлар) шойи ва ипақдан тайёрланган мато кийган. Тўй ва таъзия либослари ҳам алоҳида бўлиб, оқ, қора, кўк, қизил рангли матолардан танланган.

ХІХ асрнинг охири ХХ асрнинг бошларида воҳада миллий либослар деярли шаклланиб, эркаклар бир нусадаги тўн, кўйлак, ятак, иштон, дўппи, салла, телпак, қовуш-маҳси, этик ва чорик кийган.

Чорвадор аҳоли чакмон, кебанак, пўстин каби устки кийимларни маъқул кўрган. Эркаклар ки-йими кўпроқ бўз, қалами, олача, йўл-йўл тик, танка, беқасам, хотин-қизлар либоси

эса шойи, зарбоф, адрас, чит, сатин каби матолардан тикилган.

Дўппини қиз ва келинлар кўп кийган. Улар чекка попуғи тўқ, қизил бойсун, тўртбурчак ироқи дўппиларни ёқирса, катта ёшдаги аёллар "култа" деб аталган бош кийими кийган. Кул-танинг бош қисми айлана, бошга кийиладиган жойи думалок, оқкасига тушиб турадиган сочқо-липи бўлган. Айрим жойларда у "кийгич" деб ҳам аталади. Кийгични кўпроқ чорвадор қишлоқ аёл-лари, "қасва"ни эса сувли ўтроқ қишлоқ аёл-лари кийган. У пахта ёки жун ҳамда бир неча хил матодан чамбарак шаклида таёрланган.

Бош кийимлардан яна бири "бош" ёки "салла" деб ҳам аталади. Уни асосан фарзанд кўрган кўнгирот аёллари кийган. Аёллар бошига аввал яримдўппи шаклидаги кийгични кийиб, устидан беш-етти энлик салла ўраган. Бу бош кийимнинг худди шу қисми "бош" деб аталган, унинг устидан эса еттитадан тўққизтагача, гоҳи-да тўққизтадан ўн еттитагача учбурчакли ёки тўртбурчакли кийиклар боғланган ва устидан уч-бурчак қилиб катта рўмол ўралган. "Бош", "салла" баъзан "такия" деб аталган бу бош кийим-лар эгасининг иқтисодий аҳолини акс эттир-ган. Шу боис улар "бойбош" ва "камбағалбош" деб фарқланиши бежиз эмас. "Бойбош"га ниҳо-

ятда катта ва хилма-хил рўмоллар ўралади. "Кам-бағалбош"га ўралган рўмоллар одимлиги билан ажралиб турган. Бу ҳудудда паранжи ёпиниш таомили бўлмаган. Бироқ, кўнғиротлар орасида бошга ёпиниб юриладиган, аксарият қизил ёки тўқ қизил духобадан тикилган паранжинусха ёпинчик курта-кур ва куртакуроқ қизларга келин бўлганларида ёпинтирилган. Узоқ дашт қишлоқларида яшовчи чорвадорларнинг аёллари кўп ҳолларда ёпинчиксиз юрган. Қизлар билан ёш келинларнинг соч ўришида ҳам фарқ бўлган. Қизлар сочларини бир, икки, тўрт, олти, саккиз, ўн икки, қирқ ва ундан ҳам кўп майда қилиб ўрса, келинлар сочини фарқидан очиб, бош кийими остига яширган. Улар сочига турли тақинчоқлар — жамалак, тахтажамалак, сочпопук, пўпаклар таққан. Бу тақинчоқлар уларнинг ёши, оилавий аҳволи, фарзанди бор-йўқлигини ёшидирган.

Тақинчоқ ва безакларда аҳолининг ўзига хос минтақавий ва маҳаллий хусусиятларини кўриш мумкин.

Бошга тақиладиган тақинчоқларга тиллақош, силсила, мохитилла, хатабак кабилар кирган.

Тиллақош — қумушдан ишланиб, бош кийим устидан кийилган ва қош устига тушиб тургани учун шундай аталган. Бу безакни кўпроқ сувли қишлоқ хотин-қизлари (чиғатойлар, тоқчилар, турклар) таққан.

Силсилани маҳаллий аҳолигина эмас, қўшни ҳудудлардан келган туркманлар, араблар ҳам таққан. У кўпроқ тўй-тантаналарда байрам либоси билан тақилган. Силсилада уч-тўрт қатор металл ва қумушдан ясалган шакллар бир-бирига занжир орқали уланган ва хатабакнинг устидан тақилган.

Хотин-қизларнинг пешонага тақиладиган ярим ой шаклидаги тақинчоғи "мохитилла" деб аталган. У қумушдан ишланиб, турли рангдаги шишакўзлар би-

лан безатилган. Мохитилла бош кийимларга ил-гаклар билан тикилади. Бир қисми пешонадан тушиб, бошқа қисми эса қулоқлар ёнидан икки томонга осилиб туради. Сочпопук ва жамалаклар эса қора ип ёки ипакдан, баъзан эса қора жундан қилинган. Ипплар учига данакдек думалоқ кўнғироқлар осилган, булар сочга қўшиб ўрилган ёки махсус тахтакачага боғлаб орқадан сочга қўшиб боғланган.

Кўнғирот аёллари кўпроқ бўйинга ва кўкракка тақиладиган мунчоқ маржонларни ёқтирган. Бу мунчоқ ва маржонлар "жавак", "гулбанд", "хапамат" деб аталган. Шунингдек, безак ўрнида тумор ҳам ишлатилган. Улар "кўкрак тумор", "бўйин тумор" деб ўритилган.

Бой савдогар эркаклар ҳам қўлига қимматбаҳо узук тақиб юрган. Тақинчоқ сифатида салласига жиға таққан, камари ва пичоқ қинини қимматбаҳо тошлар билан безатган.

Безак ва тақинчоқлар билан бир қаторда каштачилик санъати ҳам ривожланган. Кўнғирот уруғи кўпроқ қўйлақ ёқасига кашта ишлатса, чиғатой, ўзбек, тожик хотин-қизлари каштани қўйлакнинг энги, олд қисмига тиккан. Одатга кўра, келинлар оқ матодан кашталаниб тикилган сўзаналар остида кўёга узатилган. Ёш келин-қўёнинг уйи турли-туман каштачилик буюмлари билан безатилган. Кўрпа-ёпқич, ёстиқ жилди, сочқоқ ва бошқа уй-рўзгор буюмларига ҳам кашта тикилган.

Сурхон воҳаси заргар усталари, моҳир каштачилари ишлаган биллакузуклар, сирғалар, ханамат, гулбанд, ойнахалта, бўғжона, жойпўш, зардевор ва сўзаналар мамлакатимизнинг, қолаверса, дунёнинг машҳур музейларидан бебаҳо тарихий ёдгорлик сифатида жой олган.

Нурилло ТУРСУНОВ,

Термиз Давлат университетининг ўқитувчиси

Tilimiz jug'rofiyasi

Оламда ақл бовар қилмайдиган, ҳадеганда жавоб топилавермайдиган муаммо ва саволлар оз эмас. Тилимизнинг табиий жуғрофияси, яъни ўзбек тилида сўзлашувчи миллат ва элатдошларимиз дунёнинг қайси минтақаларида жойлашгани ҳамда уларнинг Ер юзига тарихий сочилиб кетгани — ана шундай жумбоқли муаммолардан биридир.

Тарихий тараққиётнинг турли даврларида туркий, ўзбакий, қипчоқ, татар, татар-мўғул, чиғатой-турк тили каби ўнлаб номлар билан аталиб келган она тилимиз жуда қадимий тарихга эга. Алишер Навоий даврида, ҳатто ундан неча аср аввал ҳам, халқимиз ўзбек, аниқроғи, "ўзбак"

тилида сўзлашган. Тўғри, минтақаларга қараб, бировлар "йўк", бировлар "жўк" деб турли шева ва лаҳжаларда гаплашган бўлиши мумкин, ба табиий бир ҳол. Аммо уларнинг умумий тили ҳозирги она тилимиз бўлгани шубҳасиз.

Ўзбек тилининг табиий жуғрофияси ҳақида фикр юритганда, кўз ўнгимизда ажойиб манзара намоён бўлади. Гап шундаки, Оллоҳ таоло туркий халқларни Ер қуррасининг офтоби жаҳон тоб тик тушадиган жой, сайёрамизнинг маркази — экватор чизиги атрофидаги минтақаларга жойлаштирган. Шунга айтиш қийоки, Узоқ Шарқдан то Гибралтар бўғозигача бўлган гўзал, серфайз минтақа — қурраи заминнинг сеҳру са-

ховатга тўла белбоғи бўлмиш жойлар туркий халқларнинг азалий маконидир. Бу ерларда олтойликлар, Сибир ўзбеклари, киргизлар, туркманлар, ўзбеклар, қозоқлар, қорақалпоқлар, озарбойжонлар, қирим татарлари, усмонли турклар каби туркий халқлар яшаб келади. Туркий халқларнинг даврлар ўтиши билан экватор чизигидан пастга (жанубга) ва юқорига (шимолга) ёйилгани ҳам табиий бир ҳол.

Экватор чизиги бўйлаб жойлашган туркий халқлар орасида бизнинг Оллоҳ таоло ато этган бекиёс маконимиз, жаннат боғларидек дилкушо Ватанимиз ҳам бор. Гап шундаки, туркий халқларнинг белбоғига жойлашган бўлса, ўзбек халқи ана шу белбоғнинг марказида муқим ашаб келмоқда. Халқимиз икки гўзал дарё — Сир ва Аму, Орол денгизи, пурвиқор тизма тоғлар ўраб турган, беҳисоб табиий бойликларга эга бўлган замин соҳиб.

Она тилимиз ҳам ана шу заминдан куч-қудрат олиб ривожланган, тараққий этган энг муқаддас қадриятларимиздан биридир. Тўғри, бу тил бугунги кунда дунёнинг турли бурчакларида яшаётган миллат ва элатдошларимизнинг ҳам она тили. Масалан, Олтой ва Сибир, Қирғизистон, Покистон, Ҳиндистон, Афғонистон, Қозғистон, Туркменистон, Тожикистон, Саудия Арабистони, Туркия, Украина (Львов, Херсон каби вилоятлар) ўзбеклари тили шулар жумласидандир. Бу тиллар ҳам шак-шубҳасиз ўзбек тили бўлгани ҳолда, халқимиз тилидан, яъни амалдаги ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва талаффузидан каттагина фарқ қилади.

Ўзбек тили лексик, фонетик, стилистик ва орфоэпик жиҳатдан турли минтақаларда ўзига хос қатлам, оханг ва ривожланиш йўналишига эга. Чунонки, биргина Тожикистон ўзбеклари тилининг ўзи бир неча шева ва лаҳжага бўлинади. Улар орасида Ўзбекистонга чегарадош бўлган ҳудудлардаги (регарликлар, Қўрғонтепа ва бошқа туманлардаги Фарғонадан кўчирилган) ўзбеклар тили Хатлон вилоятидаги туберли ўзбеклар ҳамда лақай ўзбеклари тили айрим хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Ёҳуд Афғонистон ўзбеклари тилининг ўзаро кескин фарқ қилувчи уч муҳим жиҳатини эътироф этиш мумкин: қадимги маҳаллий ўзбеклар (Алишер Навоий ва Ҳирот муҳити ёки Шимолдаги Моъзори шариф ўзбеклари) тили,

XX аср бошларида октябрь тўнтариши туфайли хижрат қилган ва "Фарғоначилар" номи билан машҳур бўлган ўзбеклар тили, 1937 йиллардаги қатагонлар оқибатида кетиб қолган ўзбеклар ҳамда уларнинг фарзандлари тили ва ҳоказо.

Саудия Арабистонидан олинган расмий маълумотга кўра, бу мамлакатда фуқаролик паспортига эга бўлган уч юз минг ўзбек яшар экан. Бундан ташқари, бу мамлакатда фуқаролик ҳуқуқига эга бўлмаган ҳолда яшаётган ўзбеклар ҳам кўп. Уларни ҳам ҳисобга олганда, Саудия Арабистонидан бир миллиондан зиёд ўзбек яшайди. Бироқ, уларнинг лаҳжасини юртимиздаги ҳар бир миллатдошимиз осон тушунавермайди. Шунга қарамай, Арабистон ўзбеклари (бошқа мамлакатларда истиқомат қилаётган миллатдошларимиз сингари) ўз тилини "соф ўзбек тили" деб атайди ва бундан фахрланади.

Марказий Оврупо, Австралия ва АҚШ ўзбеклари тили ҳам ўзига хос хусусиятларга эгаки, бу ҳол инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Маълумки, жаҳоннинг кўпгина университетларида ўзбек тили бўлими ва кафедралари мавжуд. Уларнинг тўқсон фоизидан ўша мамлакат ёки минтақага мансуб бўлган устозлар дарс беради. Жумладан, Берлин университетидан ўзбек тилини Афғонистонда ўрганган австралиялик профессор ўқитади. Бир томондан, бу жуда ҳам фахрланарли ҳол. Бироқ, ўзи австралиялик бўлса, тилни Ўзбекистон университетларида эмас, Афғонистонда, яъни Афғонистон ўзбеклари лаҳжасида ўрганган бўлса, у ўзбек адабий тилининг барча хусусиятларини пухта билмаслиги шубҳасиз.

Одатда тил ўрганувчилар ўзлари ўрганишга бел боғлаган тилни асл ҳолида ўзлаштиришга ҳаракат қилади. Жумладан, инглиз тилини ўрганувчилар инглизларга ўхшаб гаплашишга, рус тилини ўрганувчилар эса Москва лаҳжасини ўзлаштиришга тиришади. Хуллас, бу — табиий бир эҳтиёж. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, ҳозирги ахборот даврида ўзбек тилининг софлигини сақлаш долзарб масалага айланмоқда. Бу эса аввало тилшуносларимиз, қолаверса, барчамизнинг зиммамизга катта масъулият юклайди.

Ҳожи Сотимхон МУНАВВАР,

санъатшунослик фанлари номзоди

Shoh va shaxs

Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин, деган машҳур нақл бор. Бу фалсафий мушоҳада уйғотадиган фикр. Чунки олимликнинг ўзи-ку қанчалар

юксак поғона. Лекин одамийлик ундан устун қўйилганти. Қизиги ва мураккаблиги шундаки, бу иккаласи ҳам битта шахсда намоён бўлиши керак.

Бир шахсда икки шундай олий жиҳат муштараклигининг бундан ҳам мураккаб кўриниши мавжуд. Бу — бир кишининг ўзида ҳам шохлик, ҳам шахслик уйғунлиги, шу билан бирга, улар ўртасидаги ўзаро зиддият муаммоси.

Одил Ёқубовнинг "Улуғбек хазинаси" романи — шох ва шахс мураккаблиги ва зиддияти масаласини таҳлил қилиш учун жуда мос, қулай ва бой бир манба. Чунки романнинг бош қаҳрамони — Мирзо Улуғбек ҳам улуғ шох, ҳам йирик шахс, ҳам буюк олим.

Бироқ шох ва шахс вобасталиги ва зиддияти масаласини Абдуллатиф образида таҳлил этиш ҳам мароқли. Мухим жиҳати шундаки, Абдуллатифни шох ва шахс сифатида таҳлил қилиш учун, албатта, ота-бола муносабати масаласига ҳам тўхталиш лозим.

Улуғбек образи таҳлил қилинса, у шох сифатида одил бўлса ҳам шахс сифатида бир оз адашгани — ўғилларига холисона баҳо бера олмагани аён бўлади. Бу — баъзи оталарда учрайдиган ҳол. Улуғбек кўпроқ хаста ўғли Абдулазизни хуш кўради. Валиахдликка уни танлайди. Лекин бу фарзанд ҳам кутганидай чиқмайди — нафс йўлида отасининг дўстларини душманга айлантиради.

Абдуллатиф эса ёшлигидан бுவиси Гавҳаршодбегим қарамоғида ўсади. У бувиси таъсирида "тахт учун кураш" деган тушунчани болалигидан қулоққа олади. Абдуллатиф отасидан айри яшагани учун бўлса керак, фарзандлик ҳиссини унча туймайди, эҳтимол, ота меҳрини ҳам кам кўради.

Отадан ҳам ўтади. Тарноб жангида Абдуллатиф ғалабасини Абдулазиз зафари деб очик-ойдин эълон қилади, хутба Абдулазиз номига ўқилади. Абдуллатифга жуда алам қилади.

Одам очликка чидар, йўқликка чидар, айрилиқка чидар, лекин... адолатсизликка бардош бериш қийин. Ахир, Худо шохид, бу жангда Абдуллатиф чинакам жонбозлик кўрсатиб, отасини мағлубиятдан қутқариб қолмаганимиди?! Унинг маҳорати ва салоҳиятини, жасур ва оқил саркарда эканини отаси нега тан олмайди?!

Мирзо Улуғбекнинг бу хатоси шусиз ҳам бемехр ўсган Абдуллатифнинг юрагига қаттиқ ботади.

Ҳамиша сўвнинг лойқаланишидан фойдаланиб, балиқ тутадиганлар топилади. Бу қутилмаган воқеадан қора ниятли кимсалар фойдаланиб, ўғилни отага қайрайди.

Хар бандасини ўғлининг ўзига ёв бўлишидан асрасин экан. Бу гал ҳам шундай олим отага қарши қилич кўтарилади, ўғил, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ачиниби битганидек, "бу беш кунлик ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шахид қилди", абадул-абадга "падаркуш" деган тавқилянатга қолди. Нима қилиб қўйганини Абдуллатиф, афсуски, кеч англади.

Асарда кўтарилган муаммонинг ечими падаркушлик билан яқун топади. Ёзувчи шунга мос, яъни ишончли психологик вазиятни қаламга олган.

Абдуллатиф, гарчи қотил бўлса ҳам, билимсиз, оми одам эмасди. Кимсан — Мирзо Улуғбекнинг ўғли эди, ахир. Шахзода билимли, зукко, хатто, шойратъб ҳам эди.

Қонли фожиа содир бўлганидан сўнг у отасининг шогирдлари билан сўхбатлашади.

Али Қушчи ўз устози томонидан туриб, падаркушга бош эгмайди. Абдуллатиф ҳам қўрқмас одам эди, душмани бўлса ҳам, унга Али Қушчининг мардлиги ёқади.

Иккинчи шогирд — Мавлоно Муҳиддиннинг ҳаддан зиёд йиғлаб-сиқташларидан жирканиб кетади.

Унга маддох шоир Хилватийнинг тилёғламалик қилиб, ялтоқланиб ёзган шеърлари ёқмайди.

Шу мисоллардан кўриниб турибдики, шахзода кучли феъл-атвор ва руҳиятга эга шахс эди. Афсуски, нафс, тож-тахт балоси унинг бошини бутунлай гангитиб қўяди.

Падаркуш фарзанд ўзининг қотиллигидан руҳан қаттиқ эзилади. Оз вақт ўтиб, ўз бошида ҳам қилич ялтираганда, у хаёлан падари бузруқвори руҳига топинади, дилдан тавба қилиб, кечирим сўрайди.

Аммо... Сўнгги пушаймон — ўзингга душман.

Фаррухбек ОЛИМ,

ЎЗМУ журналистика факультетининг талабаси

Haqiqat ibtidosi

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, ўзбек давлатчилиги тарихига қизиқиш ва уни ўрганиш маънавий ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланди. Уч минг йилдан ортқ даврни қараб ол-

ган ўзбек давлатчилигини кенг ёритиш борасида қўллаб қўллай тадқиқотлар олиб боришмоқда.

Маълумки, мустамлака даврида ерли аҳолини батамом итоатгўй ҳолда тутиб туриш учун

сиёсий ва иқтисодий бошқарув усуллари жорий этилади. Тарихий манбаларда қайд этилишича, 1917 йил октябрь тўнтарыши воқеаларига Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси деярли аралашмаган. Чунки янги ҳокимият илгари сурган таъмоийлар маҳаллий аҳоли учун бегона эди.

1917 йил 15 — 23 ноябрь кунлари Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон Советларининг III съезди ҳокимият масаласини ҳал этади. Бирорта ҳам маҳаллий миллат вакили иштирок этмаган ушбу анжуман келажакда миллий масалада йўл қўйилган қўллаб-хатоларни бошлаб беради.

Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети ўзининг тузилиши жиҳатидан мутлақо янги ҳукумат эди. Туркистон ХКС таркибига кирган 15 та комиссарлик ўлкани бошқарув ишларини бутунлай қамраб олади. У ташкил топган заҳоти Россиядаги Марказий ҳукуматни тан олади.

1917 йил 23 ноябрда Туркистон ХКС раиси Ф. Колесов Петроград Халқ Комиссарлари Совети номига юборган телеграммада қуйидагиларни таъкидлаган эди: "Комиссарлар Совети ўз олдига сизнинг ҳамма декретларингизни амалга ошириш вазифасини қўйди. Маҳаллий аҳоли Таъсис мажлисини хотиржамлик билан қутмоқда. Почта-телеграф хизматчиларининг забастовкаси тугатилди. Бизнинг тўлиқ қўллаб-қувватлашимизни ҳисобга олишингизни сўраймиз".

Туркистоннинг янги ҳукумати аҳолига қилган мурожаатида ҳам ўзининг асл мақсадларини яшириб ўтирмади. Мурожаатда қуйидаги фикрларга алоҳида ургу берилди: "Халқ Комиссарлари Совети марказий ҳокимиятнинг барча декретларини оғишмай амалга оширади ва ўз фаолиятида съезднинг қарорларига амал қилади. Бу вазифаларни бажариш йўлидаги ҳар қандай қаршилик Советлар томонидан кескин чоралар қўриш билан қутиб олинади".

Демак, Туркистон ХКС ўз фаолиятининг биринчи кунларидан бошлаб шўро сиёсатини амалга оширишга, Туркистон ўлкасида совет ҳокимиятини мустаҳкамлашга астойдил киришади. Барча маҳаллий советларга зудлик билан қизил гвардия қўшинларини тузиш вазифаси топширилади. Ўлка Комиссарлиги таркибида бўлган ва бошқарувда асосий роль ўйнайдиган ҳарбий, ташқи савдо, шунингдек, почта, телеграф ва темир йўллар бошқаруви масалалари бутунлай Марказдаги тегишли идоралар ихтиёрига бериб қўйилади, оқибатда Туркистон ХКС ижрочи органга айланиб қолади. Бу даврда Туркистонда пролетариат шаклланмаган ва сиёсий партиялар ташкил топмаган эди.

Ленин бошчилигидаги янги ҳукмдорлар жамияти зўрлик билан қайта қуриш тарихий зарурат эканини рўқаб қилиб, ўзларини оқлардилар. Ленин кўз қўриб, қулоқ эшитмаган ноёб бошқарув усулини ўйлаб топади. Бу усул ҳокимият соҳиби бўлган партия бошчилигида давлатни мустаҳкамлаб, жамиятни парчалаб ташлашни тақозо этарди. "Доҳий" таълимотиға кўра, барча анъанавий ижтимоий алоқаларни яқсон қилиш учун давлатнинг етакчилик роли кучайтирилиши лозим эди. Ленин шундай тузумни яратади. Бу тузум Сталини вужудга келтиради. Сталин даврида "алоҳида бир мамлакатда социализм қуриш" шiori остида давлат девони томонидан жамият бутунлай эгаллаб олинди, давлат аппаратидан жамиятни қайта қуриш қуроли сифатида фойдаланиш энг юксак чўққига кўтарилди. Ҳокимият пирамидасининг террор суяб турарди. Террордан ҳатто Сталиннинг яқинлари ҳам муҳофаза қилинмаган эди.

Мавжуд тузум инсон турмушининг асосини ташкил қилувчи эркинликни ҳам, том маънодаги саводхонликни ҳам тан олмади. Бунинг устига, коммунистик тузум хонавайрон қилинган қўллаб қишилар билан ижтимоий-иқтисодий фаровонликка эришган бир ҳовуч номенклатура ўртасидаги номуаносибликка асосланарди. Большевиклар одамларнинг ҳокимиятга бўлган интилишларидан фойдаланди. Партия раҳбарлари шон-шўхратга муккасидан кетган эди.

Туркистон халқларига ёт бўлган инқилобий ғоялар этнос ва миллийликни назар-писанд қилмасди, диннинг асл моҳиятини ҳам инкор этарди. Большевиклар, юқорида айтиб ўтилганидек, "пролетариат манфаатлари"дан келиб чиқиб сиёсат юритар эди. Ўлкадаги янги режими чоризмининг мустамлакачилик сиёсатидан ҳам ошиб тушади. Туркистон ўлкаси иккинчи марта Россияга сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарам бўла бошлайди. Ўлкада ҳокимиятнинг фақат ишчилар ва овруполиклар қўлида бўлиб қолиши Туркистондаги барча демократик кучларнинг янги ҳукуматга нисбатан ишонсизлигини кучайтириб юборади. Большевиклар маҳаллий аҳолининг ўлкани бошқаришга бўлган қонуний ҳуқуқини инкор қилиб, ҳокимият тўғрисидаги масалани келишиб ҳал қилиш имкониятини йўққа чиқаради ва шу билан Туркистон сиёсий ҳаётидаги соғлом кучларнинг келгусида муҳолиф бўлиб қолишини олдиндан муқаррар қилиб қўяди.

Муродулла ҲАЙДАРОВ,

Ўзбекистон Миллий университети
докторанти

Moslashtirish va xoslashtirish siyosati

Туркистонда Россия мустамлакачилик тизими биринчи галда аграр соҳани ўзининг манфаатларига бўйсундиради. Бунинг сабаби — Россия енгил саноатини ва ҳарбий эҳтиёжларини арзон пахта хомашёси билан таъминлаш зарур эди. Шу мақсадда Россия мустамлака маъмурияти Туркистондаги ер ресурсларини тўлиқ ҳисобдан ўтказишга ҳаракат қилган. Хусусан, 1900 йилнинг 10 июнида император томонидан 1886 йилда тасдиқланган "Туркистонни бошқариш тўғрисидаги низомга ўзгартиришлар киритиш тўғрисида" қонун қабул қилиниб, унда Туркистон маҳаллий аҳолисининг ерга бўлган аъъанавий юридик ҳуқуқларини аниқлаш, барча турдаги ерлардан метрополия хазинасига тушадиган даромад миқдорларини белгилаш кўзда тутилади. Бундан ташқари, ерлардан келадиган солиқ миқдори аниқланади.

Маълумки, Мирзачўл мустамлака маъмурий тизимида Самарқанд вилояти таркибида тургани ҳолда, Хўжанд, Савати, Иржар ва бошқа уездларга бўлинган.

Мирзачўл аҳолисининг этник таркиби ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, қozoқлар, қирғизлар ва бошқа майда ёки камсонли элат вакилларида иборат бўлган. Жумладан, ўзбеклардан ташқари, туркман, қўштамғали, уяс, парчаюз, ачамайли, боёвут каби уруғлар яшаган. Булар қаторида Мирзачўлнинг Иржар волостида қozoқ уруғидан қўнгиротлар ва уларнинг қоракўза тармоғи ҳамда рамадон уруғининг вакиллари яшаган.

Харапчи ўзбеклари одатига кўра, бир уруғнинг 7 авлоди тизимида охириги авлод янги уруғни барпо этган. Еттинчи уруғ кейинги авлоднинг биринчи бўғини ҳисобланиб, алоҳида ўтов ташкил қилган. Лекин қон-қардошлик асосида уруғ бирлиги унутилмаган. Харапчи ўтовларининг сони уларнинг асосий гуруҳи ҳисобланган. XX аср бошида Мирзачўл кўчманчилари орасида айрим ҳолларда ўртоқлашишга мойиллик тенденцияси кузатилган. Айниқса, бу хусусият ўзбек аҳолисига тегишли бўлиб, уюр, пода ва сурувларни тоғ ёнбағирларидаги узоқ яйловларга мавсумий олиб бориш одати амал қилган. Яйловлардан уруғ вакиллари галма-гал фойдаланган. Қолган аҳоли эса ўтов манзилидан нарига кўчмай яшаган. Бу тоифа хўжалик усулини ярим-ўтrock чорвадорлик деб аташ мумкин.

Мустамлака маъмурияти Иржар волостида кўчиб юрган қozoқ чорвадорларини қирғизлар номи остида қайд этган. Бундай номлаш рус тарихшунослигида қozoқ халқини қирғиз атамаси билан чалғитиш аъъанасининг бир кўринишидир. Бинобарин, рус олимлари аъъанасига кўра, қozoқлар қирғиз, қирғиз қайсоқ, қайсоқ қирғиз номлари билан аталган бўлиб, чин маънодаги қирғиз халқи эса қора-қирғиз, Тянь-Шань қирғизлари, Енисей қирғизлари деб фарқланган (В. Бутанаев. История Енисейский кыргызов. Абакан, 2001. 241-бет).

Мирзачўл кўчманчи чорвадорларининг ҳаёти чорвачилик билан чекланмаган. Жумладан, сув ресурсларининг миқдори ва имкониятидан келиб чиқиб, аҳоли қисман деҳқончилик билан ҳам шуғулланган. Бу фаолият тури Мирзачўлга "Николай Биринчи" канали қазиб чиқарилган, бир қадар доимий тўс ола бошлаган. Уша давр мустамлака маъмурияти нуктаи назаридан Мирзачўл кўчманчиларининг деҳқончилиги ўта қолоқ ва техник жиҳатдан ибтидоий даражада деб ҳисобланган. Шу маънода, Бекобод атрофидаги ўзбеклар алоҳида кўрсатилиб, улар богдорчилик ва деҳқончилик маданиятида юқориқ даражада экани таъкидланади.

XX аср бошидаги мирзачўллик чорвадорлар хўжалигининг иқтисодий салоҳияти, улардан хазинага тушадиган солиқ йиғимлари Россия империясини жиддий қизиқтирган. Шу сабабли Мирзачўлда боқилаётган мол-қўйлар сони, уларнинг турлари каби масалалар диққат билан ўрганиб чиқилган. Бу тадбир хатто 1900 йилга нисбатан Мирзачўл кўчманчи аҳолисининг демографик ҳолатини аниқлаш даражасида амалга оширилган. Чор маъмурияти амалдорлари Мирзачўл кўчманчиларининг барча этник тоифалари бўйича тўлиқ хонадонлар рўйхатини, оила бошлиқларининг номларини ҳисоблаб чиққан. Рўйхатда ҳар бир оиланинг мулки бўлган чорванинг турлари санаб чиқилган ва махсус жадвалда акс эттирилган. Хонадон рўйхатлари шу қадар аниқ маълумотлар берадики, улар ёрдамида ўтган аср бошидаги Мирзачўл аҳолисининг иж-

тимоий, мулкӣ аҳволини, этник таркиби ва унинг Мирзачўл қисмларига жойлашуви манзарасини, овуллар ва ўтовлар, уруғ уюшмаларининг ўзаро ҳамда ташқи ижтимоий-иқтисодий муносабатларини яққол кўриш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Россия империясининг Туркистонда олиб борган мустам-

лакачилик сиёсати маҳаллий ҳўжаликнинг барча соҳаларига чуқур кириб бориб, ўлкада анъанавий иқтисодий муносабатларни империя манфаатларига тўлиқ мослаштиришга ва хослаштиришга қаратилган эди.

Ойгул СУЙОНОВА

ЎзФА Тарих институти докторанти

Mustamlakachilarning janubdagi istehkomi

Марказий Осиё XIX аср мобайнида Россия ва Англиянинг ўзаро кураш майдонига айланди. Ҳар иккала давлат бу ҳудудни босиб олиш учун пухта режалар тузган эди. Бу даврда Россия ва Англия фуқароларининг ташрифи кучайди.

Икки давлатнинг янги мустамлака учун рақобати Россия фойдасига ҳал бўлди. Россия юртимиз бойликларини ўзлаштириш, уни империянинг ажралмас қисмига айлантириш ҳамда босқинчилик юришларини давом эттиришни истарди. Бухоро амирлигининг Россияга тобели жанубга ҳаракат қилиш учун қулай имконият бўлди. Бу сиёсат XIX асрнинг охирида Термиз шаҳри ҳудудиди ҳам ўрнатилди. Россия тобелигига ўтган ҳудудларда жадаллик билан истеҳкомлар барпо этилиб, уларга ҳарбий қисмлар жойлаштирилди. Жанубий чегараларда тўлиқ назорат ўрнатиш учун подшо ҳукмати Бухоро амирлигини рус божхонаси доирасига кириштириш қарор қилади. Оқибатда жанубий чегараларда янги истеҳкомлар қурилди. 1893 йилда Россия қўшинлари Бухоро-Афғон чегарасини эгаллай бошлади. Россия армияси бош штабининг Р. Февралев бошчилигидаги махсус гуруҳи Амударё соҳилини ўрганаган экан, Термиз ҳудудидида божхона қуришни таклиф қилади. Бухоро амيري казарма учун ҳарбийларга ажратган 43 гектар ерни Туркистон ҳарбий округининг комиссия аъзолари сув танқислиги сабаб рад этади. Улар "Кишмишхона" тарихий обидаси атрофидаги ерларни талаб қилади. Саловат ҳўжалари амир мулозимларининг қистови билан 43 гектар ерни ҳарбийларга сотади. Шундан сўнг Туркистон генерал губернатори Б. Н. Касталскийга Термизда ҳарбий истеҳком қуришни топширади. Унга маҳаллий маъмурлардан Бобобек мирохўр вакил этиб тайинланади. Орадан бир йил ўтар-ўтмас, 1898 йил июнида Россия ҳарбийла-

ри маҳаллий аҳолидан ҳам 120 гектар ерни сотиб олади. Аста-секин ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар кескин ўзгаради. Термизга Россия армияси жойлашишидан хабар топган турли тоифа вакиллари шу атрофдаги ерларни сотиб олишга ҳаракат қилади. Оқибатда Россия фуқароларининг манзилгоҳи вужудга келади. Асосан савдо-сотиқ билан шуғулланувчи келгиндилар ичкиликбозликни авж олдириб, маҳаллий аҳолини ҳам унга жалб қила бошлайди. Негадир уларнинг хатти-ҳаракати назорат қилинмас эди. 1898 йилнинг августида ҳарбийлар билан маҳаллий аҳоли ўртасида дастлабки тўқнашув юзага келади. Россия фуқароларидан норози бўлган аҳоли улардан айримларини тартибга солишга уриниб кўради. Бироқ, амир мулозимлари ҳарбийларнинг ёнини олиб, оқсоқолларни жазолайди.

Бу даврда Россия маъмурлари, Шимолий Афғонистонда ҳарбий кучлар кўплигини баҳона қилиб, Термизда қўшинлар сонини тинимсиз кўпайтириб боради. 1898 йилда Россия армияси бош штаби томонидан жанубга (яъни, Тинч уммони соҳилларига чиқиш мақсадида) ҳужум қилиш режаси ишлаб чиқиши муносабати билан маҳаллий аҳолини кўчириш масаласи кун тартибига қўйилади. Чунки ҳарбий тайёргарликлар қўшимча истеҳкомлар қуриш учун янги ерларга эҳтиёж туғдиради эди. Россия маъмурлари билан амир ўртасидаги музокаралар натижасида Термиз атрофидаги 11 минг гектардан зиёд ер ҳарбийларга берилди. Шу тариқа XIX асрнинг охири — XX аср бошларида Термиз ҳудудидида Россия империясининг жанубий чегаралардаги асосий истеҳкоми қурилади ва унинг атрофида ҳарбий шаҳарча пайдо бўлади.

Зулфия ДАМИНОВА,

тадқиқотчи

SUMMARY

T

here has always been an extreme demand to rule the humanity since its appearance and to constantly regulate social activity. It would be impossible to trace the life without this. Otherwise, people would become more and more self-willed, violent, brutal; they would use their physical and intellectual power for their own interests only and abuse any of their position in the society. All this would ultimately hamper the development.

So, in what ways should the society be ruled and relations between people be put in relatively good order? Sultonmurod Olim attempts answering these questions in his article of "Three Great Criteria: Legal, Ideological and Spiritual Dialectics."

"T

he Creative Power" by Mansur Bekmurodov and Muhammad Quronov describes the term of "human factor", its meaning and importance in the social development. The article also contains ideas about individual freedom, i.e. person's ideology, his/her talent, honor, pride and interests.

M

ahalla as a peculiar model of local management has been experienced for many centuries in our country that was one of the ancient centers of the world civilization. The article of "Naming It Mahalla" by Ahmadjon Choriev includes thoughts about the origin of mahalla, its traditions and spiritual values as well as possibilities for their preservation.

I

n the making of a legal democratic society in our country, many concepts and values that we used to disregard as well as scientific ideas have become more significant and soundly inculcated in our minds. One of these values is the science of legal philosophy. In his article of "What Is Legal Philosophy?", Fahriddin Musaev deeply analyzes the essence of "right", recognition of own rights by a person in legal philosophy, and also historic, social and philosophic origin of legislating in favor of human values and conceptions.

In early 16th century, the Europe began discovering the Eastern world. For the Europeans, the territory of the East was limited to Turkey and Egypt for several centuries. After voyages of Portuguese sailors, this limit extended to coasts of Java, Formosa and Japan. In some countries, especially in such advanced states as England and Holland that became involved in developing newly-discovered lands, considerably increased an interest in the oriental exotics, i.e. in customs, traditions and art of the Eastern peoples. In the article entitled "Hearing Flute" by Yuri Averyanov, interesting thoughts are given about European great artist Rembrandt's works where he depicted sages, scientists and Sufis of the East.

"My dear daughter, you remember my last letter to you where I said that everything changes in this world continuously. It is true. Then what is history if not a series of stories about changes and renewals? Should very few changes occurred in the past nothing would have remained in the history to write and study".

The article of "A View On World History" includes letters of Jawaharlal Neru, a great Indian leader for liberty, written to his daughter Indira in different prisons of India from October 1930 till August 1933...

In his article of "The Ruler Of Amazing Time", Hasan Qudratullaev describes the attitude of Navoi, Bobur, Hondamir and Vosifiy to Husain Boiqaro. The author tries to answer many questions like which features of Boiqaro are emphasized and which are criticized by Navoi having been his minister, what is hidden and what is obvious in open and "harsh" appraisal of Husain Boiqaro by Bobur, and how much respect Hondamir and Vosifiy had for Husain Boiqaro.

The article of "Meeting In Valley of Thinking" prepared by Eshqobil Shukur narrates about spiritual conformity in philosophical works of two great geniuses - Jaloliddin Rumi and Lev Tolstoy. To prepare this article the author used "Acknowledgement" by Tolstoy and "Your Inside" by Rumi. Interesting ideas in the treatise will undoubtedly attract the reader's attention.

бўлмас. “Лисонут-тайр”да қушлар Худо излаб, йўлга чиқади ва не машаққатлар билан фақру фано водийсига етганида ўзлари Худонинг сояси экани, яъни тажаллиёт нури уларнинг ўзларида мавжудлигини англайди.

Балиқлар ҳикоятида ҳам шу ғоя ифодаланган. Сув — Худо тажаллиёти, у бутун оламга таралган, бусиз борлиқ ҳам, ҳаёт ҳам йўқ. Фақат инсон буни идрок этиши керак ва шунга мувофиқ инсоний фазилатларини орттириб, нурлантириб бориши лозим.

Бу ҳикоят яна бир муҳим ғояни олға суради: Худога етишиш учун фоний бўлиш — ўлиш шарт эмас. Шу дунёда, шу оламда яшаб, Худо васлини қозониш, бу неъматдан яйраб баҳраманд бўлиш мумкин. Бунинг учун қалбдаги пинҳон хазинани кашф этиш кифоя. Навоий ёзади:

*Санга доғи ганжеки пинҳон эрур,
Ки таъинг вукуфида нодон эрур.*

Яъни: қалбда ганжинанг бор, аммо табиатинг бундан воқиф бўлишга тўсқинлик қилади, натижада нодон бўлиб қолаверасан. Балиқларга ўхшаб сув излаб, сувдан маҳрум бўлишга не ҳожат, “бу хилда ўлишдан нима фойда, ахир, сен ўзинг талаб қилганинг ичида фарқ экансан-ку?”

Шу мантиқдан келиб чиқиб, Навоий яна Искандарга танбеҳ беради:

*Нетарсан талаб ҳар ажойибқа йўл?
Ажойиб эрур сенда, огоҳ бўл!*

Балиқлар ҳикоятида ифодаланган учинчи маъно — жам ва тафриқа-дир: балиқлар ўзларини англамаган, Худони англаб етмаган пайтда тафриқа (турли-туман) ҳолатда эди. Шу сабабли уларни гирдоб ҳар ёққа улоқтирди. Улар Наҳанг қорнида йиғилганда (жам), яъни тавҳидга эришганда сув — тажаллиёт нурини англаб етдилар.

Инсон идроки қаергача етади?

Киши аввал ўзини билиб, кейин йўлга қадам қўйиши лозим. Демак, ҳамма гап ўзини ва йўлини англаб, билиб олишда! **Англаш, тафаккур** қилиш инсоннинг энг гўзал фазилати. **Англамоқ** — маърифатнинг боши, огоҳлиқнинг асосий шarti. **Огоҳлиқни** Навоий “Садди Искандарий”да кўп бор тилга олади. Искандар — огоҳ шоҳ. Шу ғоя асар бошидан охиригача давом этади. Бирок, айтиш керакки, огоҳлиқ дostonда бир жараён сифатида олиб тасвирланади. Искандарнинг асар бошидаги огоҳлиғи билан асар охиридаги огоҳлиғи орасида фарқ бор. Жаҳонгирнинг илм-маърифати ортиши, дунёни кўриб, мушоҳада қилиши, донишмандлар суҳбатидан баҳра олиши натижасида ундаги огоҳлиқ тўлишиб, кучайиб боради ва охирида у қалб нурланиши, илоҳий чароғонлиқ сифатида намоён бўлади.

Искандарни жуда кўп нарса қизиқтиради. Айниқса, инсон табиатига хос зиддиятлар ҳақида у Арастуға саволлар беради. Мана, балиқлар ҳикоятдан кейин ҳам Искандар Арастудан: “Инсоннинг идрок этиш қоби-

лияти асл мақсад — Оллоҳ ҳақиқатини англашдан ожиз, нега унда у бошқа ҳайвонлардан афзал?" деб сўрайди. Дарҳақиқат, инсон қалби Илоҳ хазинаси бўлса, Ҳақ сири инсон зотида яширинган бўлса-ю, лекин унинг ўзи бундан воқиф бўлмаса, унда қандай қилиб инсонни илму ирфон эгаси деймиз ва бошқа жонзотлардан юқори кўямиз?

Искандарнинг саволи ғоят муҳим. Чунки у катта бир муаммони ечишга қаратилган. Арасту айни саволга бундай жавоб беради: "Инсон ҳамма нарсани идрок этишга қодир, ўзга ҳайвонларда бу хусусият йўқ, шунинг учун инсон улардан афзал". Искандар яна сўрайди: "Ўзида махфий бўлган нарса — мақсади олийни билмаса, унинг билимдонлигидан нима фойда?"

Арастунинг жавоби: "Инсон ўзидаги яширинган хазинани билишдан ожиз, чунки бу нарса инсон ақлидан, идрокидан баланд туради. Аммо билмаслигини билиб, бу мақсадга идроки етмаслигини англашининг ўзи — буюк фазилат. Шуни англаб, ўртаниб-ёниши, дарду алам билан ўз ёғига ўзи қовурилиши инсонни ўзга махлуқлардан мумтоз этади":

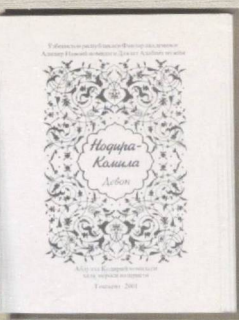
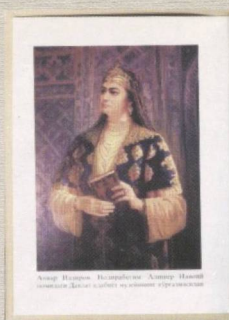
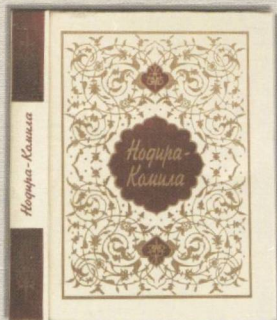
*Талаб ранжию топмамоқ шиддати,
Бўлбтур анинг мўъжиби шавкати.*

Бу ўринда олам ва одамни билиш масаласи турли даражада муҳокамага қўйилганини кўрамиз. Қуръоний ҳақиқатлар ва тасаввуф таълимотига изчил суянган Навоий бир неча масалага диққатимизни қаратади. Булар қуйидагилардан иборат:

- Дунёни билиш мумкинми?
- Мумкин бўлса, қаргача ва қандай билиш мумкин?
- Дунё нима, дунёни билиш орқали биз нимани назарда тутишимиз керак?
- Оллоҳни охиригача билиш мумкинми?
- Агар инсон қалби Оллоҳ ҳикмати хазинаси бўлса, нега одам бу хазинани тўлиқ идрок этолмайди?
- Унда бундан инсонга нима фойда, унинг маърифати, истеъдодини бу ҳолда қандай баҳолаймиз?

Ана шу саволлар устида бош қотирган улуг мутафаккир кўп жиддий хулосаларга келади. Инсоннинг билиш қобилияти баланд. У дунёдаги ҳамма нарсанинг ашъвий моҳиятини билиши мумкин. Унинг тафаккури, зеҳни, таҳлил ва мушоҳада, идрок ва ишончи бунга имкон беради. ("Фарход ва Ширин"да: "Не ишки қилмиш одамизод, Тафаккур бирла билмиш одамизод").

"Бироқ инсон Оллоҳнинг ўзини билишда ожизлик қилади. Чунки унинг ақли бунга қодир эмас. Инсон — Оллоҳ асрори хазинасини қалбида яширган тилсимот. "Мен денгизлар, ўрмонлар, тоғу саҳролар, фалакка, аршу курсига сигмайман, аммо мўмин одам қалбига сигаман", дейди Худованд Қуръони каримда. Лекин ҳамма ҳам бунга ҳис қилолмайди ва идрок этолмайди. Фақат "басират кўзи" очилган орифларгина бунга англаб етади, бу сирни кашф қилиб, ўзгаларни ҳам огоҳ эта олади. Ана шу йўлдаги ишқу муҳаббат, изтиробу риёзат инсонни янада улғувор зотга айлантиради.

Инсоният тараққиёти давомида қўлаб кашфиётлар амалга оширилган бўлса-да, китоб ханузгача энг буюк ихтиро бўлиб қолмоқда. Шу боис бутунги кунда ҳам ҳар қандай халқнинг маданий даражаси китобга бўлган муносабати билан ўлчанади. Бир сўз билан айтганда, китоб инсон учун доимий ҳамроҳ, олижаноб дўст, маънавий хазинадир.

Таниқли тилшунос Бердак Юсуфнинг “Янги аср авлоди” нашриёти чоп этган “Ўзбек тилини ўрганамиз” қўлланмаси ана шундай китоблардандир. Мазкур китоб юртдошларимизгагина эмас, қўлаб хорижлик дўстларимиз учун ҳам асқатадиган ажойиб қўлланма.

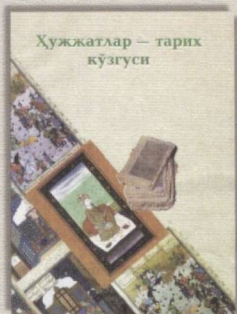
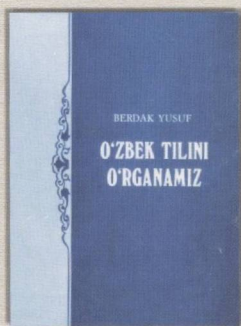
Аждодларимиз яратган бой маънавий мерос, шаксиз-шубҳасиз, жаҳон тамаддунининг ажралмас қисмидир. Афсуски, тақдир тақозоси билан ноёб меросимиз Ер юзининг турли бурчакларига сочилиб кетган.

Ҳозирги вақтда Олий Мажлис ҳузурида юртимиздан турли даврларда четта олиб кетилган ва халқ бойлиги бўлган маданий-маънавий обидаларни қайтариб олиб келиш масалалари билан шуғullanувчи махсус комиссия фаолият юритмоқда.

Комиссия “Ҳужжатлар — тарих кўзгуси” деган нашрга асос солиди. Яқинда унинг биринчи китоби босмадан чиқди. Унда мамлакатимизга олиб келинган тасвирий санъат асарларидан намуналар, хусусан, буюк мусаввир Камолiddин Бехзод миниатюра мактаби вакиллариининг Алишер Навоий асарларига ишлаган расмлари ўрин олган.

Самарқандлик шеърят мухлиси Маҳмуд Диёринининг шахсий кутубхонасида Нодирабегимнинг Комила таҳаллуси билан битилган шеърларидан иборат ҳамда шoirаниннг ўзи тузган девони борлиги аниқланди. Ушбу девон Ўзбекистон Республикаси фан арбоби Маҳбубахон Қодирова таҳрири остида Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриётда чоп этилди.

Бутунги тезкор замонда китобнинг ўрнини эгаллаётган воситалар кўпайиб бораётир. Лекин ахборот оқими қанча кучаймасин, инсон маънавиятини тарбиялашда, унинг қалбда эгу ороу-умидлар уйғотишда ҳеч нарса китобнинг ўрнини боса олмайди.

ТАФАККУР

ТАФАККУР 3/2003

Кейинги сонда уқийсиз:

Абдурахим ЭРКАЕВ.
Фуқаролик жамияти маънавияти

Нажмиддин КОМИЛ.
Ҳикмат ва ибрат достони (охири)

Убайдулла УВАТОВ.
Илм уммонида сузган аллома

Баҳодир ЗОКИР.
Илм ва ғайриилм

Виктор АЛИМАСОВ.
"Очиқ жамият" душманлари

Элҳон ОҚШИТ.
Турк султонларининг ҳарами